

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Osman Selim Kocahanoğlu

Hatıraları ve Mektuplarıyla
TALÂT PAŞA

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rante.com>

Hatıraları ve Mektuplarıyla
TALÂT PAŞA
Osman Selim Kocahanoğlu

TEMEL YAYINLARI

Sertifika No: 1206 - 34 - 004588

YAYIN NO: 163

Tarih Dizisi: 55

ISBN: 978- 975- 410 - 063- 2

© *Temel Yayınları*

Dizgi:

Temel Yayınları / Ayhan Özcan

Tashih:

Batuhan Kartal Saraçoğlu

Kapak:

Mat Grafik Ltd. Şti.

Baskı - Cilt:

Bayrak Matbaacılık Ltd.Şti.

2008 – İSTANBUL

TEMEL YAYINLARI

Piyerloti Cad. Dostlukyurdu Sok.

Hacıbey Ap. No. 10 Daire: 5

Tel:(0-212) 516 23 52 - 517 73 20

Fax: (0-212) 517 75 96

Çemberlitaş - İSTANBUL

Hatıraları ve Mektuplarıyla
SADRAZAM
TALÂT PAŞA

Yayına Hazırlayan:
Osman Selim KOCAHANOĞLU

İÇİNDEKİLER

Birinci Bölüm

TALÂT PAŞA'NIN HATIRALARI

Giriş	3
Hâtıralarımı Neden Kaleme Aldım?	3
I – Meşrutiyetin İlânı	5
<i>Jön-Türk hareketi</i>	6
<i>İlk Ermeni ve Bulgar hareketleri</i>	7
<i>Türkiye'den koparılan topraklar</i>	8
<i>Balkan Harbi faciası</i>	9
<i>Rusların Türkiye'yi zayıflatma siyaseti</i>	11
<i>Boşa giden gayretler</i>	12
II – Almanya ile İttifak Nasıl Hazırlandı?	13
<i>Türkoğlu Türk ve Müslümanım</i>	15
<i>Göben ve Breslav hadisesinin içyüzü</i>	16
<i>Harbe giriş arifesinde</i>	17
<i>Türkiye harbe nasıl girdi?</i>	19
<i>Vagon ticareti meselesinin içyüzü</i>	20
<i>İttihat ve Terakki'nin temizliği</i>	23
III – İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşkilâtı	25
<i>İttihat-Terakki'nin 1909 Kongresi</i>	25
<i>Sadrâzam Küçük Sait Paşa</i>	27

IV –Ermeni Meselesinin Tarihi	31
<i>Ermeniler ne istiyordu...</i>	31
<i>Ermenilerin içyüzünü gösteren tarihî vesikalar</i>	33
<i>Ermeniler düşmanlarımıza nasıl âlet oldular?</i>	38
<i>Hınçak Komitesi' nin Köstence Kongresi Zabıtları</i>	41
<i>Kanunî durumdan gayri kanunî duruma geçiş</i>	42
<i>Umumî ve hususî tadiller</i>	43
<i>Taşnak komitesi tarafından Şam şubesine yazılan mektup</i>	44
<i>Mühim dakikalar önünde</i>	45
<i>Hınçak komitesinin Saray Bosna suikastini müteakip neşrettiği beyanname</i>	46
<i>Tehcir meselesinin içyüzü...</i>	47
<i>Zeytun ayaklanması...</i>	49
<i>Ermenilerin Van katliamı...</i>	51
<i>Boğazlıyan Hâdiseleri...</i>	55
<i>İşin hakikati nedir?...</i>	57
V – Rus Vesikaları	61
<i>Türk halkına yapılan zulümler</i>	61
<i>Cinayet üstüne cinayet...</i>	63
<i>Ermeniler yoksa insan değil mi?...</i>	65
<i>Büyük Erzurum katliamı...</i>	66
<i>Erzurum' da İkinci Rus Müstahkem Mevkii Alayının Resmî Harp Gazetesi</i>	69
<i>Vahşetlerin arkası kesilmiyor</i>	70
<i>Rus subaylarının itirafları</i>	76
<i>Albay Morel' in hakikî hüviyeti</i>	89
VI – İttihat ve Terakki Kabineleri Aleyhine Dâvalar	93
<i>Divan-ı Harb-İ Örfî Zabıtnamesi</i>	95
<i>Âyan Meclisince reddedilen tahrir</i>	99
<i>Bazı çürük iddialar</i>	101
<i>Mahkemenin salâhiyeti meselesi</i>	105
<i>Divan-ı Harp Mahkemesine cevaplar</i>	107
<i>Suçsuzlar mahkûm ediliyor</i>	108
<i>Dahiliye Nazırının vaziyeti</i>	109

<i>Umumî Harbin ilhanından kimler mesuldür?</i>	110
<i>Haricî siyasetten mesul olanlar</i>	111
<i>Kasden tahrif edilen hâdiseler</i>	113

İkinci Bölüm

TALÂT PAŞA'NIN MEKTUPLARI

(1) Talât Paşa'dan Cavid Bey'e: Sana diplomatik pasaport alıyorum...	121
(2) Talât Paşa: Hatıralarımı yazdım sana göndereceğim...	122
(3) Talât Paşa: Ben ümidimi artık güneşin doğduğu taraflara bağladım...	123
(4) Talât Paşa: Hedefimiz müstakil Türkiye...	124
(5) Talât Paşa: Enver bu hafta Moskova'ya gidiyor...	126
(6) Talât Paşa: Tevfik Paşa Âyan reisi olmuş...	127
(7) Talât Paşa: Mustafa Kemal'in arkadaşı Nuri Conker burdan hareket etti...	128
(8) Talât Paşa: Enver Paşa'dan haber alamadık...	129
(9) Talât Paşa: Biz burada bir miting yapacağız...	130
(10) Talât Paşa: Tevfik Rüştü bana mektup yazmış...	131
(11) Talât Paşa: Bilmem bizim eşşekler bunu anlayacak mı?...	133
(12) Talât Paşa: Bakü ihtilâlini bizimkiler yapmış...	135
(13) Talât Paşa: Çıplak 79 kiloyum, kasaba et borcum yok...	137
(14) Talât Paşa: Bekir Sami bana bir pusula göndermiş...	139
(15) Talât Paşa: Enver Hindistan'da ihtilâl hazırlıyormuş...	141
(16) Talât Paşa: Mustafa Kemal'i Meclis biraz sıkıyormuş...	142
(17) Talât Paşa: Benim eski yaver Mustafa Kemal taraftarı...	145
(18) Talât Paşa: İngilizler beni Mustafa Kemal'e karşı kullanmak istiyor...	147
(19) Talât Paşa: Yapılacak şey, mücadeleye devam etmek...	149
(20) Talât Paşa: Ben Anadolu'ya gitmek istiyorum...	152
(21) Talât Paşa: Câmi Bey bunları Mustafa Kemal Paşa'ya bildirsin...	153
(22) Talât Paşa: Kâzım Karabekir Enver'i istemiyormuş...	156

(23) Talât Paşa: Hâtıratımı nasıl yazdım?...	158
(24) Talât Paşa: Halide Edip sana bir mektup yazmış...	160
(25) Talât Paşa'dan Cemal Paşa'ya: Gizli anlaşmayı senden asla kaçırmadık...	162
(26) Talât Paşa'dan Cemal Paşa'ya: Afganistan'da büyük işler yapacaksınız...	164
(27) Talât Paşa'dan Galip Kemalî'ye gönderilmiş üç mektup...	167
(28) Talât Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği tarihî mektup	171
(29) Mustafa Kemal Paşa'nın Talât Paşa'ya Cevabı	178

Üçüncü Bölüm

TALÂT PAŞA

Hakkında Yazılanlar

(1) Talât Paşa'nın Katli... / <i>ENVER PAŞA</i>	191
(2) Bu dünyadan Talât Paşa Geçti.. / <i>Süleyman Kâni İRTEM</i>	197
(3) Said Halim Paşa Nasıl Öldürüldü? / <i>Süleyman Kâni İRTEM</i>	223
(4) Her yönüyle Talât Paşa / <i>Hüseyin Cahid YALÇIN</i>	227
(5) Postacı Talât Efendi'den İhtilâlcî Talât Bey'e... / <i>Selâhattin GÜNGÖR</i>	266
(6) Talât Paşa'nın Refikası Anlatıyor...	280
(7) Talât Paşa'yı Nasıl Bilirsiniz? / <i>Vâlâ-Nûrettin</i>	285
(8) Talât Paşa'nın Cenazesi / <i>Hüseyin Cahid YALÇIN</i>	287
(9) Talât'ın Tabutu Önünde / <i>Mithat Cemal KUNTAY</i>	290

Birinci Bölüm

TALAT PAŞA'NIN
HATIRALARI

GİRİŞ

Hâtıralarımı neden kaleme aldım?

Birçok kimseler hâtıratımı yazmak için beni teşvik ettiler, muhtelif cemiyetler bu maksatla bana müracaat, hattâ bu hususta maddî menfaat teklif ettiler. Meşrutiyetten önce ve sonra «İttihat ve Terakki Fırkası'nın» kurulması hakkındaki hâtıralarımı ve o zamanki iç ve dış siyasete müteallik hâdiseleri siyassî bir hâtıra defteri şeklinde değil, fakat tarihî bir tenkid halinde sonradan yazmayı tasavvur etmiştim. Ancak, asırlardan beri devam edegelmiş sinsi bir siyasetin bugün Osmanlı devletine arzu ettiği şekli vermek üzere ileri sürdüğü haksız ithamlara tahammül edemeyeceğimden aşağıdaki izahları mufassal hâtıralarıma giriş ve aynı zamanda da haksız ithamlara cevap olarak yazmaya karar verdim. Bildiğim hâdiseler ve hakikatleri burada tam olarak sıralamaya imkân yoktur. Fakat söyleyeceklerimin hepsi hakikî hâdisattan ibarettir.

Şark meselesi gösterildiği gibi bir insanlık ve hıristiyanlık meselesi değil, bilâkis bir nefret ve menfaat meselesidir. Türk devletinin dahilî işlerine yapılan müdahaleler hep buna müstenittir. Filhakika Türk devletinin, Türkler de dahil, bütün tebaasına iyi muamele temin eden muntazam bir idare kurmağa muvaffak olduğunu iddia etmek bir cürettir. Fakat bu husustaki hatâyı yalnız Türklere yüklemek de doğru değildir. Rusların Yahudilere ve Müslümanlara ve hattâ, müstebit Çarlığa karşı gelen hıristiyanlara yaptıkları vahşet her ne kadar insanlık hislerini galeyana getiriyorsa da Avrupa'nın insaniyetperver diplomatları bu hususta en küçük bir söz söylemek cesaretini gösteremediler. Ruslar hakkındaki en ufak bir şikâyetin harbe sebebiyet verebileceğini biliyorlardı; bunun için susmayı tercih ettiler. Hürriyetin hâmisi rolünü takıyan, Hukuku Beşer Beyannamesini neşreden Fransa, vahşî ve müstebit Çarlığa her türlü yardımda bulunmaktan utanmadı ve 1871 harbinden sonra bu müstebit devletle bir ittifak dahi yaptı. Almanya'ya karşı kuv-

vetli bir Rusya kurulacaktı. Çarlığın istibdadı sağlamlaştırıldı. Rusya'nın Türk ıslâhat teşebbüslerine karşı çıkardığı mânilere göz yumuldu. Türkiye'nin ıslâhat yapması hiçbir zaman ciddî olarak arzu edilmedi. Muahedelerde adı geçen ıslâhat mahiyet itibariyle birer müdahaleden başka bir şey değildir. Bir devletin idaresindeki terakki ve ıslâhat onun siyasî ve iktisadî istiklâline tâbidir.

Bir taraftan Türkiye ıslahat yapmağa zorlanırken diğer taraftan da müdahale ve himayelerle siyasî ve kapitülâsyonlar vasıtasıyla da iktisadî istiklâlini büsbütün ortadan kaldıracak için Türkiye'ye tâbi olan milletler ayaklanmağa teşvik ediliyordu.

Bir Türk şairine göre bu gibi ıslâhat tavsiyeleri, elleri kolları bağlandığı halde koşması istenen bir insana benziyordu.

Buna mukabil, İngiltere ancak siyasî menfaatlerinin zoru ile Türkiye'nin ve bilhassa İstanbul'un Ruslar tarafından işgalini önledi; Ayastafanos muahedesinin Berlin muahedesiyile tadili ancak bu sebebe müstenit idi. Fakat Almanya'nın askerî ve iktisadî bakımlardan gösterdiği şayanı hayret derecede çabuk terakki, Bismark tarafından ittifakı müsellesin tesisî ve bilhassa Alman deniz kuvvetlerinde büyük İngiliz donanmasına tehlikeli bir rakip olacak derecede görülen inkişaf, İngiltere'nin az sevilen Çarlıkla birleşmesi neticesini doğurdu. O günden itibaren Türkiye, Avrupa devletlerinin hiçbirinden velevki onun menfaati için dahi olsa, en ufak bir yardım dahi görmedi. Birleşmiş olan taraflardan her biri şark meselesini kendi maksatlarına uygun bir şekilde halletmeğe çalışıyordu.

Bâbıâli mevcudiyetini temin için o zamana kadar siyasî tezatlardan istifade ederken devletler arasındaki muvazene ve ayrılıklar artık kendi aleyhine dönmüştü. Üçlü ittifak ile ikili ittifakın münasebetleri ve bilhassa üçlü ittifakın kendi âzası arasındaki münasebetler o derece gerginleşmiş ve görüşlerde o derece ayrılık baş göstermişti ki, devletlerden hiçbirisi şark meselesi siyasetinden vazgeçmiyordu. Devletler gruplarından her biri belki başka bir şekil altında olmak üzere kendi menfaatlerini temin etmeğe çalışıyordu. Türkiye'nin Paris ve Berlin muahedeleri ile devletlerin garantisi ile temin edilmiş olan mevcudiyetine bu muahedeleri imzalamış olan devletlerden hiçbirisi riayet ve hürmet etmiyordu.

I

MEŞRUTİYETİN İLÂNİ

1908 senesinde Jön-Türkler tarafından Meşrutiyet ilân edildiği zaman Türkiye'nin Avrupa karşısındaki siyasî durumu bu vaziyette idi.

İhtilâl, hükûmet şeklindeki değişiklik, memleket içinde bir çok mücadelelere ve karışıklıklara sebebiyet vermişti; muvakkat bir zayıflık baş göstermişti. Abdülhamid'in keyfî idaresi merkezde ve vilâyetlerde hususî bir zümre yetiştirmişti. Bunlar geniş mikyasta kendi menfaatlerini temine çalışıyor, bu esnada da zavallı halk tamamıyla eziliyordu. Bu zümre mensuplarını müşterek menfaatleri birbirine bağlıyordu. Hükûmet merkezinde nazırlar ve saray mensupları İstanbul'daki hempalarıyla nasıl sıkı sıkıya birleşmiş ve karşılıklı olarak birbirlerine yardım etmekte idiyse, vilâyetlerdeki zenginler ve eşraf da nazırlar ve saray mensuplarıyla sıkı temasta olup halkı istismar etmekte devam ediyorlardı. Bu zümrenin bir kısmı da muhtelif ekalliyetlerden müteşekkildi. Yunanlılar, Bulgarlar, Sırlar, Ermeniler, Araplar, Kürtler ve Arnavutlar; Türkiye'yi inhitata ve ölüme sürüklemekte olan Abdülhamid hükûmetinden iki türlü menfaat teminine çalışılıyordu.

Bir taraftan Yunanlılar bu hükûmetin devamının devletin muhakkak olarak çökmesiyle neticeleneceğini anlıyor ve kendilerini de bilhassa Rumeli'nde onun mirasçısı olarak görüyorlardı. (1) Yunanlılar di-

(1) O sırada Selânik'te samimi Yunanlı dostlarımdan biri olan Avukat Marko Theodorides Efendiye kendisinin ve vatanperver dostlarının o zamanki ihtilâl birliğine girmesini teklif ettiğim zaman bana açık bir lisanla, şimdiki hükûmetin Türkiye'yi bir inhitata doğru götürdüğünün muhakkak olduğunu, meşrutî bir hükûmetin ise Türkiye'yi yükselteceğini ve Türklerin Rumeli'ndeki hâkimiyetini takviye edeceğini ve bu sebeple de bu harekete müzaheret edecek bir tek Yunanlı bulunamayacağını ve hattâ Yunanlılara böyle bir niyetten bahsedildiği takdirde bu teşebbüsü akamete dahi uğratabileceğini söyledi.

ğer taraftan da patrikhanenin elde ettiği imtiyazlar ve askerî hizmetten muafiyetleri sayesinde mânevî bir istiklâl de kazanmışlardı. Büyük mikyasta rakipsiz olarak ticaret yapabiliyor ve bu suretle de büyük servetler temin ediyorlardı.

Bulgarlarla Ermeniler bir Avrupa müdahalesiyle kendi istiklâllerini temin etmek maksadıyla Abdülhamid'in keyfî idaresini ileri sürüyorlardı.

Kürtlerle Arnavutlar ise, sarayın himayesine sığınmışlar, hükûmet yüküne iştirak etmeksizin şahsan büyük istifadeler elde ediyorlardı.

Araplara gelince, bunlar kendi menfaatlerini içlerinden Hıristiyan ve Müslüman olanların büyük mevkilere geçmesinde ve birçok hususî imtiyazlar elde etmelerinde görüyorlardı. Bu suretle menfaatlerini temine çalışan Arnavut, Kürt ve Araplar da yukarıda bahsettiğim zümreye dahildi. Hıristiyan halkının sefaleti Müslümanlarınkinden farksızdı.

Jön-Türk Hareketi

Jön-Türk hareketi memlekete müsavat, hürriyet ve adalet getirmek emeliyle ortaya atılmıştı. Bu prensibi temin maksadıyla Jön-Türkler, Araplar, Yunanlılar, Arnavutlar, Türkler vesaire gibi yurttaki bütün milletleri birleştirmeyi, bu suretle de sevgili vatanın selâmet ve terakisi için birlikte çalışabileceklerini zannediyorlardı. Fakat ihtilâli takip eden hâdiseler maalesef bambaşka bir çehre gösterdi. Yunanlılar, İttihat ve Terakki'nin asıl niyetlerinin tahakkuk etmemesi için bu birliğe karşı şiddetle muhalefet ettiler; müsavat ve hürriyet onların maksat ve menfaatlerine mugayirdi. Müsavat demek, bütün vatanperverlerin menfaat ve mesaide müsavatı demektir.

Fakat Mecliste umumî askerî hizmete karşı şiddetle mukavemet eden Yunanlılar olmuştu. Tabiidir ki, müsavat ile hususî imtiyazların telifi kabil değildi. Osmanlılık fikri ise Elenizm için bir tehlike idi. «Osmanlı» tâbirinden asabileşen Serfiçe mebusu Boşo Efendi, Meclisin hitabet kürsüsünden alenen onun için Osmanlılığın «Osmanlı Bankası»ndaki «Osmanlı»dan fazla hiçbir şey ifade etmediğini söylemek küstahlığını gösterdi. Bu itibarla Yunanlı mebuslar bu gibi işlerde daîma hükûmet projelerine muhaliftiler ve mürtecilerle birleşiyorlardı.

İlk Ermeni ve Bulgar Hareketleri

Ermenilerle Bulgarlar kendi gayelerini tahakkuk ettirmek için başka bir yola tevessül ediyorlardı. Kanun-u Esasî'nin bahsettiği hürriyet sayesinde, ilk müsait fırsatta hükûmete karşı gelmek ve Avrupa tarafından yapılacak bir müdahale neticesinde kendilerine muhtar bir idare ve nihayet istiklâl temin maksadıyla bir kısmı Anadolu ve bir kısmı da Rumeli'de asabî bir süratle ve gayet açık bir şekilde millî varlıkları için çalışıyorlardı. Jön-Türklere karşı tamamiyle Kanunu Esâsî'ye sadık ve müttehit bir tavır takınıyor, Avrupa'ya karşı ise eski ve yeni hükûmetten şikâyet ediyor ve Türk vahşetinin elân devam ettiğini ispata uğraşıyorlar, iddialarının delillerini siyasî komiteler vasıtasıyla elde etmeye çalışıyorlardı. Adana hâdiseleri, Rumeli'deki galeyan ve cinayetler sırf onların eseridir; bunlar sonradan Müslüman halka atfedilmiştir.

Bununla Müslüman halkın katliâma iştirâk etmediğini söylemek istemiyorum; niyetim bu teşvik ve tahriklerin Ermeni ve Bulgarlar tarafından sırf siyasî maksatlarla yapılmış olduğunu ispat etmektedir.

Adana hâdiselerini müteakip Dahiliye Nâzırı oldum. Bütün arzu ve hedefim muhtelif milliyetleri, bilhassa Ermeni ve Türkleri bir dostluk bağı ile birleştirmek idi. Adana hâdiseleri hakkındaki tahkikat evrakını dikkatle tetkik ettim. Hâdiselerin Ermeniler tarafından tahrik edilmiş olduğu, tahkikat komisyonu âzası olan Ermenilerin şahadeti ile de teyyüt ediyordu. Komisyon âzasından biri olan Agop Babikyan Efendi bunu bizzat bana da itiraf etti. Tahrik edilmiş olan halkın zâlimâne cinayetlerde bulunduğu da tahakkuk ediyordu. Adana hâdiseleri 31 Martta ve irtica günlerinde vuku bulmuştu. Takip edilen maksadın halk kütlelerinin taassubunu tahrik ederek, katliâma sebebiyet vermek suretiyle Avrupa'nın dikkat nazarlarını üstlerine çekmek ve Kilikya'da muhtar bir Ermeni birliği vücuda getirmek olduğunda şüphe yoktu. Ben bu işde bîtaraf bir devlet adamı sıfatıyla siyasî maksadımı unutmak ve Müslüman olsun, Ermeni olsun, katliâm faillerini müstahak oldukları cezaya çarptırmak istiyordum. Bu hâdiseler sırasında Müslüman halkı katliâma teşvik etmiş olan müftî ve diğer Müslümanların da cezalandırılmalarında ısrar ettim. Bunun üzerine mahkeme müftiye ve şeriklerini idama mahkûm etti. Ve bu idam kararının nazırlar heyetince

tasdikini temin eden yine ben oldum. Hafifletecekleri kanaatinde idim. Komitelere karşı daima âzami müsamahayı gösterdim ve onların hakikî maksatlarını bilmiyormuş gibi hareket ettim. Fakat hükûmetin bu hareket tarzı komitelerin ihtiraslarını hafifletmek şöyle dursun, onları bilâkis takviye etti.

Hülâsa, Jön-Türkler mutaassıb, nüfuz sahibi ve yalnız kendi menfaatlerini düşünen ve muhtelif milliyetlere mensup olan kimselerin siyasî sebeplerle dahilde Jön-Türklerin serbest hükûmetine karşı çıkar-dıkları güçlükler ve mânilerle mücadele ederken hariçten de mevcut muahedeler ayaklar altına alınıyordu. Hakikî bir sebep gösterilmeksizin bazı hükûmetler tarafından emri vakilerle Türk devletlerinin bazı parçaları gasbediliyor ve bu muahedeleri birlikte imza etmiş olan devletler de bu hususta sükûtu muhafaza ediyorlardı.

Türkiye'den koparılan topraklar

Bir taraftan Bulgaristan 1908 senesinde, İstanbul'daki maslahat-güzarı Bay Geşof'un bir ziyarete dâvet edilmediği bahanesini ileri sürerek Şarkî Rumeli'yi Bulgaristan'a ilhak ile krallığı ilân ederken, diğer taraftan da Avusturya ortada hiçbir sebep olmaksızın Bosna Herseği ilhak ettiği halde, her iki devlet grubu da bunu protesto etmek cesaretini gösteremedi. Bu sırada Belçika'nın bîtaraflığını garanti eden bu muahedeyi ihlâl ettiği için Almanya'ya harp ilân etmiş bir kabine olan Asquith kabinesi mevkii iktidarda bulunuyordu. Bu arazi ilhakları ve muahede ihlâlleri bundan ibaret değildi. 1906 senesinde Fas hakkındaki anlaşmadan sonra İtalya hiçbir sebep olmaksızın Trablusa hücum etti. Berlin muahedesine imzalarını koymuş olan devletler, bu gasp karşısında sükûta büründüler. Türkiye sırf bu gasp ve emri vâkileri protesto maksadıyla İtalya'ya karşı harbe başlamaya mecbur kaldı. Bir maksadı da, başka devletlerin iştilahlarını kapamak ve yeni «emrivaki»lere mâni olmaktı. Maatteessüf bu gayret ve fedakârlıklar o ihtiras ve hevesleri durdurmağa muvaffak olamadı. Harbin uzun sürmesi yüzünden ve fırka ihtilâfları dolayısıyla dahilde baş gösteren kargaşalıklardan istifade temin etmek maksadıyla bize karşı Balkan ittifadı vücut buldu.

Balkan Harbi faciası

Balkan harbini önlemek, Avrupa büyük devletleri için basit bir işti. Hangi devlet grubuna dahil bulunursa bulunsun, büyük devletlerden herhangi birinin ciddî bir davır takınması bu kadar kan dökülmesine mani olmak için kâfi idi. Fakat siyasî hesap ve düşünceler burada da aklı selim ve insanlık ideallerine galip geldi. Üç itilâf devletleri bu ittihadı kendi maksatlarına uygun gördüler ve üçlü ittifak karşısında bir kuvvet vücuda getirmeyi ümit ettiler. Buna mukabil Avusturya sefiri Markof Palaviccini'nin bana muhtelif görüşmelerimizde teyit ettiği gibi Türkiye'nin harpten muzaffer çıkacağını ümit ediyordu. Avusturya mağlûp ve harpten zayıf düşmüş Balkan devletlerinin ve bilhassa Sırbistan'ın kendi arzularına tâbi olacağını ve kendisinin de Arnavutluk meselesinde hususî ve büyük bir rol oynayabileceğini umuyordu. Öteki devletler grubu ise *-Türkiye harpten galip çıkmak şartıyla-* harpten sonra da statükonun muhafaza edileceğini bir ihtiyatî tedbir olarak beyan ediyordu. Ordunun teşekkül tarzı değiştirilmiş, fakat yeni nizam henüz tatbik olunmamıştı. O sırada iktidar mevkiinde bulunan Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi, Avrupa'nın bir harbe müsaade etmiyeceği kanaatiyle olacak, talim maksadıyla silâh altına çağırılmış olan kıtaları, yani takriben 100 bin kişiyi terhis etmişti. Fakat harp çıkınca ordu tuhaf bir vaziyette kaldı. Bir taraftan kıtalar terhis edilirken, diğer taraftan yeni kıtalar silâh altına alınıyor ve kadrolar değişmiş olduğundan ne subaylar askerleri ve ne de askerler subaylarını tanııyordu.

Böyle karmakarışık bir ordu ile harp, Türkiye için daha başlama-dan kaybedilmişti.

Arnavutluğun ve Makedonya'nın büyük bir kısmında Türklerin ekseriyeti teşkil ettiği nazar-ı itibara alınmaksızın 1913 senesinde Londra konferansı gaddar bir operatör gibi ameliyatlara girişti ve Balkan haritası üzerinde bıçağını serbestçe oynattı. Fakat bu ameliyat arzu edilen neticeyi vermediğinden, başka kısımlar da hastalandı.

Bu suretle bütün Avrupa tedavisi mümkün olmayan bir hasta olmaya mahkûm edilmişti. Umumî Harbi, Balkan harbi doğurmuştu. Umumî Harbin neler tevhit edeceğini ise şimdiden tâyin ve takdir etme-

ğe imkân yoktu. Şu muhakkak ki, ortadan kalkan Avrupa müvazenesi daha senelerce teessüs edemeyecek ve bir sürü iktisadî ve siyasî hâdiselerle karşılaşılacaktır.

Balkan Harbinde zayıf düşmüş olan Türkiye'nin artık hiç bir hakkı kalmamıştı. «Kuvvet Hakka üstündür» sözü, Türkiye'ye bütün şümuliyle ve alenen tatbik olunuyordu. Memleketin, dört yüz, beş yüz seneden beri Türk devletine bağlanmış olan birçok kısımları, vilâyetler, halk, dinî ve medenî münasebetler nazar-ı itibara alınmaksızın merhametsizce devletten koparılıyordu; Londra konferansı bütün bu hususlarda sırf hak kuvvetindir prensibi ile hareket ediyordu.

İkinci Balkan harbi patlayıp da Türkiye Hak ve kuvvetine dayanarak sırf kültürel tarihi İslâm eserleri ihtiva eden ikinci payitahtı Ederne ve havalisini tekrar işgal ettiği zaman her taraftan itirazlar yükseldi. Bu sıralarda devletlerden hiç biri Türkiye'den bir menfaat beklemiyordu; bunlardan her biri Balkan devletlerini kendi tarafına kazanmaya gayret ediyordu. Bu haksızlıkların sebep ve miqyasının yine siyasî menfaat olduğu görülüyor. Balkan devletlerine Türkiye'ye harp ilân etmek ve harp sonunda kendileri için arazi koparmak hakkı tanındığı halde Türkiye'ye Bulgaristan'a harp ilân etmek ve beş yüz seneden beri maliki bulunduğu arazi parçalarını geri almak hakkı tanınmıyordu. Sir Edward Grey, sefirimizi, «Edirne'ye gittiğiniz takdirde İstanbul'u da kaybedersiniz» şeklinde tehdit etti: Bay Sasanoff, Edirne'ye yürüyüşümüz hakkında Harbiye ve Bahriye nazırlarıyla yapılan müzakere neticesinde hazırlamış ve vermiş olduğumuz mufassal notaya cevap vereceğini bildirmiş ve Bay Pichou da, Londra kararlarına karşı gelmiye hakkımız olmadığını iddia etmişti. Hepsî bizi Türkiye'nin zevaliyle tehdit ediyorlardı. O zamanki Türk hükûmeti Avrupa'nın ve bilhassa Rusya'nın ve Rusya'ya haris arzu ve heveslerinde müzahir olmak mecburiyetinde bulunan İngiltere ve Fransa'nın maksat ve fikirleri hakkın-da tam malûmat sahibi idi. Edirne'nin yeniden zaptı, ruhan ve mânen ezilmiş olan milletin mâneviyatını yükseltti. Çalışmak ve yaşamak ümidi yine canlandı. Tabîî bu Türkiye'nin ölümünü ve mirasını bekleyen Rusya'yı hiç memnun etmedi.

Rusların Türkiye'yi zayıflatma siyaseti

Rusya Türkiye'yi küçültmek için Rumeli'de emirlerini ifaya hazır sandığı Bulgaristan ve Anadolu'da kurmak istediği muhtar Ermenistan sayesinde Türkiye'yi çember içine almak ve bu suretle Rusya için her türlü tehlike ortadan kalktıktan sonra Türklerin Kafkasya'daki Müslümanlarla münasebetlerini de büsbütün kesmek istiyordu. Bundan sonra İstanbul hakkındaki plânlarını tatbik etmek Rusya için artık kolay bir iş olacaktı. Ermeniler Rusların bu plânlarını öğrenir öğrenmez hiç sevmedikleri ve zulümlerine Kafkasya'da daima maruz kaldıkları Rusya'ya meylettiler. Türkiye'de istiklâl kazanabilecekleri zaman ve fırsatın artık gelmiş olduğunu zannettiler. Hınçak, Taşnak, Ramgavar gibi millî Ermeni birlikleri Ermeni patrikliğiyle birleştiler ve Açmiya-sanlıĝ Katogigos'un tavassutuyla Nubar Paşa'nın reisliği altında bir heyet teşkil ettiler. Nubar Paşa heyetin ve komisyonun İstanbul'da Rus hükûmeti ve sefaretinden talimat aldığını, bizim temasta bulunduğumuz Ermeni komiteleri gizlemek lüzumunu dahi hissetmediler.

Rus hükûmeti diğer devletlerin prensip itibariyle muvafakatini de aldıktan sonra İstanbul'daki sefiri Bay Giers vasıtasıyla 1914 senesinde Bâbîâlî'ye bir teklifte bulundu. Bu teklif şu noktaları ihtiva ediyordu. Altı vilâyetin birleştirilmesi; bir idare makamı tesisi! Müslüman ve Hristiyanların aynı nisbette silâh altına çağırılması (2); memur ve bilhassa polislerin tayininde aynı nisbetin nazarı itibara alınması; bu vilâyetin bir umumî vali tarafından idaresi (3).

Bâbîâlî müzakerelere girişmişti ve teklifleri tahfife çalışıyordu.

Bu sırada ben, Sait Halim Paşa Kabinesinde, Dahiliye Nâzırı bulunuyordum. Rusya'nın maksatları âşikârdı; bu itibarla ben, nâzırlar

(2) Talepleri önlemek ve o vilâyetlerde hakikaten lâzım olan ıslâhâtı tatbik edebilmek için Bâb-ı Âlî İngiliz müfettişler gönderilmesi ricasıyla İngiltere hükûmetine müracaat etmişti. İngiltere hükûmeti muvafakatini bildirmişti. Fakat Sir Edward Grey sonradan sefirimize Rusya'nın müfettiş gönderilmesine muvafakat etmediğini bildirdi.

(3) «Aynı nisbette» tâbiri burada hiçbir mâna ifade etmemektedir; Ermeniler hiçbir yerde ekseriyeti teşkil etmedikleri ve hattâ nüfusun yarısını dahi bulmaldıkları için burada kelimenin hakikî mânâsı ancak: «imtiyaz» olabilir.

meclisinde istiklâlimize karşı açık bir şekilde tevcih edilmiş olan prensipler aleyhine rey vermiştim. Sadrâzam Sait Halim Paşa bunu Rus sefirine bildirmişti. Rus sefiri de benimle görüşmek arzusunu izhar etmişti. Sefir, bir gün gelerek Rusya'nın bu meseleyi Türk menfaatlerine uygun olarak halletmek arzusunda bulunduğunu ve böyle hüsnüniyet dolu bir teklif karşısında tereddüde mahal olamayacağını bildirdi. Görüşmemiz gayri resmî ve tamamiyle hususî mahiyette olduğu için, kendisine açık olarak, bana Türkiye'nin iç münasebetleri hakkında söylediği sözlerin bizim istiklâlimize mugayir olduğunu ve bizim Petersburg'daki sefirimiz, Dahiliye Nâzırına müracaatla Türkistan hakkında ıslahat tekliflerinde bulunması halinde, bunun da Rusya'nın istiklâline aykırı düşeceğini söyledim. Bu itibarla bu çeşit sözlerle huzurumuzu kaçırmamalarını rica ve maksadı tamamiyle bildiğimizi ve «Rusya böyle arzu ediyor, biz kuvvetliyiz, siz zayıfsınız, binaenaleyh, kabule mecbursunuz», demenin daha doğru olacağını da ilâve ettim. Bunun üzerine sefir benimle görüşemiyeceğini beyan ederek uzaklaştı.

Boşa giden gayretler

Bundan sonra Ermenileri iknaa çalıştığımız bir devre geldi; yabancı müdahalelerden sarfı nazar edilerek ıslâhatın birlikte yapılması teklifinde bulunduk. Fakat biz, vaziyeti değiştirmeye artık imkân olmadığını, Ermeni milletinin vaki vâatlere artık itimad kalmadığını ve bu itibarla tekliflerimizin reddedildiği cevabı ile karşılaştık. Bunun üzerine her iki devlet grubu sefirleri, Rus sefirinin tekliflerine iştirâk ettiklerini Bâbıâli'ye bildirdiler. Fakat Alman sefirinin beyanatının diğer sefirlerin beyanatı kadar kat'î olmadığını hissetmek kabildi.

Bu sırada, Avusturya veliahdı katledildi. 1914 senesinin 22 haziranında siyâsî ufuk kara ve tehlikeli bulutlarla kaplanmıştı.

II

ALMAN İTTİFAKI NASIL HAZIRLANDI?

Türkiye, dahilî idaresini teşkilâtlandırmak, ticaret ve sanayiini inkişaf ve himaye ettirmek, demiryollarını ⁽⁴⁾ genişletmek, hulâsa yaşayabilmek ve varlığını ⁽⁵⁾ koruyabilmek için öteden beri devlet gruplarından birine iltihak edebilmek üzere bir imkân aramıştı. Fakat devletlerden hiç biri buna muvafakatini bildirmemişti.

Bu sıralarda Sadrazam Sait Halim Paşa bir gün sefir Von Wangenheim'in Almanya'nın Türkiye ile müsavi şartlar altında bir ittifak akdetmek istediğini kendisine açmış olduğunu bize bildirmek üzere Enver Paşa'yı, Halil Bey'i ve beni yanına çağırdı. Bizim nokta-i nazarlarımızı

(4) Abdülhamid zamanında Rusya ve Türkiye arasında teati edilmiş bulunan nota ile Rusya, Ermenilerin avdetine müsaade etmemek mükellefiyetini üzerine almıştı. Türkiye de buna mukabil Karadeniz'de ve Rus hududunda Rusya'dan başka hiçbir devlete demiryolları imtiyazı vermemeği taahhüt etmişti.

(5) O sıralarda Türkiye'nin siyasi varlığının hakikaten tehlike içinde bulunduğu sonradan yapılan yayınlardan açık bir şekilde meydana çıkmıştır. Cailloux'nun Fransa hükûmeti tarafından el konulan bir mektubundan, Poincaré'nin Petersburg'u ziyareti esnasında İstanbul'un Ruslara verilmesine muvafakat etmiş olduğu anlaşıyor. «Temps Gazetesi» bu haberi neşretti ve Fransız hükûmeti tarafından hiçbir itiraz görmedi. Az zaman evvel Bethmann - Hollveg tarafından neşredilmiş olan hâtıratında şöyle denilmektedir: «21 Şubat 1914 müzakereleri hakkında Bolşevikler tarafından neşredilmiş olan protokolda Boğazlar meselesinin belki yakın bir zamanda halledilmiş olacağı zikredilmektedir. Boğazların 5 Martta işgali tedbirlerine dair olan bu raporu Sasanoff sonradan Çar'a takdim etmiştir.»

sordu. Hepimiz şu kanaatte idik ki, mevcudiyetini muhafaza edebilmesi için Türkiye'nin böyle bir Avrupa devletleri ile ittifak etmesi elzemdi ve Türkiye ancak ilim, sanat, sanayi ve ticaret bakımından bu derece ilerlemiş bir devletin yardımı ile kendi mevcudiyetini ve terakkisini temin edebilirdi. Sadrazam müzakereleri bizzat idare etmek istediğini bildirdi ve bu meseleyi gizli tutmamızı rica etti. Henüz resmî ve muayyen bir teklif olmadığından diğer arkadaşlara hiç bir şey söylenmemesini arzu ettiğini bildirdi. Biz derhal, bu teklifin bir harp tehlikesinden doğmuş olduğunu anladık. Bir devletin zayıf Türkiye'yi ittifakına almak istemesi için bu derece ehemmiyetli bir sebebin mevcut olması lâzım geleceğini de tabîî buluyorduk. Fakat bizim düşüncemiz bir umumî harbin çıkmıyacağı ve bizim de, bir kere bu ittifaka girmekle, artık devletimizi her türlü tehlikelerden korumuş olacağımız merkezinde idi.

İttifak nihayet muayyen bir şekil aldı ve anlaşma Sadrazam ile Von Wangenheim tarafından imzalandı. Aynı şekilde Avusturya sefiri ile de bir anlaşma yapılarak imza edildi. Bundan, kabinenin mühim şahsiyetleri de haberdar edildi. Bundan az sonra Almanya ile Rusya arasında harp patladı. Anlaşmaya göre, derhal harbe girmemiz icap ediyordu. Sadrazam derhal harbe girmek niyetinde olmadığı için her iki sefiri de oyalıyordu. Ben ve arkadaşlarımın bazıları ise, bu hali memleketimizin menfaatlerine uygun bulmuyorduk; çünkü bir taraftan yapmış olduğumuz bir anlaşmayı ihlâl ediyor, diğer taraftan ise, Almanya'ya karşı sempatiimizi açığa vurmakla tarafsızlığımızı suiistimal etmiş oluyorduk. Bu suretle her iki devlet grubu da gayri memnun idiler. Sadrazam ise her iki müttefik sefirin de bizim derhal harbe girmemizde ısrar etmediklerini, fakat bizim ittifaka sadık kalmamış olduğumuzu beyanla iktifa ettiklerini ve bu beyanlarıyla onların da bize karşı hiç bir taahhütlerinin kalmamış olduğunun anlaşılması bulunduğunu bildirdi.

Nâzırlar heyetinin bir toplantısında, sefilere Bulgaristan ve Romanya'nın durumları anlaşılmadan Türkiye'nin derhal harbe iştirâk etmesinin gerek müttefiklerin, gerek Türkiye'nin menfaatlerine aykırı olacağını bildirilmesi ve Bulgaristanı elde etmek hususunda çalışmak lâzım geldiğine, ikna edilmesi icap ettiğine karar verildi.

Müzakerelerimizi ekseriye geceleri Sadrazamın yalısında yapıyorduk. Yine bir akşam bu meseleleri görüşmek üzere nazırlar heyeti

halinde toplanmıştık. Biraz geciken Harbiye Nâzırı Enver Paşa, gülerken yeni bir çocuğumuzun dünyaya gelmiş olduğunu, yani «Göben»in bu anda Çanakkale Boğazından içeri girmiş bulunduğunu söyledi. Sadrazam fevkalâde heyecana kapıldı; az sonra uşak, Alman sefirinin gelmiş olduğunu bildirdi. O ana kadar hiç birimizin «Göben»in geleceği hususunda bir bilgisi yoktu. Eski Amerikan sefiri Morgenthau eserinde «Göben»in gelişinin önceden tesbit edilmiş olduğunu, Wangenheim'in kendisine bir siyasî muvaffakiyet olarak tasvir ettiğini yazıyor, bu katiyen doğru değildir.

Türkoğlu Türk ve Müslümanım...

Wangenheim'in hakikate uygun olmayan böyle bir şeyi söylemiş olduğu kabul edilecek olsa bile, kendisinin son derece namuslu, seciyeli ve dürüst bir şahsiyet olduğu sabittir. Fakat Morgenthau, kitabının başka yerlerinde de hakikati gizleyip tahrif etmekte olduğu ve İstanbul'da bulunduğu müddetçe kimse tarafından ciddiye alınmadığı sabit bulunduğu için bu hatanın da kendi icadı olduğu muhakkaktır. Morgenthau kitabında benden de bahsederek, ne Türk, ve ne de Müslüman olmadığını iddia ediyor. Bu iddia da Peygamberin Müslüman olmadığını iddiası gibi mânâsızdır. Ben Türk oğlu ve bir Müslüman babanın Müslüman oğlu olduğumu her zaman ispat edebilirim. Kanaatimce de bir insan doğduğu ve inandığı dine ve içinde büyüdüğü halka mensuptur. Din ve milliyet meseleleri sırf kanaat ve telâkki meseleleridir. Avrupa'da da bugün aynı prensipler hâkimdir. Meselâ vaktiyle Almanya'ya hicret etmiş Fransızlar ırkan Fransız oldukları halde Almanya'da doğdukları ve Almanca konuştukları için kendilerini tamamiyle Alman hissetmektedirler. Bence bu meselelerin hiç bir ehemmiyeti ve kıymeti yoktur. Sırf Morgenthau'ın yalanlarını ispat etmek maksadıyladır ki, doğum ve ırk meselelerine temas etmek ihtiyacını hissettim.

Benim babam Balkan harbini müteakip Bulgaristan'a terkolunan *Karacalı Ali* kazasının Çeplici Köyünde doğmuştur. Edirne vilâyetinde bu kaza halkına «Dağlı» denmektedir. Bunlar vaktiyle Anadolu'dan hicret etmiş olan eski ve hâlis Türk ailelerine mensupturlar. Bunlarla Pomaklar arasında hiç bir münasebet yoktur. Pomaklar, Rodop dağlarının

ötesinde otururlar ve Bulgarca konuşurlar. Tahsilini Edirne medresesinde ikmal etmiş olan babam, orada «Çepleci Ahmed Efendi» olarak tanınmış ve İlâhiyat müderrisliği etmiştir. Dedeme köyünde «Halil Bayraktar» derlermiş. Onun babası Ahmet, babamın babası da Ak Hüseyin olarak tanınmışlardır. Ak Hüseyin'in Alermdarın ihtilâlcileriyle birlikte İstanbul'a geldiği iddia edilmektedir. Her ikisinin de mezarları ve hattâ Ak Hüseyin'in babasının mezarı dahi Çepleci'de bulunmaktadır. Alâkadar olanlar bunu kolaylıkla tesbit edebilirler. Annem aslen Kayserilidir. Onun baba tarafından büyük babası da Çolak Mehmet Ağa olup yeniçeri olarak Edirne'ye gelmiştir. Gerek kendisi, gerek oğlu Tomruk Ağalığı yapmışlardır. Ana tarafımdan büyük annem de *Karacalı Ali* dağlarında Dedeler köyündendir. Bu izahattan maksat benim hakikî Türk oğlu Türk ve tamamiyle Müslüman olduğumu ve Bay Morgenthau'nın kitabında bu hususta dahi yalan söylediğini isbat etmektir.

Göben ve Breslav hadisesinin içyüzü

Sadrâzam ile bazı nazırlar «Göben» ve «Breslau»un bitaraflık kaidelerine tevfikân ya 48 saat içinde Çanakkale Boğazından çıkmalarına ve yahut da silâh ve toplarını teslim etmeleri lüzumuna kani idiler. Toplanmış bulunduğumuz odaya tekrar gelen Sait Halim Paşa, Wangenheim'in bu teklife son derece öfkeli olduğunu ve müttefik sıfatıyla böyle bir hattı harekete hakkımız olmadığı kanaatinde bulunduğunu söylediğini bildirdi. Bunu yine uzun müzakereler takip etti ve neticede Wangenheim'e karşı kullanılacak lisan ve Türkiye'yi derhal harbe sokmamak için başvurulması lâzım gelen vasıta ve çareler hakkında bir karara varıldı. Sadrâzam bu haberi bizzat bildirmek istemedi. Halil Bey ve ben sefirin bulunduğu salona giderek kendisine tereddütlerimizi izah ettik. Wangenheim fevkalâde heyecanlı idi ve yüzünü ter kaplamıştı. O anda Halil Bey'in aklına gemileri satın almak geldi ve Wangenheim'e bunu teklif etti. Bazı tereddütlerden sonra Wangenheim bu teklifi kabul etti. Gemi-lerin satışı bir gösterişten ibaret olmayıp hakikatti.

Bundan sonra, sefirlerle Bulgaristan'ın nasıl kazanılması lâzım geleceği hususunda müzakereler yapıldı ve sefirler de bizim nokta-i na-

zarımıza iştirâk ettiler. Nazırlar heyeti, Radislowoff ile görüşmek üzere Halil Bey'le beni Bulgaristan'a göndermeğe karar verdi. Zevahiri korumuş olmak için Yunanistan'a, Adalar meselesini görüşmek üzere Bükreş'te müzakerelere başlanması teklif edilecekti. Yunanistan bu teklifi kabul ederek, Zaimis ve Politis'i Bükreş'e gönderdi.

Sofya'ya muvasalatımızda Radislowoff'u Türkiye ile ittifaka mütemayil bulduk. Genadieff'in tavassutuyla sefarette müzakerelere başlandı ve bu suretle her hangi bir tecavüz karşısında, birlikte müdafaya geçilmesini temin etmek üzere kaleme alınan muahedename, padişah tarafından tasvip hakkı mahfuz kalmak şartıyla, tarafımızdan imza edildi. Bulgaristan'ın harbe iştirâk etmek istediği bu suretle sabit olmuştu. Radislowoff sadece vakit elde etmek ve Rus muhiplerine karşı efkâr-ı umumîyeyi kendi lehine kazanmak istiyordu.

Harbe giriş arifesinde

Nasıl ki, biz harbe girmeden önce Bulgaristan'dan emin olmak istiyor idi isek aynı şekilde Bulgarlar da Romanyalıları temin etmek istiyor ve bizim bütün ısrar ve tacillerimize karşı hep bu noktayı ileri sürüyorlardı. Bükreş'te Alman ve Avusturya büyük elçileriyle Bulgar orta elçisi arasında uzun müzakereler cereyan etti. O zamanki sefir Radeff, Romanyalılardan, Bulgaristan'ın harbe iştirâk etmesi halinde Romanyalıların Bulgaristan'a taarruz etmiyeceklerine dair yazılı bir teminat istiyordu. Bu teminatı elde edebilmek için hepimiz çalıştık. Çermin kral nezdinde teşebbüslerde bulundu ve Bratianu ile birlikte bizi ziyarete geldiği zaman yeniden bir saat kadar görüştük. Bratianu, tahrirî teminatın bîtaraflığının ihlâli demek olacağını ve bilâkis böyle bir teminatın Bulgaristan'ı harbe sürükleyebileceğini söyledi. Radeff ise, buna mukabil hükûmetinin bununla iktifa edemeyeceğini bildirdi. Bununla beraber Bratianu ile yaptığımız müzakereler neticesinde Romanya'nın harbin sonuna kadar bîtaraflığını muhafazaya azmetmiş olduğuna kani olduk. Serdedilen mantıkî deliller kanaatimizi takviye etti. Bratianu bize Romanya'nın küçük bir memleket olduğunu ve Romanya hangi taraf lehine olursa olsun, harbe girdiği takdirde payitahtlarının dahi ikinci günde zaptedilip memleketin tahrip edileceğini söyledi.

Yunanlılarla anlaşmağa imkân olmadı. Halil Bey'i Bükreş'te bırakarak İstanbul'a döndüm. Sait Halim Paşa'ya kafî bir karar almasını teklif ettim. Sadrazam şaka ederek, benim fazla harpçi olduğumu söyledi. Ben asla harpçi değildim, fakat hattı hareketimizin müttefiklerimize karşı dürüst olmadığı, itilâf devletlerine karşı ise tarafgirâne gözüktüğü kanaatinde idim. Bu itibarla bir müddet daha harbe girmememize müttefiklerimiz muvafakat ettikleri takdirde mukaveleye bu hususta bir zeyil ilâvesini teklif ettim. Nazırlar heyeti bunu kabul etti. Adliye Nâzırı Halil Bey'in bu hususta müzakere etmek üzere Berlin'e gitmesine karar verildi. Halil Bey, Kurban Bayramının üçüncü günü Berlin'e yola çıkmağa hazırlanıyordu. Biz müttefiklerimizle harbe iştirâk edeceğimiz günün geleceğini söylemek suretiyle gittikçe sabırsızlaşan ve asabileşen Baron Von Wangenheim'i teskin etmeye çalışıyorduk. Arife gününde, Karadeniz donanmasıyla Amiral Souchon arasında bir muharebe vuku bulduğunu ve «Göben»in Rus sahillerini bombardıman ettiği haberini aldık. Sadrazam bu darbeden son derece heyecanlandı ve ertesi günkü bayram merasimine iştirak edemeyeceğini bana tahriren bildirdi.

Bu hadiseden hiç birimiz daha önceden malûmattar değildik. Fakat herkes gibi, ben de Enver Paşa'nın haberi olduğuna kanıdım. Bayram günü Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey'in evinde toplandık. Ben Enver Paşa'ya epeyce hücum ettimse de, hiç haberi olmadığını yemine temin etti. Bu hadise de harbi artık bir emrivaki haline getirmişti. Sadrazam istifasını verdi. Bu vaziyeti daha aylarca uzatacağına kani idi. Fakat kat'î karar vermek zamanı artık gelmişti. Bayramın üçüncü günü sadrazamın evinde toplandık. Nazırların ekserisi derhal harbe girmeye, taraftar görünmüyordular. Mevcut vaziyeti muhafaza etmeye çalışılmasına karar verildi. İtilâf devletleri sefirleri ise, mevcut vaziyetin idamesini şu şartın tahakkukuna bağlıyorlardı: Alman askerî heyetinin ve bütün zabitanı ile birlikte «Göben»in hudut harici çıkarılması. Bu şartları yerine getirebilmek hükûmetin kudret ve iktidarı dahilinde değil. Bundan başka arkadaşlardan bazıları müttefiklerimizin ısrar etmeleri halinde derhal harbe girilmesine taraftardılar. Sadrazam bir karar vermek mecburiyetinde kaldı ve neticede harp haline geçmemizi tercih etti. Cavit de dahil olduğu halde diğer nazırlar istifalarını verdiler.

Türkiye harbe nasıl girdi?

Türkiye, bu suretle harbe girdi. Almanların garp cephesindeki ilk muvaffakiyetleri ve daha sonra da Hindenburg'un Mazur gölleri civarındaki zaferleri, Çanakkale'nin gerek karadan ve gerek denizden müdafaası, Kût-tül-amare muzafferiyeti harbi çok popüler yapmıştı. Harbe girme kararı aleyhinde rey vermiş olanlar, Almanların nihai zaferinden şüphe ettikleri için, aleyhde bulunmuşlardı. Yoksa, bütün Osmanlılar Türkiye'nin, yenilmeyen bir Alman ve Avusturya birliğinde mevcudiyet ve istiklâlini muhafaza edeceğine kanidiler. Bu hakikat, Rus ihtilâlinde sonra da açık olarak görünüyordu. Bütün mülâhazalar Almanya'nın mağlûp olmayacağı ihtimaline göre yürütülmüştü. Fakat Almanya'nın mutlak galibiyetine inanılmıyordu. Hiç kimse harbe girildiğinden dolayı pişmanlık hissetmiyordu. Padişah, veliaht (Vahdettin), âyan ve mebusan meclisleri, subaylar, halk ve memurlar memleketin kurtarılmış olduğuna kaniydiler. Fakat harbin dört sene süreceğine ihtimal verilmemişti. Harbin birinci ve ikinci senelerinde halk bütün yük ve külfetleri memnuniyetle taşıdı, malını ve canını severek verdi. Hiç bir yerden bir şikâyet işitilmedi. Subaylar ve sivil memurlar şereflerini muhafaza ettiler. Pek ender olmakla beraber intizamsızlıklar vukuunda failler derhal cezalandırılıyordu.

Harbin üçüncü ve dördüncü senelerinde şevk ve heyecan azalmaya başladı. Avrupa cephelerindeki daimî hezimetlerle ordularımızın Filistin, Erzurum ve Bağdat'tan ricatleri, o yer halkının Anadolu'ya kaçışı, ziraatte çalışanların azalması yüzünden gıda maddelerinde baş gösteren kıtlık ve nihayet kıtalarda ve cephe gerisindeki bazı subaylar tarafından yapıldığı söylenen suiistimaller halk arasında gittikçe hoşnutsuzluk uyanmasına sebebiyet verdi. Harbin tamamıyla kaybedileceği hatıra gelmemekle beraber, harp bitinceye kadar Türk arazisinin tahrip olunacağı ve Türk halkının yani memleketin asıl nüfusunun fecî mahrumiyetlere maruz kalacağı korkusu herkes üzerinde korkunç bir tesir bırakmaya başladı. Cephelerdeki subay zayıatı gerideki kıtalardan alınan subaylarla telâfiye çalışılıyor ve açılan bu yerlere de vaktiyle tekaüde sevedilmiş olan subaylar getiriliyordu. Ne bu subayları ahlâk ve seciyelerine göre ayırmak ve tayin etmek ve ne de cürümlerini cezalandırmak ka-

bil oluyordu; onları geri çağırarak ve ordudan ihraç etmek onları mükâfatlandırmak demek olacaktı. İstikbali ve hüsnü niyeti olmayan bu subaylar en ağır suiistimalleri yapıyor ve pek çokları da ceza görmüyorlardı. Bütün bunlar halkın ümitsizlik ve teessürünü arttırıyordu.

Suiistimalleri müsbet şekilde meydana çıkan subaylar ibret nümunesi olarak ve cezalandırılmak üzere, Harbiye Nezaretine teslim ediliyor; fakat bütün şikâyet ve ricalar ise neticesiz kalıyordu. İsmail Hakkı Paşa kendi adamlarına *son derece geniş* salâhiyetler vermişti ve bütün kudretini öyle harekete geçirmişti ki, sivil makamlar tarafından ileri sürülen iddialar neticesiz kalıyordu.

Maalesef bu zihniyet Nezaretin başka kısımlarına da sirayet etmişti. Filhakika şahsî menfaat ve maksatları istihdaf eden şikâyetler de yapılıyordu; fakat Nezaret prensip olarak *-haklı veya haksız olsun-* her türlü şikâyetlere karşı alâkasız kalıyordu.

Kumandanlar hakkında ve bilhassa levazım âmiri İsmail Hakkı Paşa hakkında Enver Paşa'ya sık sık şikâyetler vâki oluyordu. Enver Paşa harp devamınca İsmail Hakkı Paşa'ya şiddetle ihtiyacı olduğunu ve İsmail Hakkı Paşa olmaksızın ordunun işe edilemeyeceğini ve binaenaleyh harbe devam etmenin imkânsızlaşacağı cevabını veriyordu; şikâyetle ısrar edilmesi halinde istifa etmekle tehdit ediyordu. Böyle nazik bir zamanda Enver Paşa'nın istifası bütün orduyu müşkül bir vaziyete sokmuş olacağından kimse bunu kabule cesaret edemiyordu.

Vagon ticareti meselesinin içyüzü

Anadolu'da nakil vasıtaları tamamiyle gayri kâfi idi. Yegâne serî nakil vasıtası Konya - Bağdat demiryolu idi. Bunun da lokomotif ve vagonları yetmiyordu. İyi araba ve vagon bulunmadığından hemen tek-mil nakliyatın deve, eşek veya kağnılarla yapılması icap ediyordu. Büyük ısrarlardan sonra Alman ordu idaresi nihayet bazı nakil mazlemesi ve vagon teslim etti. Ancak bu vagonların bir kısmının kendi ihtiyaçlarına tahsisi şart koşulmuştu. O sırada bu şartı reddetmeye imkân yoktu.

İhtiyaçları olan maddeleri satın almak üzere, Almanya ve Avusturya bir satın alma şirketi tesis etmişlerdi. Fiatların daimî olarak yük-

selişinin böyle bir şirket tesisini zarurî kıldığı iddia ediliyordu. Bu tedbirler bir dereceye kadar haklı olmakla beraber komisyonlar tarafından yapılan insafsızca muameleler birçok şikâyetlerin yükselmesine ve Meclis-i Mebusanda da bazı istizahlara sebebiyet verdi.

Almanya'nın verdiği nakil vasıtalarına rağmen demiryolları ordunun ihtiyacı olan cephane ve gıda maddelerinin nakline yetmiyordu ve tüccarlara da hiç bir vagon tahsis edilemiyordu. Diğer taraf lehine kabul edilen şart mucibince satın alma şirketi kendi emrine tahsis edilmiş olan vagonlarla kendi mallarını muntazaman nakledebiliyordu. Satın alma şirketi bu suretle memlekette yegâne alıcı vaziyetine girmişti ve her malı arzu ettiği fiyata satın alabiliyor ve memleket piyasalarına nüfuz edebiliyordu. Memlekette millî banka ve ziraî kredi müesseseleri bulunmadığından hükûmet bu tarz satın almaya mâni olacak kudrette değildi. Alınan bütün tedbirler neticesiz kalıyor ve sadece büyük su-iistimallere meydan veriyordu. Cephane ve gıda maddeleri naklinden tasarruf edilen vagonların sayısı gıda maddeleri nakliden tasarruf edilen vagonların sayısı haftada iki üçü geçmiyordu. Bunlar da tabîî olarak ne Adana'daki pamukların ne de Ankara'daki yünlerin taşınmasına yetmiyordu. Aynı zamanda iltimas ve imtiyazlar da başladı. Vagonlar satın alınıyor ve satılıyordu. İki vagon için müsaade almış kimselerin binlerce liralık menfaat temin ettikleri söyleniyordu. Meselâ para temin ve gizliden gizliye ticaret yaptığını öğrendiğim için vazifesine nihayet verdiğim (.....) valisi (.....) Bey, Enver Paşa'ya müracaat ederek acınacak halini anlatmış ve kendisine yardım edilmesini istemişti. Vali, meşrutiyetten evvel, Enver Paşa ile dosttu. Eski dostluk icabı olarak kendisine bir veya iki vagon için izin verildi. Derhal kendisinin bu vagonlar sayesinde beş bin lira menfaat temin ettiği şayi oldu.

Bu işlere bir son verilerek artık kimseye vagon verilmemesi için Nâzırlar Meclisinde bizzat Enver Paşa'dan ısrarla ricada bulundum. Bunun üzerine numara sırasına göre bir cetvel tanzim edildi. Fakat bu da bir çok intizamsızlıklara meydan ve halkın şikâyetine sebebiyet verdi. Tüccarlar değil, ticaretle hiç bir alâkası olmayan kimseler para kazanıyordu. Bu tedbir de bir netice vermeyince, yalnız demiryolu idaresine satın alma hakkı tanındı. Bu suretle hem Almanya'ya rekabet edilecek

hem de kazancın bir iki şahsa münhasır kalmayıp bütün memlekete teşmil edilebilmesi için dahilî ticaret himaye altına alınmış olacaktı.

Rusya'da da olduğu gibi iktisaden verimli olmayıp yalnız askerî bakımdan ehemmiyeti bulunan demiryolları askerler tarafından inşa ettirilmek isteniliyordu: Bu itibarla Harbiye Nezaretinde «Askerî demiryolları idaresi» namı altında bir şube kuruldu. Maaleşef bu tedbir de bu şubenin başında bulunan ve hak ve adalet tanımıyan İsmail Hakkı Paşa yüzünden kısa bir zamanda iflâs etti ve yeniden suiistimallere yol açtı. İsmail Hakkı Paşa bir taraftan müfrit gayretkeşliği sayesinde halkı eziyor, diğer taraftan ise himaye ettiği kimseleri ihsanlara gark ediyordu. Demiryolları idaresi on milyon liradan fazla bir kâr temin ettiği halde fuzulî zarar bundan çok daha yüksekti. Başka bir çare bulunamadığından ve İsmail Hakkı Paşa'nın azli de imkânsız olduğundan bu intizamsızlıklar uzun zaman sürdü, büyük zararlar doğurdu ve pek çok şikâyetlere sebebiyet verdi.

Bu harp, millî hislerin uyandırılmasını ve bu hissin halkın ruhunda yer almasını icap ettiriyordu. Gaye haklı ve zururî idi, fakat umdeleri hakikati gizlemek olan kimseler tarafından yapılan neşriyat diğer milliyetler (ekalliyetler) üzerinde zararlı tesirler bıraktı. Aynı tesir ticaret sahasında da görünüyordu. Her harpte Türk olmayan unsurlar servet sahibi oluyor, vatandaşlar ise insanca zayıat verdikten başka fakru zarurete de düşüyorlardı. Bu itibarla vatandaşları ticarete teşvik etmek ve kendilerine kolaylık göstermek lüzumu görüldü. Bu tedbir sayesinde köylünün büyük mikyasta himaye görmesine ve Anadolu'da millî şirketler tarafından idare edildiği için millî bir servet teşkil eden servet teraküm etmesine rağmen, usulü dairesinde cereyan etmiyen ve normal bir şekilde tatbik edilemiyen bu teşebbüsler bir çok itiraz ve tenkitlere meydan vermiştir. Esnaf cemiyetleri âlicenap bir şekilde ve millî maksatlarla kurulmuştu. Bu cemiyetlerin reisleri baba şefkatiyle çalışıyor ve hiçbir kendisi için en ufak bir menfaat teminini bile düşünmüyordu. Bu kadar muhabbet ve bu kadar iyi bir maksatla kurulmuş olan bir eserin halkın da itimadını kazanması için lüzumlu olan sağlam temelin yaratılmamış olması ne kadar yazıktır. Vatandaşlara refah temin etmek prensibini müessislerinin, dolayısıyla bile olsa, hiç bir menfaat düşünmemeleri takviye ediyordu. Fakat sonraları aynı prensip sayesinde ba-

zı şahsiyetlerin yakın akrabalıkları ve dostları ticaretle hiç bir münasebetle alâkaları olmadığı halde büyük servet elde ettiler ve bu da halkın bütün itimadını sarstı.

İttihat ve Terakki'nin temizliği

Bu suiistimaller karşısında İttihat ve Terakki Cemiyeti daima temiz kalmıştır. Cemiyete yapılan bütün hücumlar haksız ve sebepsizdir; daha doğrusu maksadı mahsusla yapılmıştır. Cemiyetin ve İttihat ve Terakki Fırkasının ruhu demek olan merkezi, halka en ufak bir haksızlık bile yapıldığı zaman daima sesini yükseltenlerin en başında gelmiştir. Cemiyet âzası bugün de on sene evvelki şerait içinde yaşamaktadırlar. Cemiyet âzası bugün de on sene evvelki şerait içinde yaşamaktadırlar. Cemiyet daima safiyetini muhafaza etmiş ve maddî menfaatlardan uzak kalmıştır. Cemiyete dayanan nazırlar, meclis âzaları Avrupa'nın hiçbir memleketinde rastlanmıyan bir şekilde iffetlerini muhafaza etmişlerdir. Bu Fırkada müfrit vatanperver, sinirli tecrübesiz ve inatçı kimseler bulunabilir ve bu gibi unsurlar Fırka için bir tehlike teşkil edebilir. Fakat cemiyete hırsızlık ve şerefsizlik isnat etmek en büyük cinayettir. «İttihat ve Terakki Cemiyeti» şerefle kurulmuş, bütün muvaffakiyetlerini dürüstlüğü ve fedakârlığı sayesinde elde etmiş ve bütün siyasi hayatını şerefli bir şekilde yaşamıştır. İstanbul'da bu şahsiyetleri yakından veya uzaktan tanıyan herkes bunu teyit edecektir. Türkiye'de öteden beri büyük teşebbüslerle iştigal eden yabancılar da bunu inkâr edemeyeceklerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidar mevkiini iki kere kaybetti. Fakat her seferinde de bütün dünyaya dürüstlüğünü isbat etti. Onun şeref ve haysiyetini şüpheye düşürecek en ufak bir nokta dahi gösterilemez. Âzalarından yalnız ikisi veya âzamî üçü halkın hislerini incitecek hareketlerde bulunmuş ve bu suretle gerek kendilerine ve bütün mahrumiyetlere sabırla katlanan arkadaşlarına ve gerek memlekete yegâne teşkilâtı siyasi birlik olan cemiyete karşı âdeta bir cinayet işlemişlerdir. Bu kimselerin mizaç ve ahlâkları ve şahsî düşünceleri hakkında, ayrıca fikirlerimi bildireceğim. Burada sadece bu üç şahsın İttihat ve Terakki Cemiyetinin siyasi gidişi üzerinde hemen hemen hiç bir nüfuzu olmadığını şimdiden tebarüz ettirmek isterim. Her üçü de kıymetli vasıflara malikti.

III

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN TEŞKİLÂTI

İttihat-Terakki'nin 1909 Kongresi

İttihat ve Terakki Cemiyeti kongrede statüsünü gittikçe ikmal ve tashih etmişti. Son tâdilât 1329-1330 [1909] senesinde yapılmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bugünkü şekli tamamiyle Avrupa'daki bu gibi cemiyetlerinkine benzemektedir. Cemiyetin biri mecliste diğeri dışında olmak üzere iki bürosu vardı. Meclisteki büro «fırka idare heyeti» namı altında münhasıran fırkaya taallûk eden işlerle iştigal etmektedir. Meclis dışındaki büro merkez-i umumî namı altında bilhassa intihap işlerine bakmakta ve aynı zamanda propaganda işlerini de idare etmektedir. Bu iki büro üstünde de, dahilî ve haricî münasebetlerle uğraşan ve her sene kongre tarafından seçilen Meclis-i Umumî gelmektedir.

Meclis-i Umumiye, merkez-i umumî âzalarından başka kabine âzaları ve bir de fırkaya mensup olan âyan ve mebusan meclisleri âzaları iştirâk edebilirler. Kezalik kongre tarafından seçilen bir reis Meclis-i Umumiye riyaset eder. «İttihat ve Terakki Cemiyeti»nin alenî ve gizli teşkilâtı işte bunlardan ibarettir. Meclis-i Umumînin hükûmet işlerine müdahale ettiği idiası tamamen asılsızdır. Merkez âzaları Meclis-i Umumî halinde toplandıkları zaman, daima hükûmetin hareketlerini tenkit etmişlerdir. Çok kere fazlaca asabî olan zevata sükûnet tavsiye ettim. Bilhassa yukarıda izah ettiğim suiistimallerin önüne geçilememesi ve faillerin cezalandırılmaması keyfiyeti Meclis-i umumîde uzun ve şiddetli münakaşalara sebebiyet vermişti. Bu gibi tenkitler hü-

kûmet işlerine müdahale mi demektir? Avrupa'da ve meselâ Fransa'da radikal sosyalist fırkasının kendi arasında yapacağı bir toplantıda hükûmetin tedbirlerini tenkit etmiye hakları yok mudur? Fırka namzetleri olarak seçilmiş ve sonradan bu fırkanın muvafakatiyle kabineye girmiş olan nazırların bu çeşit tenkitleri dinlemekten imtinaa hakları var mıdır? Bu kabil tenkitlerin maddî ve fiilî bir hükmü olmadığı gibi bunlar, bazılarının tefsir etmek istedikleri gibi hükûmetin haklarına müdahale de değildir. Şerefli ve dürüst bir nazır evveleminde arkadaşlarını tenvir etmeğe ve tenkitlerini nazar-ı itibara almağa mecburdur.

Bu, doğrudan doğruya ahlâkî bir mükellefiyettir. Bunu kabul etmeyen bir nazır fırka ile münasebetlerini kesmiş olur. Eğer meclis nazarında bir kıymeti varsa, mevkiini muhafaza edebilir. Avrupa'da da bu şekilde hareket eden nazırlar vardır. Fırka, bunları kendi âzası arasında ve bütün dünyaya karşı teşhir ve terzil etmekten çekinmemiştir. Hülâsa, yukarıda söylendiği gibi, Meclis-i Umumîde merkez-i umumî âzaları hakkında yapılan tenkitler ancak ahlâkî (mânevî) bir kıymeti haizdir; bu itibarla yalnız tenkit değil, aynı zamanda tekdir de lâzımdır. Bu sebeple merkez-i umumî âzaları, İttihat ve Terakki Cemiyeti âzaları vasıtasıyla Ermeni ve Rumların tehcirine iştirâk etmiş olmak ve bu hususta emirler vermek iddiasıyla İstanbul'da tevkif edilmişlerdir.

Bu tevkifat her ne kadar, müttefik matbuatının da itiraf ettiği gibi, müttefiklerin ısrar ve tesiriyle yapıldı ise de, hükûmetin; haklarına, kanuna ve bugün dahi mevcut olan istiklâlâ dayanarak yabancı devletlere karşı icap eden müdafaada bulunmuş olması lâzım gelirdi. Fakat hükûmet, yabancı eller vasıtasıyla, kendi hasımlarından intikam almış olmak gibi bir lekeden kurtulamıyacağı gibi, işlerin aldığı seyirden memnun olduğu da muhakkaktır. Günün birinde yapmış olduğu bu cinayetten ve bu hatadan dolayı bu hükûmetin de cezasını bulacağı şüphesizdir. Bu tarzda hükûmetin istiklâlâline, kanunlarına ve mahkemelerine müessir olmaya alışan bir kudret hiç şüphesiz, günün birinde aynı sebeplerden dolayı onları da tevkif ettirecektir.

Merkez-i umumî âzaları hakkında ileri sürülen cinayetlerden biri, âzadan birinin bu mesele hakkında valilerle tahriren temas ettiği iddiasıdır. Fakat biz daha ileri giderek âzadan bazılarının katliâma haki-

katen iştirâk etmiş olduğunu kabul edelim. Bu takdirde bu âzanın müstakil olarak işlemiş olduğu bir cinayetten dolayı, bu çeşit cinaî fikir ve fiilleri reddedeceğine şüphe olmayan diğer bir âza nasıl mesul tutulabilir? İttihat ve Terakki Cemiyeti müsellâh bir kuvvet midir ve âzası üzerinde icra ve infaz kuvvetini haiz midir? Suçlar ve bunlara tekabül eden cezalar, ceza kanununda yazılıdır. Herkes bizzat işlediği suçtan dolayı mesuldür. Kimin müşterek fail sayılacağı hakkında da ceza kanununda sarih hükümler mevcuttur. Ceza kanununa göre kendisinin düşünüp hazırladığı bir suçu başkasına gördüren kimse de mânevî faildir. İtilâf devletleri İttihat ve Terakki Cemiyetini kendi düşmanları addediyor ve bu itibarla onu zarar veremeyecek bir hale düşürmek istiyorlar. Bu haksızlıkta ikinci bir haksızlık mündemiçtir. Bugün tevkif edilip Malta'ya nefyedilmiş âza arasında meselâ Rahmi Bey gibi öyleleri vardır ki benim bildiğime göre bunlar Almanya ile birleşmek ve İngiltere ve Fransa'ya karşı harp etmek aleyhtarıdır. Bunun böyle oluşu tabiidir. Bince âzası bulunan siyasî bir birlikte tabîî olarak muhtelif nokta-i nazarlar temsil olunur. Verdiğim bu izahat hürriyet ve medeniyet uğruna harp etmiş olan itilâf devletlerinin takip ettikleri siyasetin sinsi ve intikam hissi ile dolu olduğu yeni bir delil değil midir?

Sadrazam Küçük Sait Paşa

Meşrutiyetin tesis olunduğu sırada hükûmetin başında Küçük Sait Paşa bulunuyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezi ile yakından temas edebilmek maksadıyla İstanbul'a murahhas gönderilmesi için umumî müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'ya bir telgraf çekilmişti. Seçilen heyet arasında ben de bulunuyordum.

Sait Paşa Kabinesi, Hakkı Paşa müstesna, tamamiyle eski rejim şahsiyetlerinden mürekkepti. Bunlar arasında suistimalleriyle, hafiye-cilikle şöhret kazanmış bir çok kimseler bulunuyordu. Sait Paşa ile yapılan ilk görüşmede heyet kendisine buhran ve ihtilâl devresinde memleketi böyle bir kabine ile idare edemeyeceğini söyledi. Sait Paşa, meseleyi Sultan Abdülhamid'e arzedeceği cevabını verdi. Ertesi gün Sait Paşa'nın istifasını verdiği öğrenildi. Abdülhamid, heyetin nokta-i naza-

rını sorduktan sonra Kâmil Paşa'yı yeni bir kabine teşkiline memur etti. Kâmil Paşa, Meclis-i Mebusanın toplanmasından bir ay sonraya kadar hükûmetin başında kaldı. Geçoff hâdisesi, Rumeli'nin Bulgaristan'la birleşmesi ve krallık ve istiklâlin ilâmı Kâmil Paşa zamanına tesadüf eder. (6) Kâmil Paşa'nın yerine Hüseyin Hilmi Paşa geçti. 31 Mart hâdisesi onun idaresi sırasında olmuştur. 31 Martta hükûmetin idaresini Tevfik Paşa ele aldı; onun zamanında da Adana hâdiseleri vuku buldu. Daha sonra Tevfik Paşa yerine Hilmi Paşa ve bunun yerine de İttihat ve Terakki Cemiyeti ile hiç bir alâkası olmayan Roma sefiri Hakkı Bey getirildi.

İtalyan harbi onun kabinesi zamanında başladı. Hakkı Paşa'nın Kabinesinde fırka âzası olarak yalnız Cavit Bey, Hayri Bey ve ben bulunuyorduk. İtalyan harbi başlamadan önce Cavit Bey ve ben kabineden çekilmiştik. Hakkı Paşa'nın istifasından sonra mevkii iktidara yine Küçük Sait Paşa geçti. Bunun da çekilmesinden sonra Gazi Muhtar Paşa riyaseti altında Kâmil Paşa ve Cemalettin Molla'nın da dahil oldukları Abdülhamidvârî bir hükûmet teşkil olundu. Balkan Harbi, harbin ziyayı ve Londra konferansı hep bu büyük kabine zamanında olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti o zamana kadar müstakil bir kabine teşkil etmeye cesaret edememiş ve sadece muhtelif kabineleri desteklemiştir.

Fırka hiç bir zaman hükûmetin dış siyasetine müdahale etmemiş, daima mesul nazırlar heyetinin ve sadrâzamanın siyasetine körü körüne tâbi olmuştur. Kâmil Paşa'nın halefi Mahmut Şevket Paşa da hükûmetin idaresinde tamamiyle müstakildi ve fırkanın itirazlarına rağmen Gönendere muahedesiyle Edime'yi Bulgaristan'a terketmişti. İttihat ve Terakki Fırkası ancak Sait Halim Paşa Kabinesiyle birlikte üzerine bir mesuliyet almış oluyordu. Fırka parlâmentoda rey beyan etmek suretiyle diğer kabineler için mânevî bir mesuliyet altına girmiş olmasına rağmen Kanunu Esâsî hükümlerine göre ancak mesul bir mevki işgal eden kimseler mesul tutulabileceklerinden hakikî bir mesuliyet mevzuubahis olamaz.

(6) Merhumun bu mühim hâdiseler arasında kabiliyetlerini gösterebilip gösteremediği meselesi üzerinde burada fazla durmak istemiyorum. Bu hususta yazı yazmadan önce on sene zarfındaki hâdiselerden dolayı İttihat ve Terakki Cemiyetine atfedilen mesuliyetlerden bahsetmek istiyorum.

Bugün nasıl Sait Paşa Kabinesi ve onu takip eden kabine reisi ve âzaları Umumî Harpten dolayı mesul tutulmak istemiyorsa, bu esas icabı olarak, İtalyan harbinden dolayı Hakkı Paşa Kabinesi ve onun Hariciye Nâzırı, Bosna ve Hersek ve Bulgaristan hâdiselerinden dolayı Kâmil Paşa Kabinesi ve kabine âzaları ve Bulgar harbinden dolayı da Gazi Muhtar Paşa Kabinesi âzalarının tevki edilmeleri lâzım gelirdi.

Halbuki hali hazırdaki hükûmet programında, bütün maziye ve hakikati unutarak on senelik hâdiselerden dolayı Sait [Halim] Paşa ve Talât Paşa Kabinelerini mesul tuttuğunu ilân ediyor. Diğer taraftan onların prensipleri icabı olarak mesul tutulmaları lâzımgelen bazı şahsiyetler kendi kabineleri zamanına rastlıyan şahsiyetlerdir. Beyanlarındaki bu tezatlar ve vaki icraat şimdiki hükûmetin nasıl intikam hırsıyla dolu bir siyaset takip ettiğini isbata kâfidir. Kanun-u Esâsî'ye göre nazırları ancak Divan-ı Âli muhakeme edebilir. Kanun vazının bu hususdaki maksadı açıktır. Yukarıda zikrettiğim siyasî hâdiseler hakkında tahkikat yapacak ve bir hüküm verecek olan bir mahkeme ancak Âyan Meclisinin, Temyiz Mahkemesinin ve Şûra-yı Devletin, devlette en yüksek mevkileri işgal etmiş olan âzalarından teşekkül edebilir. Bütün hayatını Tophane fabrikasında top ve tüfek imaliyle geçirmiş bir generalin, bir binbaşının ve iki yüzbaşının bu hâdiseleri kavramasına ve bu hususta bir hüküm vermesine imkân yoktur. Bu itibarla milletin ve bütün memleketin Kanun-u Esâsî ve herkesin vicdanına aykırı olan sathî ve mesnetsiz bir kararı sadece intikam mahsulü sun'î bir eser olarak te-lâkki edeceği muhakkaktır.

IV

ERMENİ MESELESİNİN TARİHİ

Ermeniler ne istiyordu...

Ermeniler 1878 Rus harbinden beri Anadolu'nun Şark vilâyetlerinde muhtariyet elde etmeyi ümit ediyorlardı. Ayastafanos ⁽⁷⁾ muahdesinin akdi sırasında Ermeniler aynı maksatla Avrupa devletlerinin Berlin konferansındaki salâhiyetli mümessillerine müracaat etmişlerdi. Nüfus miktarı nazar-ı itibara alınmaksızın Bulgar prensliğinin ve Şarkî Rumeli'nin tesisi Şark vilâyetlerinde ekalliyette bulunan Ermenilerde ümit uyandırmıştı. Ermeniler, Berlin muahdesiyle ancak Şark vilâyetlerinde ıslâhat yapılmasını temin etmişlerdi. Bu ümitlerle takviye edilmiş olarak Ermeniler Şark vilâyetlerinde, Kafkasya'da, İstanbul'da, Cenevre ve Mısır'da teşkilât kurmuş ve Türk ve Kürt mezalimi hakkındaki yalanlarını yaymak üzere propaganda organları teşkil etmişlerdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kanun-u Esâsî'nin yeniden ilânından önce haricî merkezi ⁽⁸⁾ vasıtasıyla Ermenilere dahilî işlere iştirâk teklifinde bulunmuştu. Haricî merkezin, Ermenilerin başka maksatlar takip ettikleri ve muhtariyet ve ayrılma programı tahakkuka çalıştıklarını bildirmiş olmasına rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti Kanun-u Esâsî'nin ilânının belki dahilî merkezle bir anlaşma temin eder ümidiyle teklifinde ısrar etmiş ve dış merkezi Ermenilerle yeniden müzakereye girişme-

(7) Ermeni Partîği Nerses Vorçe Bediyan, Grandük Nikola'dan muhtariyet tanınmasının Türklere bir sulh şartı olarak ileri sürülmesini rica etmişti.

(8) Dahilî merkez Selânik'te, haricî merkez ise Paris'te bulunuyordu.

ye âdeta icbar etmişti. Paris'te yapılan muhtelif müzakerelerin neticesi olarak, Ermeniler nihayet, Türklerin faaliyetini daha iyi öğrenmiş olmak kasdıyla mesaiye iştirâk etmeyi kabul ettiler.

İttihat ve Terakki Cemiyeti istibdat idaresine karşı münferiden veya müctemian teşebbüse geçileceği anda Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde merkezler teşkil etmek ve Selânik'teki umumî merkezin nazarı dikkatini celp etmeden Anadolu'dan Rumeli'ye ihtiyaç kıtaları gönderilmesine mâni olmak niyetinde idi. Cemiyet, ayrıca Abdülhamid üzerinde manevî tesir icra ederek teşkilâtını daha geniş ve şümulü temellere dayamak istiyordu. Ve Ermenilere cemiyetin teşkilâtı henüz zayıf olan İstanbul ve Selânik merkezleriyle birlikte hareket etmelerini ve hiç kimseye zarar vermeden oralarda geceleyin birer bomba atılmasını tavsiye etmişti. Ermeniler böyle bir teşebbüsü icra etmenin kendileri için ne İstanbul ve ne de Selânik'te kabil olmadığını söyleyerek bütün bu teklifleri prensip olarak reddettiler.

İttihat ve Terakki Cemiyeti Meşrutiyeti münhasıran kendi dahilî teşkilâtı sayesinde kabul ettirmeğe muvaffak olunca bütün Ermeni matbuatı bu muvaffakiyetin elde edilmesi hususunda Ermeni ihtilâl komitesi Taşnak teşkilâtının da büyük gayretler sarfetmiş ve Jön-Türklerle büyük yardımlarda bulunmuş olduğunu iddia etti. Jön-Türkler, böyle bir iddiada kendi teşebbüsleri için bir tehlike görmediler ve hâlâ Ermenilerle anlaşabileceklerini ümit ettiklerinden bu neşriyatı icap ettiği şekilde tashih etmek lüzumunu hissetmediler ve Ermenilere de bir iftihar hissesi bıraktılar. Derhal Meşrutiyeti müteakip, İstanbul'a dönen komite reisleri ve menfasından dönen patrik İzmirliyan Efendi, büyük tezahürlerle karşılandı. Gerek payitahtta gerek vilâyetlerde Jön-Türkler keyfi idareye karşı yapılan mücadelede şehit düşmüş veya öldürülmüş olanlar için yapılan matem merasimine iştirâk ettiler. Her iki tarafça da uzun nutuklar irat edildi. Meşrutiyet için dualar ve müstakbel muvaffakiyetler için de yeminler edildi. Bütün bu dostluk tezahürleri her iki tarafın da programları karşılaştırılıp mukayese edilmeden teati edildi.

Ermeniler programlarını İttihat ve Terakki Cemiyetine ibraz ettikleri zaman gayelerin tahakkuku için hiç bir fedakârlıktan çekinmeyecekleri ve koydukları hedefe varmak hususunda son derece ciddî oldukları görülüyordu.

Jön-Türkler, Meşrutiyetin ilânında Ermeni vatandaşlarına karşı en büyük samimiyetle hareket etmiş ve istikbale tam bir itimatla baktıklarını göstermişlerdir. Fakat Taşnak ve Hınçak Ermeni komiteleri 1908-1918 senelerinde Türkiye dahilindeki ihtilâlcî faaliyetlerini genişletmek ve halkı silâhlandırmak hususunda büyük bir gayret sarfettiler. Ermeni komitelerinin çıkarmış olduğu bir talimatnamede şöyle deniyordu:

Ermenilerin içyüzünü gösteren vesikalar

«Silâha ihtiyacı olan kimse evvelemirde emniyet ettiği diğer birinden en iyi cins silâhın hangisi olduğunu sormalıdır. Bittabî Avrupa'nın imal ettiği bunların en iyisi ve en mükemmelidir. Fakat bundan Ermeniyeye bir fayda yoktur. Zira ne biz Avrupa'ya gidebiliriz, ne de Avrupa'nın silâhı Ermenistana gelir. Esasen bu silâhların elde edilmesi mümkün olsa bile kurşunlarının daima tedariki kabil değildir. Binaenaleyh silâhımızı etrafımızda aramalıyız. Biz üç hükûmetin hududunda bulunuyoruz. Bunlarda bugün iki türlü silâh vardır. Rusya'da eskiden Berdan kullanılırdı, bugün ise Mosik kullanılmaktadır. Türkiye'de eskiden Martin vardı, bugün ise Mavzer vardır. Bunlardan en iyisi hükûmetin elinde bulunmaktadır. Bundan başka bu silâhlar bize yakın olduğundan kurşunları kolayca ve ucuz fiyatla elde etmek mümkündür. Maamafih hiç bir memlekette hükûmet mirî silâhların ahali tarafından kullanılmasına müsaade etmediğinden ve bunda gerek alıcı ve gerek satıcı için tehlike bulunduğundan biz tedariki daha kolay olan eski silâhı tercih etmeliyiz.

Şu halde şu şayanı dikkat sual hatıra gelmektedir: Eski ve fena bir silâhla yeni ve iyi bir silâh taşıyan kimsenin karşısına nasıl çıkılabilir? Bu mülâhaza lüzumsuzdur; çünkü evvelâ düşmanlarımız hiç bir zaman kendi silâhlarından bizimkiler kadar istifade edemeyeceklerdir; saniyen iyi bir silâhın halkın elinde her zaman faydalı olamayacağı da malûmdur.

Rusya'da hükûmetin bir kaç silâh fabrikası vardır. Türkiye'de ise bir tek fabrika bile yoktur. Binaenaleyh silâh tedariki hususunda Rus Ermenileri Türkiye'deki arkadaşlarına yardım ve tavassut etmeğe mecburdurlar.

Köylere gelince, bunlar üç türlüdür:

1) İki Ermeni köyü arasında olup münhasıran Ermenilerle meskûn olan köyler.

2) Ermenilere mensup olmıyan mıntakalarda bulunup münhasıran Ermenilerle meskûn olan köyler.

3) Aynı zamanda Ermeni ve Ermeni olmayanlarla meskûn bulunan köyler.

Teşkilât bakımından bu üç nevi köy arasında fark yoktur. Her köy bir heyet teşkil edecek ve bütün kuvvetler bunlara tâbi olacaktır. Her heyet 1. Sabit, 2. Seyyar; olmak üzere iki kısma ayrılır. Her kısma birer reis ve birer muavin verilir. Seyyar ve sabit heyetler her köyde, silâh kullanmakta en büyük tecrübesi olan kimseyi kendilerine reis olarak seçerler. Bu reis köyün en büyük âmiri de olacak ve oradaki bütün kuvvetler bu reise bağlı bulunacaklardır. Reis aynı zamanda mıntaka kumandanının ve erkân-ı harbiyenin vekilidir.

Aynı mıntakada bulunan köylerin reisleri toplanarak aralarında üç kişiden mürekkep bir erkân-ı harbiye heyeti seçerler. Erkân-ı Harbiye heyeti veya mıntaka kumandanı bir çarpışma sırasında kendi mesuliyetleri altında, silâh kullanmasına iktidarları olmadığı tahakkuk edenlerin silâhlarını alarak daha iyi yetişmiş olanlara verebilirler. Anî bir hücumu uğrayan köyler yardım istemek üzere derhal civar köylere postacılar çıkarırlar. Muhtelit köylerde oturan ve azlıkta oldukları için civar köylerden yardım bekliyecek olan Ermeniler taşıyabilecekleri mallarıyla birlikte hemen Ermeni mıntakalarına geçerler.

Ermenilerin çoğunluğu teşkil ettiği muhtelit bir köyde Ermeniler düşmanı rehine olarak alıkoyar veya o köyü terketmelerini temin ederler. Çarpışma sırasında evlerin kapıları açık bulundurlacak ve nizâmî askerlerden ve zabitanın takibatından kaçanlar içeri kabul edilecektir. Silâhlı olmayanların böyle bir zamanda dışarı çıkmaları katiyen men olunmalıdır. Düşmanın eline düşen silâhların bedelini bütün köy halkı öder. Düşmandan alınan silâhlar alanlarındır.

Köylere hücum için şunlar göz önünde tutulur:

- 1) Düşman köylerinin müstahkem mevkillerini bilmek icap eder.
- 2) Ricat hattı önceden tayin edilir ve noktalar marifetiyle emniyet altına alınır.
- 3) Düşmanın nereden takviye alabileceği tesbit ve buna mâni olunur.

4) Hücum edilecek köy yalnız üç taraftan çevrilir. Muhasara edilenlerin kaçabilmesi için dördüncü taraf açık bırakılır; çünkü dört bir ta-

raftan sarılmış olan düşmanın her şeyi göze alarak çarpışması yüzünden muvaffakiyet ve muzafferiyet tehlikeye düşebilir. Taarruz edenlerin bir kısmı, düşmanı yakından tazyik etmek ve kaçanlara kabil olduğu kadar büyük zarar verebilmek için serbest bırakılan tarafa gizlenmelidir. Esasen köyün bir tarafını serbest bırakmaktaki asıl sebep düşmana firar imkânı bırakmaktan ziyade onun mukavemetini kırmak ve bu suretle de zaferi daha çabuk elde etmektedir.

5) Düşmanı şaşırtmak için taarruz saati olarak şafak zamanı seçilmelidir. Daha erkenden yapılacak hücum karanlık yüzünden kalacak ve lüzumsuz kan dökülmesine sebebiyet verecektir.

6) Düşman arasında telâş ve kargaşalık çıkarmak için müteaddit yerleri ateşe vermek ve bunun için de icap eden tedbirleri önceden almak lâzımdır.

7) Taarruz eden kuvvetler arasında süvari bulunmazsa bir kaç at temininin çalışılmalıdır. Bunlar tanınmamaları için ölü ve yaralıların naklinde kullanılacaktır.

Hücumdan bir iki gün önce erkân-ı harbiyenin seçeceği muktedir ve emniyetli kimseler köylere gönderilir. Bunlar kendilerini tanıtmadan lüzum olduğu müddetçe mezkûr mıntakada kalırlar. Her biri tahkikatını tamamladıktan sonra bir rapor verir; taarruz hazırlıkları bu rapora göre yapılır.»

1910 senesinde Taşnaksiyon komitesi tarafından Kopenhage'da toplanan Sosyalist kongresine ⁽⁹⁾ verilen bir memorandumda Ermeni teşkilâtından bahsedilirken Ermenilerin silâhlandırılacağı ve reislerinin nezareti altında geceleri talim yapacakları zikredilmektedir. Bundan başka Bitlis'teki Rus konsolosu 1910 senesinde, 3 kanunuevvel tarihli raporunda Bitlis vilâyetindeki Taşnaksiyon komitesinin hareketlerinden bahsederken komitenin vaktiyle Türk kuvvetlerine karşı döğüşmüş olan âzalarının mektep muallimi olarak vilâyet dahilinde ihtilâl hareketini idare ettiklerini, komitenin pek çok âzası olduğunu, komite merkezinin Mus'ta olup bütün teşkilâtın 20 komiteden ibaret bulunduğunu yazmaktadır. 19 Teşrinisani 1910 tarihli bir raporda Türklerle birlikte yaşamak istemedikleri için Ermenilerin, Taşnaksiyon komitesinin

(9) Maksatlarını daha kolay elde etmek ve Avrupa efkâr-ı umumiyesi üzerinde iyi bir tesir bırakmak için taşnaklar (sosyalistler) namına takınımışlardı.

emirlerine itaat etmiyen Ermenileri öldürecekleri ve bu cinayetleri Türklere atfedecekleri yazılıdır. Ermeniler tarafından yapılan bu çeşit hareketlere rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ermenilerle müzakere-lerini en yüksek dürüstlükle devam ettirmiştir.

İlk müzakereler, Taşnaksağan Komitesiyle yapıldı. Taşnakçılar yu-kanda etraflıca izah edilmiş olan Rus teklifini ihtiva eden bir program hazırlamışlardı ve İttihat ve Terakki Fırkasınca tasvip edildikten sonra Meclis-i Mebusanda birlikte müdafaa etmek ve Teşkilât-ı Esasîyeyi ona göre tâdil etmek istiyorlardı. Jön-Türkler bu programın bir çok noktala-rını kendi prensiplerine uygun bulmadılar. Uzun müzakereler ve görüş-meler yapıldı. Türklerin itirazlarını şu şekilde hulâsa etmek kabildir:

Osmanlı İmparatorluğu Türkler, Araplar, Kürtler, Ermeniler, Rumlar, Bulgarlar, Sırlar vesaire gibi muhtelif kavimlerden mürekkep olduğundan Ermeni programına göre siyâsî bir muhtariyetin kabulü di-ğher milliyetlere de aynı şekilde bir teşkilât kurmak hakkını verecektir. Bu ise yalnız memleketteki birliği bozmakla kalmaz belki altı yüz se-neden beri imparatorluğun üzerine kurulmuş olduğu temelleri de yıka-rak imparatorluğu inhitata doğru götürebilir.

Jön-Türkler programlarına hususî bir idare tesisini, aynı salâhi-yetlerin teşmili ve mükellefiyetlerin dağıtılmasını da idhal etmiş olduk-larından Ermenilere kendi programlarını kabule ikna etmiye çalıştılar-sa da, Ermeniler buna asla yanaşmadılar. Taşnakçılar bütün komitelerin ihtilâlci teşkilâtlarını muhafaza etmelerinde ve muhtemel reaksiyonla-ra karşı daima silâhlı olarak hazır bulunmalarında ısrar ettiler. Fakat hiç şüphesiz ki, tasavvur ettikleri hakikî sebep millî ve ihtilâlci teşkilâtı açık bir şekilde idame ve tevsî etmekti. Her iki taraf da program ve ga-ye itibarıyla bir anlaşmanın mümkün olmadığına kani olmakla beraber karşılık olarak birbirlerine itimat ettiler ve aradaki nokta-i nazar ihtilâfl-larına rağmen ilerde belki her şeye rağmen anlaşmak ümidiyle iyi mü-nasebetlerde bulundular. Ermeniler daha sonra gayelerini tahakkuk et-tirmek emeliyle şahsî ihtilâflar yüzünden vücut bulmuş olan serbest fır-kaya yanaştıkları halde, şahsî temasları neticesinde hemen bu fırkanın uzun müddet devam edemeyeceğini anladılar. Bu itibarla İttihat ve Te-rakki ile olan iyi münasebetlerini yeniden tesis etmeyi tercih ettiler.

Balkan Harbi patlayıncaya kadar Ermeniler umumî ve hakikî bir isyana teşebbüs etmediler; bütün faaliyetleri teşkilâtlarının ikmaline münhasır kalıyordu. Hükûmet ve fırka ile münasebetlerini devam ettirmekteki siyasetleri Abdülhamid zamanında ecnebî memleketlerine gitmiş olan Ermenileri geri getirmeye ve kendilerine emlâklarını iade etmeye çalışmaktan ibaretti. Hükûmet bu meselede de hüsnüniyet ve müsamaha gösterdi ve gayri menkullerin iadesi için bir kanun lâyihası hazırladı. Bu arazî meseleleri yalnız Kürt değil, aynı zamanda o civardan olan Türk mebuslar arasında da itirazlara sebebiyet verdi. Bu mesele yüzünden Jön-Türkler aleyhine kuvvetli bir cereyan doğmuş olmasına rağmen Hükûmet kanunu zorla tatbik ettirmeye karar verdi.

Kanun, Ermenilerce gayri kâfi addedildiğinden bu husustaki müzakereleri ve tadil işlerini uzatıp durdular. Arazî meselesinin uzaması ve arasıra vuku bulan mahallî kargaşalıklara bizzat sebebiyet verdikleri emniyetsizlik hakkındaki şikâyetler yüzünden Ermeniler mütemadiyen Avrupa'nın dikkat nazarlarını üzerlerine çekiyorlardı.

Balkan Harbinden sonra Türkiye dahilinde olduğu kadar harice karşı da zayıf düşmüştü. İttihat ve Terakki Fırkası dahilî siyasette Arapları ve Ermenileri de tatmin edecek bir program tanzim etmek mecburiyetinde kaldı. Beyrut'ta teşekkül etmiş olan ıslâhat komitesi âzaları harpten sonra Paris'e bir komisyon göndererek Fransa'nın tavassutu ile ıslâhatın tatbikini istemeye karar verdiler. Bu komisyonun Müslüman âzası kendilerini müdafaa zımında teşebbüsleri münhasıran Hristiyan Arapların elinde bırakmış olmamak için bu harekete iştirâk etmiş olduklarını söylediler.

Komisyonun o sırada İstanbul'da bulunan bir kaç Müslüman âzasıyla müzakerelere girişildi ve kendilerine böyle bir teşebbüsün yabancı müdahalesini icap ettireceği izah edildi; bizzat hükûmetin arzu ettikleri ıslâhata muvafakat edeceği kendilerine temin edildi. Bunun üzerine komisyonun bir kısmı İstanbul'a geldi ve bir uzlaşma elde edildi. (Husufî bir fasılda bu meseleye tekrar avdet edeceğim.)

Bunun üzerine daha müsait bir zemin üzerinde bir anlaşma elde etmek üzere Ermenilerle müzakereye girişildiği zaman Ermeniler bu sefer de diğer bir şekilde Türkiye'nin zaafından istifade teminine kalkıştılar.

Rusya'nın Türkiye dahilinde muhtar bir Ermenistan tesis etmeye karar vermiş olduğu Ermenilerce malûm olduğundan -yukarıda da zikrettiğimiz gibi Rus sefirinin hattı hareket tavsiyeleri dairesinde- aralarında mevcut fırka ihtilâflarını bertaraf ettiler ve Hınçak, Taşnak, Ramgavar fırkaları teşkilâtlarını Patrikhaneninki ile birleştirdiler. Diğer taraftan S. Açmiyazın Katogigosu ve Nubar Paşa riyasetinde Avrupa şehirlerinde bir Ermeni muhtariyeti talebinde bulunmak vazifesiyle Paris'e gönderilmiş olan bir heyet teşkil ettiler.

Ermeniler düşmanlarımıza nasıl alet oldular?

Buraya Taşnaksiyon Komitesinin Rusların Ermenileri Avrupa'da propaganda maksatlarıyla tahrik ettikleri hakkında ehemmiyetli bir delil olan bir beyannamesini ilâve ediyorum:

«Son derece gizlidir»

«Balkan harbinin yeniden patlaması siyaset simasının ufuklarını kara bulutlarla kaplamıştır. Bunu, Ermeni meselesi için son derece müsait telâkki edenler mevcuttur. Fakat bu doğru değildir. Muhtelif şahsiyetler, muhtelif makamlar ve bilhassa cemiyetimiz Ermeni meselesine iyi bir netice vermek maksadıyla birçok teşebbüslerde bulunmuşlardır. Bu itibarla bize gönderilmiş olan bir çok mektuplardan en ehemmiyetli noktaları aşağıda toplu olarak tekrar ediyoruz:

1) Ermeni meselesi bu anda Londra'da toplanmakta olan sefirler konferansında müzakere mevzuu olmayacaktır.

2) Sulh, kat'î olarak temin edildikten sonra İngiltere, Fransa ve Rusya bizim meseleyi ele almağa karar vermişlerdir.

3) Bu üç devlet, Ermeni vilâyetlerinde hususî bir idare tesisi hakkında hemfikirdirler; diğer bir ifade ile ıslâhatın icrası ancak bu suretle temin edilmiş olabilir.

Paris'teki Poincaré, Londra'daki Sir Edward Grey, Petersburg'daki Bay Sasanoff ve bunların İstanbul'daki sefirleri biraz daha sabredilmesini tavsiye ediyor ve arzularının fiile inkılâp ettirileceğini ümit ediyorlar.

Aralarında Balkan Komitesinin en namdar âzası da bulunan Londra'daki Ermeni - İngiliz komitesi tam faaliyet halindedir. Bu komite,

altı devlet hükümdarlarına, kabinelerine ve Amerika Cumhurreisi Bay Taft'a bir memorandum takdim etmiştir. İngiltere, Fransa ve Rusya sefirleri hükümetlerinden bu mesele ile iştigal etmek üzere talimat almışlardır. Bu meseleye iştirâk etmeleri veya hiç değilse itiraz etmemeleri için diğer hükümetlere müracaat edecekler. Her halde Londra'daki sefirler konferansında Ermeni meselesinin müzakere edilmesi için karar verilmiştir. Fakat halk katiyen telâşlanmamalıdır; çünkü Anadolu'daki Osmanlı meselesi Avrupa'daki Osmanlı meselesinin hallinden sonra ele alınacak ve görüşülecektir. Bu meselede en ehemmiyetli nokta bu hususta İngiltere ve Rusya arasında fikir ihtilâfı bulunmamasıdır. Fransız hükümeti ve sefareti bu mesele ile bütün ruh ve kalbi ile alâkadardır. Ermeniler Petersburg'da Hariciye Nâzırına müracaat etmişlerdir. Nazır da, İstanbul'daki sefirine talimat vermeyi vâdetmiş ve Ermenilerin Londra ve Paris'te propaganda yapmalarını da ilâve etmiştir ki, asıl şayan-ı dikkat olan nokta da budur.

Evvelce de bildirdiğimiz gibi Patrikhane teklifimizi tamamiyle ve derhal kabul etmiştir. Şimdi görüşlerimizi etraflıca bildirmemizi bekliyorlar. Bu anda bununla meşgulüz ve yakında programımızın ana hatlarını bildireceğiz.

Petersburg'dan iki Ermeni delege gelmiş ve Ermeni muhitlerle temas edip mühim malûmat elde ettikten sonra tekrar gitmişlerdir.

Bize yazıldığına göre Van'daki müdafaa teşkilâtımız inkişaf etmektedir, bu teşkilât, Kürtler üzerinde büyük tesir icra etmiştir, bizzat vali bile bugüne kadarki hareket tarzını değiştirmiş ve bize yanaşmıştır.

Meselenin siyâsî kısmından başka şahsî müdafaa kısmının da bize ehemmiyeti vardır. Bazı yerlerde vaziyet çok güçleşmiştir. Ermenileri bu vaziyetten kurtarmak için gözlerimizi o taraflara çevirmemiz lâzımdır.

Şubelerimize aşağıdaki ricada bulunuyoruz:

1 – 1913 senesi âza aidatının gönderilmesi,

2 – Şahsî müdafaa teşkilâtına taallûk eden teşebbüslerimizi daha büyük bir gayretle tedvir edebilmemiz için Taşnaksiyon komitesine tâbi olan tiyatro, konserlere ve kızılhaça nasıl hareket edecekleri hakkında talimat verilmesi,

3 – Halkın en iyilerinin bizden olduğuna emin olarak propaganda yapılması ve toplantılar tertibi,

4 – *Hayrenik Gazetesi tarafından açılmış olan ianeye iştirâk edilmesi.*

5 – *Bütün eğlence, merasim vesairede şahsî müdafaa teşkilâtı için iane toplanması.»*

Bu ehemmiyetli vesikanın sonunda Ermenilerin vaziyeti kötüleştigi takdirde Azerbaycan'dan Anadolu'ya asayişi iade etmek üzere Rus askerinin geleceği de zikrediliyordu.

Avrupa'nın şark vilâyetlerinde ıslahat yapılmasını istemesi ve Rumeli'deki arazisinin de daima bu ad altında vâki müdahaleler müdahalenin de öteden beri Türkiye'ye karşı düşmanca bir siyaset takip eden Rusya'nın tahrikiyle olduğunu da anladığından bir müdahale teklifi vâki olmadan önce kendi teşebbüsü ile ve Avrupalı mütehassısların tavassutuyla zikri geçen vilâyetlerde ıslâhat yapmaya karar verdi. Hariciye Nezareti bu niyetini İngiliz hükûmetine Londra Sefiri Tevfik Paşa vasıtasıyla bildirdi ve kâfi miktarda mütehassıs gönderilmesini rica etti.

Bâbîâli en büyük ciddiyet ve samimiyetle ıslâhat icrası taraftarı idi. Bu suretle İngilizlere tanınan bu imtiyazdan siyasî bir maksat güdülüyordu; bu tarzda Kıbrıs mukavelesi hükümleri de takviye edilmek isteniyordu. Yukarıda da zikredildiği gibi Rusya'nın imtinai üzerine bideyette İngilizler tarafından kabul edilmiş olan bu teklif sonradan reddediliyordu. Bu imtina bir çok ümitleri söndürdü. Artık bütün maksadın «ıslâhat» olmayıp bu yerlerin Rus nüfuzuna terkinden ibaret olduğu apaşıkârdi.

Bu sırada Mahmut Şevket Paşa Kabinesi iktidar mevkiinde bulunuyordu. Ben kabinede değildim. Fırkanın umumî kâtibi idim. Mahmut Şevket Paşa'nın muvafakatiyle bir kere daha Ermenilere müracaat etmek istiyorduk. Eski Nafia Nâzırı Hallaçyan Efendi'nin evinde bazı şeflerle buluştuk. Ben meseleyi nakil ve hükûmetin ıslâhatı icraya ciddî ve katî şekilde karar verdiğini, müdahale ve Rusya'nın teşvikiyle yapılacak ıslâhatın hiç bir netice vermiyeceğini ve yeni siyasî entrikalarla iki millet arasına yeniden düşmanlık sokulacağını etraflıca izah ettim.

Vatanseverlik hislerine hitap ederek bu müdahaleden sarfınazar etmelerini, buna mukabil oralarda muntazam bir ordunun tesisi için Avrupa'dan mütehassıs memur getirtilmesini ısrarla rica ettim. Fakat bu

samimî teklif, halkı ve patrikhaneyi ikna etmenin mümkün olamayacağı beyanıyla reddedildi. Ermenilerin ıslâhat istemeyip Rus müdahalesi ile muhtariyet ve sonra da istiklâllerini temin etmek istediklerini pekâlâ anlıyordum. Daha sonra Ermenilerin 1913'ün 17 Eylülünde Köstence'de toplanan Hınçak komitesinin kongresinde istiklâl fikrinin her tarafta müdafaa edilmesine karar verilmiş olduğu kongrenin aşağıda tekrar ettiğimiz raporlarından anlaşılıyor.

Hınçak Komitesi'nin Köstence Kongresi Zabıtları

Hınçak Komitesinin Türkiye'deki vaziyeti:

10 Temmuz 1908'de bir askerî isyan sonunda Türkiye'de Meşrutiyet ilân edildiği zaman bunun zarurî neticesi Türkiye'de yaşayan muhtelif unsurların millî varlıklarını muhafaza etmeleri ve bunlar arasında da Ermenilerin, idarenin her türlü tazyikinden ârî olarak millî esaslarına uygun şekilde inkişaf ve tekâmül edebilmeleri idi.

62 seneden beri ihtilâl ve mücadele içinde yaşamış bulunan ve kendini mahvolmağa mahkûm gören Ermeni milleti geçici bile olsa kuvvetlerini yeniden toplamak ve siyasî sahnede tekrar görünmek için huzur ve istirahatı muhtaçtı.

Meşrutiyet tarafından yapılan vaadler çok mahdud görüldüğünden komitemiz imkân dairesinde mevcut şartlardan istifade etmek ümidiyle kendisi tarafından yapılmış olan fikirleri olgun bir hale getirmeye çalışmıştır. Bu sebeple Hınçak Komitesi de altıncı murahhaslar meclisi umumîsinde Meşrutî Osmanlı hükûmetinden ayrılmak istemiyerek serbestçe faaliyette bulunabilmesi için hükûmete kanunî bir şekilde görünmeğe karar vermiştir.

Dört beş senelik bir devre içinde Osmanlı meşrutiyetinin vaadlerinden bir tanesini dahi tutmadığı ve devletçe çıkarılan kanunların hedeflerinin bütün siyasî fırkaların ve bilhassa solların ve radikallerin ezilmesi olduğu ve idarede yeni nizam ve teşkilâtın muhtelif milliyetleri mahvetmekten ibaret olduğu anlaşıldı. Hâkim olan milletin bir hükûmet kurmak kudretine malik olmadığı meydana çıktı. Bu anda hükûmetin idaresini elinde bulunduran İttihat ve Terakki Cemiyetinde bir oligarşi hüküm sürmektedir. Bu fırkanın takip ettiği program Türk bürokrasisine bağlı kalmak ve müterakki bir hükûmet tesisine mâni olmaktadır. Zahirî

gayesi muhtelif unsurları birleştirilmek olduğu halde hakikatte ise takip ettiği siyaset, icabında onları ezmek maksadıyla bu milletleri daimî taz-yik altında bulundurmaktan ibarettir. Hükûmete gelince, elde tuttuğu hâ-kim bir sınıf tarafından (Ermenilerin mahvedilmesi için) kabul ettirilmiş olan bir siyaseti teşvik ve merhametsizce takip etmektedir. Görülüyor ki, Ermeni milleti bu siyaset ve daima kendi aleyhine kullanılan bu kuvvet-ler yüzünden yok olmak mertebesine gelmiştir; bu itibarla bu şartlar al-tında kendi prensiplerini artık takip edememesi tabiidir. Ermeniler hâkim sınıflardan kurtulmuş ve başlarının üstünde sallanan öldürücü kılıcı ber-taraf etmek için istikbalde sabit ve cesur bir hattı hareket takip etmek mecburiyetinde olduklarına kanidirler.

Hınçakyan Fırkasının yedinci murahhaslar Meclis-i Umumisinde bir tek muhalif reyyle beşerî ve millî hakların elde edilmesi için artık meş-ru vasıtaların kullanılmaması lâzım geldiğine, istikbalde gayri meşru yol-lara tevessül etmenin ve yeni siyasî ve iktisadî şartlar elde edilinceye kadar fırka mücadelelerine daha büyük bir hız verilmesinin daha muva-fık olacağına karar vermiştir.

Kanunî durumdan gayri kanunî duruma geçiş

Yedinci murahhaslar umumî meclisinin toplanmasından evvel Türkiye'de ve Türkiye dışında bulunan bütün şubelerin kanunî bir şekil altında yeniden teşkilâtlandırılmasına ve temerküzüne karar verilmişti. Hali hazır vaziyeti karşısında ise Hınçak Fırkası yedinci murahhaslar meclisinde aşağıdaki hususlar karar altına alınmıştır:

1 – Osmanlı İmparatorluğundaki diğer şubelerin itimadını kazana-madığı gibi fırkanın halihazır ihtiyaçlarını da karşılayamamış olan Türki-ye Komitesi idare meclisinin feshi ve yerine yeni bir meclisin tayini.

2 – Türkiye'deki şubelerin icra kuvvetinin en büyük icra kuvveti merkezi olan «Merkez-i İdare Meclisine» bundan böyle «Türkiye İdare Meclisi» adının verilmesi.

3 – Türkiye'deki İdare Meclisi âzaları Osmanlı İmparatorluğunda-ki komitenin şubeleri tarafından seçilmiş olduğundan umumî merkezi idare meclisine karşı bir dereceye kadar bir otorite tanınmasına ve fakat kararlarının merkezin tasvibine bağlı olmasına.

4 – Bugün mevcut şubeler ve diğer teşkilât halihazır vaziyetlerini zahiren muhafaza etmekle beraber umumî merkez idaresinin vereceği

talimata ve Türkiye idare meclisine yapılacak tebligata tevfikân komitemizin faal âza ve murahhasları ile gizlice, el altından ve tedricen gayri meşru faaliyette bulunmalarına ve son kararlar mucibince komite tarafından yeniden gizli şubeler teşkiline çalışılmasına.

5 – Eski dahilî nizamnameler hâlî hazır münasebetlerine uyacak şekilde tadil edilmelidir; şimdiye kadar tatbik edilmekte olan siyâsî iktisadî prensipler mûlgadır; yerlerine son defa komite tarafından kabul edilmiş olanlar ikame olunacak ve aynı zamanda onları tatbik edecek olan faal âzalar da gösterilecektir.

Umumî ve hususî tadiller

Müstakil Ermenistan. – Osmanlı Devletinin Ermenistan'da tatbik etmek istediği umumî ve hususî ıslahat meselesine müdahale ve ıslâhata mümanaat etmekle beraber Hınçak komitesi müstakil bir Ermenistan kurulmaksızın, hangi unsura mensup olursa olsun, Ermenistan ahalisinin emniyet içinde yaşayıp inkişaf edemeyeceğine ve Ermeni milletinin millî varlığını dahilî ve haricî taarruzlara karşı koruyamayacağına tamamiyetle kanidir; bu itibarla komite bu fikri müdafaa etmeyi kararlaştırmıştır.

Ermenilerin bu taleplerini haklı gösterecek tarihî hiç bir hakları yoktur. Osmanlılar Şark vilâyetlerini Ermenilerden almadılar. Ermeniler ise Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan bugüne kadar hudutlarının temini ve istiklâli hususunda hiç bir gayret veya hizmet sarfetmediler. Osmanlılara iltica etmiş olan bu halk hüsnü kabul ve daima vatan-daş muamelesi gördü. Ermeniler bütün memlekette yerleştiler. Kürtlere komşu oldukları kısımlar istisna edilecek olursa her tarafta iyi muamele gördüler. Bu mıntakalarda hükûmet intizam teminine muvaffak olamadığından Türk ve Kürt köylerindeki vaziyet Ermenilerinkinden farksızdı. Anadolu'da, muhtelif vilâyetlerde ve İstanbul'da Ermeniler diğer milliyetlere nazaran daima daha tasasız ve mesut bir hayat sürüyorlardı. Vatanın bütün menafiinden istifade eden bu halk onun kederlerine ve yüklerine aslâ iştirâk etmiyordu. Memleketin gerek saadetinden gerek ıstıraplarından daima menfaat temin ediyorlardı; vatan için hiç bir harbe iştirâk etmediler ve bu uğurda bir damla kan dökmediler. Bilâkis harp zamanlarında ticaretlerini devam ettiriyor ve taahhüt işle-

rine girişiyorlar, çok para kazanıyor ve iyi ve kötü günlerde rahat ve huzur içinde yaşıyorlardı. Bu lûtuflara ve istiklâllerini elde etmek üzere Osmanlı vatanının bir parçasını koparmak istiyorlar.

Tarih, bu çeşit nankörlüğün bir eşini kaydetmemiştir. Rus-Alman harbi başladığı zaman Ermenilerin Osmanlı memleketi ve halkı hakkındaki zihniyetleri bu idi. Umumî harp, Ermenilerin artık tamamiyle emin oldukları muhtariyetin tesisini geciktirdi. Onlar bütün ümitlerini bu harbe bağlamış ve bu itibarla da Rusya'nın bu harpten muzaffer çıkması için bütün kuvvetlerini kollamağa karar vermişlerdi. Aşağıdaki vesikalar bu kararları açıkça gösteren birer delildir.

*Taşnak Komitesinden
Şam Şubesine Mektup*

İstanbul 1914

«Osmanlı hükûmeti, 21 Eylül 1914'te seferberlik ilân etti. Aynı gün Taşnaksiyon komitesinin İstanbul'daki merkezinde fevkalâde bir faaliyet görünüyordu. Reisler birleşerek taşradaki şubelerine şifre ile talimat verdiler. Aynı faaliyet Hınçak, Ramgavar ve Veranasnial komitelerinde de görölüyordu. Islâhat meselesi dolayısıyla esasen birleşmiş bulunan bütün bu komiteler şimdi büsbütün birleşmeye ve birliği sağlamlaştırmaya çalışıyorlardı.

Ruslar hududu geçip Osmanlı orduları geri çekilmeye başladığı zaman, mevcut vasıtalarından istifade edilmek suretiyle her tarafta umumî bir isyan yapılmalıdır. Osmanlı ordusu bu suretle iki ateş arasına alınmış olacaktır. Bütün resmî binalar uçurulacak, hükûmet dahilde işgal edilecek ve Alman nakliyatına hücum edilecektir. Bunun üzerine Osmanlı ordusu ilerlediği takdirde, Ermeni askerler silâhları ile birlikte kıtalarını sevkedecekler, çete teşkil edip Ruslarla birleşeceklerdir.»

Mühim dakikalar önünde

Harpten önce Bakü'de intişar eden Areve Gazetesi 11 Eylül 1914 tarihli nüshasında aşağıdaki makaleyi neşretmiştir:

«Bugün hudutlarımızda cereyan eden hâdiseler, etrafımızda olup bitenler bütün dikkatimizi çekmiye lâyıktır. Bu anlar yalnız Rus tarihi için değil, biz Ermeniler için de mühimdir. Asırlardan beri esaret zincirleri altında yaşayan ve en yüksek mefkûresi yok edilmeye çalışılan bir millet bugün önümüzde yükseliyor ve Ermeni meselesinin hallini talep ediyor. Ermeniler bu maksatla mucizeler yaratmış ve bilhassa bu asrın son rubunda, hasımlarıyla daima cesaret ve metanetle mücadele etmiş olan kahramanlar ve fedailer yetiştirmiştir.

Osmanlı Ermenileri meselesine nihayet bir son vermek ve namuslu işgüzar, çalışkan ve faziletli bir halkın asırlardan beri içinde yaşadığı faciayı bitirmek lâzımdır.

Avrupa büyük devletleri Berlin kongresinden bugüne kadar bizim için bir şey yapmadılar. Sulh zamanlarında Osmanlı hükûmetine karşı zayıf ve tesirsiz bir siyasete sağındık, bugün ise bir kasırğa bütün dünyayı karıştırmakta ve her millet mevcudiyetini temine ve güneş altında bir yer edinmeğe çalışmaktadır. Milliyet meselesi bugün bambaşka bir şekilde ve tarihte eşî olmayan bir şiddetle canlanmaktadır. Büyük ve küçük milletlerin âkıbetlerinin bahis mevzuu olduğu bir anda biz uykuda mı kalacağız? Ermeniler birkaç asırlık bir maziye bakmaktadırlar. Fakat hiç bir zaman bugünkü kadar ehemmiyetli tarihî bir an yaşamamışlardır. Ecdadımız bir milleti yok olmaktan kurtarmağa ve bugüne kadar korumağa muvaffak oldular. Onlar, Ermeni fazilet ve meziyetlerini Asyadan gelen fırtına ve hücumlara karşı müdafaa ettiler ve bu hal sayesinde ki, bugün siyaseten zayıf ve küçük olmakla beraber mevcut milletlerden biri olarak sayılmaktayız. Şimdi meydana terkedip zül içinde çekilelim mi, yoksa bize uygun bir istikbal temini için çalışalım mı? Bu ehemmiyetli anda bizim neslimize tevcih edilen sual işte budur!

Milletler kalkınıyor, hudutlar hareket içindedir, herkes kendi talihi ni kendisi çizmek istiyor. Ermeni gençliğinin ve Ermenilerin bu ağır günlerde, geçmiş nesillerin kendisine bırakmış olduğu mirası ve istikbalden beklediğimizi düşünmesi lâzımdır. 19 uncu asır, Ermenileri tarihin Van'dan İstanbul'a, Zeytun'dan Zamsun'a, Erivan'dan Şiraz'a, Lor ve Karabağ'a kadar etraflarına yığmış olduğu güçlükleri yenmek suretiyle

yeni bir Ermenistan yaratmağa çalışmışlardır. Bugün bu kadar mühim hâdiseler karşısında bulunan işte bu yeni teşekküldür. Bu yeni olabileceği gibi bilâkis inkişaf edebilir ve 19 uncu asrın diğer küçük milletleri gibi büyüyebilir. Yarın veya öbür gün hudutlarında tarihî hâdiseler vukubulabilir ve dünya harbinin gürültüleri Ermenistan ufkunda bir aksülâmel vücuda getirebilir. Ermeniler gelecek olan bugüne hazır olmalı ve onu sadece vîfak ve birlik lâfları ile değil fiil ve hareket ile karşılamalıdır. Bugüne kadar kendini feda etmiş ve bütün tehlike ve ıstırapları üzerine almış olan Ermeni halkının ancak ufak bir kısmı idi. Dört bir taraftan komiteleri tenkit edenlerin nihayet bizzat meydana çıkarak millî vazifelerini ifa etmeleri zamanı çoktan gelmiş değil midir?

Ermeniler! Şanlı ecdadımızın kahraman ruhları bugün bize bakmaktadır! Bunu idrâk edebilecek miyiz? Ve bu ağır günlerde, daha tehlikeli bir zamanda ve daha kötü şartlar altında uğrunda mücadeleye başlamış oldukları bu yeni hayatı tahakkuk ettirebilecek miyiz?»

Hınçak Komitesinin aynı gazetede ve Saray Bosna suikastini müteakip neşrettiği beyanname

«Zulüm ve taaddîye maruz bulunan ve her türlü haklarından mahrum kılınmış olan Ermeni unsurunu kurtarmak üzere çeyrek asırdan daha fazla bir zamandan beri kanlı izlerde yürüyen sosyal-demokrat Hınçakyan komitesi isyan ve mücadele çanları çalmak üzere hali hazırdaki siyasî ahvelden istifade etmekte ve Osmanlı istipdadını kanlar içinde boğmak üzere Toros'un zirvesinden ve Ermenistan'ın en ücra hudutlarından sahneye çıkmaktadır.

Hınçakyan komitesi maddî ve manevî bütün kuvvetlerini toplamak suretiyle ihtilâl kılıcı ile milletlerin varlığı uğrunda yapılan bu muazzam mücadeleye iştirâk edecek ve ittifakı müsellesin ve bilhassa Rus ordularının müttefiki olarak elinde olan bütün ihtilâlci ve siyasî vasıtalarla, Ermenistan'da, Kilikya'da, Kafkasya ve Azerbaycan'da zaferi temin etmek için itilâf devletlerine yardım edecektir. Vatanperverane zaruretler icabı olarak kendisine ve medeniyete karşı olan vazifesini ifa edecektir.

Hayatlarını, Ermenistan'ın kurtuluşu uğruna feda etmeğe hazır olan kahramanlar bütün maddî ve manevî kuvvetleriyle ortaya atılmalıdırlar. Kendi gayeleri ve ihtilâl uğruna dökmüş oldukları kanla iftihar ederek yarının kongresinde Ermeniler de yer alsın ve hayat ve siyasî hürriyeti

üzerindeki haklarını ileri sürmek suretiyle vatanlarının ve itilâfı müsellesin himayesi altında istiklâllerini temin etmeğe muvaffak olabilsinler. Harbin şafağı doğsun ve ışığı ile hak, adalet, hürriyet ve uhuvveti aydınlatsın.

O halde, arkadaşlar, ileri ve iş başına! Kendi ölümümüzle Ermenistan'ı tehdit eden ölümü boğalım ki, o ebediyen yaşasın!»

1914, Paris

*Sosyal Demokrat Hınçakyan
Komitesi Umumî Merkezi*

Tehcir meselesinin içyüzü...

Bu vesikalar seferberliğin ilân edildiği sırada hükûmetin eline geçmiştir. Hükûmet hâdiselerin vukuunu beklemeğe, ihtilâlcî maksatlara karşı hiç bir harekete geçmemeğe, sadece mukabil tedbirler almağa karar verdi. Ben Taşnak komitesinin tanınmış âzalarına ve bilhassa Erzurum Mebusu dostum Varteks Efendi'ye hükûmetin bu kararlardan haberdar olduğu ve Ermeniler bu çeşit muamelelere tevessül ettikleri takdirde çok şiddetli tedbirlerle karşılanacaklarını bildirdim. Bununla hükûmetin her şeyden haberdar olduğunu bildirmek ve bu suretle bu niyetlerin kuvveden fiile çıkmasına mâni olmak istiyordum. Seferberlik üzerine silâha çağrılmış olan Ermenilerin bir kısmı hudut haricine, diğer bir kısmı ise silâhlarıyla birlikte memleketin iç taraflarına kaçtı; ve oralarda tek tük çarpışmalara dahil oldu. Başkumandan Enver Paşa Ermeni patriğini davet ederek kendisine Türkiye'nin bu harpte Ermeni vatandaşlarından sadakat beklerken silâhlarıyla birlikte taşraya kaçmış olan Ermenilerin köylere hücum edip memurları öldürdüklerinin resmî raporlardan açık olarak anlaşılmakta olduğunu bildirdi ve bundan sonra patriğe iyi nasihatlerde bulunmasını tavsiye etti. Enver Paşa, bundan başka patriğe gayet açık bir şekilde, bu hareket umumî bir mahiyet aldığı takdirde askerî hükûmetin en sıkı tedbirleri almak mecburiyetinde kalacağını da söyledi. Patrik bu çeşit rezaletleri yapmağa cesaret edenlerin komite âzası olduklarını kendisinin ise, Ermeni halkına komitenin harekâtını nazar-ı itibara almayarak, bundan sonra da sadakati muhafaza etmelerini tavsiye edeceği cevabını verdi.

Ermeni komiteleri patrikliğe Türkiye'nin Rusya'ya harp ilân etmesi halinde nasıl hareket etmesi icap edeceğini daha önceden bildirmiş olduklarından bu tavsiyeler hiç bir netice vermedi. Derhal harbin başlamasına müteakip Muş, Bitlis ve Van vilâyetlerinde Ermeniler tarafından tahrik edilen isyanlar başladı.

Bunun üzerine umumî karargâhta «*Ermenilerin tehciri*» hakkında bir kanun hazırlanarak heyet-i vükelâya arzedildi. Ben bu kanunun tamamıyla tatbiki aleyhinde idim. Jandarmalar tamamen, polisler ise kısmen ordu hizmetine alınmış ve yerlerine milisler konmuştu. Tehcirin bu vasıtalarla yapılması halinde çok çirkin neticeler elde edileceğini biliyordum. Binaenaleyh istikbali düşünerek, bu kanunun tatbik edilmemesinde ısrar ettim ve meriyete girmesini de geciktirmeğe muvaffak oldum.

Bir müddet sonra Van, Ruslar veya daha doğrusu Ermeni gönüllü çeteleri tarafından işgal edildi. Bu çetelerin Taşnak komitesinin, Osmanlı Meclis-i Mebusanında da âza bulunan iki reisi olan Pastırmacıyan ve Papazyan'ın emri altında oldukları sonradan öğrenildi. Canlarını kurtarmaya muvaffak olan bazı kimselerin verdikleri ifadeden Van'ın işgali sırasında kaçamamış olan İslâm halkın öldürüldükleri, kadınların şerefleriyle oynandığı ve bir çok genç evli kadın ve kızların evlerde toplattırılarak bu evlere umumhane nazarıyla bakıldığı anlaşılıyordu. Van'dan kaçan ve binlerce kadın, erkek ve çocuktan ibaret olup silâhları bulunmayan halk üzerine Ermeniler tarafından makineli tüfek ateşi açılmıştır.

Van'daki bu hâdiseleri dahildeki diğer isyankâr hareketler takip etmiştir; kıtalarına iltihak etmek üzere gönderilen bazı münferit askerî birliklerin bu çeteler tarafından öldürüldüğü anlaşılmıştır. Kumandanlar tarafından karargâh-ı umumîye gönderilen raporlardan anlaşıldığına göre Müslümanlara karşı şehirlerde, köylerde ve şoselerde yapılan katliam ve taarruzlar Rus cephesinde o civar halkından teşkil olunan askerler üzerinde çok kötü tesirler bırakmıştır.

Ordu idaresi yeniden Tehcir Kanunu'nun⁽¹⁰⁾ tatbikinde ısrar etti. Ben tekrar kabulü aleyhinde bulundum. Müteaddit ve çok acı haller ba-

(10) Tehcir Kanunu'nun metni için bkz. O.S.Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, Temel Yayınları, İstanbul 1998, s.598

na göstermişti ki, Hıristiyanların Müslümanlara yaptıkları zulümler Avrupa'da büyük bir müsamaha ve sükûnetle karşılandığı halde Müslümanların en ufak bir hareketi haddinden fazla büyütülüyordu. Ve bu itibarla Rusların bu harpte Ermenilerin yanı başında bulunması yüzünden çıkacak olan intizamsızlıkların bizim aleyhimize istismar edileceğini önceden biliyordum.

Bu müzakereler esnasında meslektaşlarımdan bazıları beni hissizlik ve vatana sadakatsizlikle itham edecek kadar ileri gittiler. Filhakika ordu, azamî derecede tehlikeli bir vaziyette bulunuyordu. Ordunun, bu hususta bir kanun çıkmadan önce icap eden tedbirleri alması imkânı mevcuttu. Bu bakımdan kanunu daha fazla uzatmakta fayda yoktu. Bu kanun ordu ve kolordu kumandanlarına isyan eden halkı münferiden veya toplu bir halde başka mıntakalara sevk etmek salâhiyetini veriyordu. Harp yüzünden memleketin her tarafında örfî idare ilân edilmiş olduğundan sivil idare de askerî kuvvetin elinde bulunuyordu. Tehcire evvelâ Erzurum'da başlandı. Erzurum valisi Tahsin Bey Dahiliye Nezaretine sevkiyat sırasında Ermenilerin, Kürtlerin taarruzlarına uğramış olduklarını bildirdi. Valiyi telgraf başına çağırarak yardım için orduya müracaat etmesini ve faillerin de şiddetle cezalandırılmasını emrettim. Filhakika ordu kumandanlığı bir tabur asker gönderdi ve ele geçirilebilenler kurşuna dizilmek suretiyle cezalandırıldılar.

Sevkiyat sırasında Karahisar ve Urfa'da isyan çıkmıştır. Bu hâdiseler hakkında aşağıda mufassal izahat verilecektir:

Zeytun ayaklanması...

İsyan hareketleri evvelâ Zeytun'da başlamıştır. Seferberliğin ilânını müteakip Ermeniler âlenen isyana başlamış, vergileri ödemekten imtina etmiş ve asker toplanması hususunda verilen emirlere muhalefet etmişlerdir. Askerlik vazifelerini ifa zımnında askerlik şubelerine giden Müslümanlara sokakta taarruz edilmiş ve bunlar soyulmuş ve öldürülmüştür. Zeytun halkı subay ve kumandanları emri altında bir milis teşkil etmişti; bu suretle «*Zeytun ihtilâlcî alayı*» ismi altında şehirleri müdafaa etmek istiyorlardı. Tabî bu imkânı bulamadıklarından mavzer ve

martin silâhlarıyla dağa çıkmışlar ve Müslüman köylerine taarruz ve askerî nakliyatı iz'âç etmeğe başlamışlardır.

17 Ağustos 1914'de yani seferberlikten bir kaç gün sonra Enderrunlu Müslümanlar taarruza uğramış, paraları çalınmış ve içlerinden bir çoğu da öldürülmüştür. Aynı gün çete takibinde vazifeli olan bazı jandarma subayları üzerine ateş edilmiş ve Maraş yolu üzerinde Beşanlı Köyü'nden bir çok Müslümanlar öldürülmüştür. Günlerce süren takip-ten sonra bu haydutlardan atmışbeşi, üzerlerinde birçok bomba, dinamit, martin ve gıras tüfekleri olduğu halde yakalanabilmiştir.

Bir müddet için sükûnet teessüs ettikten sonra, müteakip senenin kânunusani [1915 Ocak] ayında isyan harekâtı yeniden canlanmışır. Bu seferki taarruzlar doğrudan doğruya Osmanlı memurlarının ikâmetgâhlarına ve jandarma kıtalarına karşı yapılmıştır. Zeytun'da Hınçak Komitesi Reisi Çakıroğlu Patos'un reisliği altında yapılan toplantıda hükûmet konağına hücum edilerek cephanenin ele geçirilmesine, bütün memurların aile efradı ile birlikte öldürülmesine ve telgraf hatlarının tahribine karar verilmiştir. Tahrikçiler başka başka evlerde oturduklarından ve işaret de vaktinde verilemediğinden bu korkunç komplo icra edilmeden önce öğrenilmiştir.

1915 senesinde Zeytun Ermenileri, Maraş'tan Zeytun'daki jandarmalara cephane gönderildiğini haber almışlar; cephane nakliyatını soymak üzere yollara pusu kurmuşlar fakat nakliyat başka bir yoldan yapıldığı için bu niyetlerini tatbik edememişlerdir. Bunun üzerine on yedi kişiden ibaret bir jandarma koluna hücumla altısını öldürüp ikisini yaralamışlardır. Bundan başka Zeytun ile Maraş arasındaki telgraf hatlarını tahrip ederek bu suretle bu yollarda hâkimiyet elde etmişlerdir.

27 Şubat 1915'te Maraş vali muavini sükûneti iade maksadıyla Zeytun'a gelmiştir. Gece devriye ile birlikte şehirde dolaşırken âsiler tarafından öldürülmüştür. Ertesi günü askerlik şubesine gitmekte olan bir Müslüman da öldürülmüştür.

Komitenin talimatı üzerine kaçmış olan bir çok Ermeni, asilerle birleşmiştir. Bunlar yeniden jandarmaların cephanesini ele geçirmek istemiş ve kışlaya hücum etmeğe karar vermiştir. Bunlar, evveleminde hükûmet konağına giderek bir asker ve bir jandarma öldürmüşler, memur-

ları ve ailelerini tehdit etmişler ve gerek âdi ve gerek siyasî bütün Ermeni suçluları hapisshaneden kurtarmışlardır. Bunlardan altı yüz ilâ yedi yüz kadarı Zeytun'un yüksek noktası olan Tekke manastırına yerleşmiş ve burasını tahkim etmişlerdir. Takip esnasında jandarma binbaşı Süleyman Efendi ile yirmi asker öldürülmüştür. Her ne kadar asîlerin bazıları ele geçirilmişse de, diğerleri karanlıktan istifade ederek kaçmışlardır. Kaçan askerlere, memurlara, jandarmalara ve bilhassa Müslüman ahaliye hücumla cinayetler işleyen çeteler teşkil etmişlerdir. Bu çetelerden biri beş Müslüman öldürmüş bir diğeri bir Ermeni köyü olan Odıcak'a sığınarak bir jandarma ve on dört Müslüman öldürmüştür.

Zeytun isyanında reislik etmiş olan Melkon ismindeki bir Ermeni tevkif olunduğu zaman komitenin İngilizlerin, İskenderun'a çıktığı haberini yayarak, Osmanlı hükûmetine mümkün olduğu kadar fazla müşkülât çıkarılması emrini vermiş olduğunu bildirmiştir. Melkon'un diğer ifadelerine nazaran isyanın tahrikçilerinden bir çoğu Osmanlı hükûmeti tarafından iyilik görmüş kimselerdir. Hükûmet onlara ait bir çok silâh, bundan başka komitenin mührünü ve aleyhlerine delil teşkil eden bir sürü vesikayı müsadere etmiştir.

Bitlis, Erzurum, Mamuretülâziz, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara ve Van vilâyetlerinde komite kezaik merkezler teşkil etmişti. Bunlar daha harp başlamadan önce teşkilâtlarını kurmuş ve komitenin emirleri dairesinde harekete geçmeğe hazırlanmışlardı.

Ermenilerin Van katliamı...

VAN İSYANI: Harp ilânını müteakip Rus orduları Ermeni gönüllülerle birlikte hücumla geçtikleri zaman Van'daki Ermeni halkının durumu değişti. Bazılarının memur ve askerlere hücum etmek üzere birleşmiş olmalarına rağmen, müessir bir harekette bulunabilmeleri için zaman lâzımdı. Muhtelif kısımlara gönderilen emirler Ruslarla birlikte harekete geçilebilmesi için Ruslar gelinceye kadar beklemenin zarurî olduğu yolunda idi. Derhal harekete geçilmesi çok kan dökülmesine sebebiyet verecek, karla kaplı olan yollar ise Rusların çabuk ilerlemelelerine imkân vermiyecekti. Rus subayları ile yapılan anlaşmalar mucibin-

ce Ruslar hududa tecavüz eder etmez Ermenilerin Ruslara iltica edeceği açık olarak itiraf ediliyordu. Bu yeni anlaşmalardan haberdar olmayan bazı Ermeni köylüleri, kadı İsmail Efendi ile bir kaç jandarmayı öldürerek telgraf hatlarını kesmişlerdir.

1915 senesinde Kimar Köyü'nde koyunların sayıldığı bir sırada bir isyan hareketi baş göstermiş, bin kadar Ermeni meydana çıkarak Müslümanlara hücum etmiş ve jandarmaları kumandanları Süleyman Efendi ile birlikte öldürmüştür.

Kendilerini müdafaa maksadıyla, iki Müslüman köyü arasında bulunan köylerdeki Ermeniler, Ermenilerle meskûn yerlere taşınmış ve ihtilâle hazırlanmağa başlamıştır. Genç Ermeniler esaslı noktaları işgal ederken komitenin diğer âzaları silâh altına davet ediyordu. Bitlis, Van ve Şatak arasındaki telgraf hatları tahrip edilmiş, hükûmet merkezleri taarruza uğramış ve iki kişi öldürülmüştür. Köylerde ise Müslüman halkı öldürmeye teşebbüs ediliyordu.

Şatak, Havasur, Timur ve Kadeş'teki isyan hareketlerini bastırmak üzere vilâyet merkezinden kıtaların yola çıkarılmış olduğunu öğrenen Vanlı Ermeniler Hamit Ağa kışlasını ve jandarma ve polis binalarını ateşe vermiş ve şehir içinde vahşî bir katliâmda bulunmuşlardır.

Yalnız Van şehrinde isyan eden Ermenilerin sayısı beş bini geçiyordu ve hepsi de en yeni silâhlarla teçhiz edilmişti. Bunlar mevkilerini son hadde kadar müdafaa ediyorlardı. Şehirdeki hükûmet konağını, askerî müesseseleri, Düyûn-u Umumîye binasını, Osmanlı Bankası şubesini ve diğer binaları tahrip etmiş ve Müslüman mahallerini ateşe vermiştir. Yedi yüz kadar âsi Van müstahkem mevkiini el bombalarıyla uçurmuştur. Bu isyan hareketleri Nisana kadar devam etmiştir. Nisan ortalarına doğru asgarî dörder yüz kişilik Ermeni çeteleri Rus zabitlerinin kumandasında hududu geçmeye başlamıştır. Yapılan çarpışmalar neticesinde «Müstakil Ermenistan» ibarelerini taşıyan bayraklar ve «intikam» gibi kelimeleri havi levhalar ele geçirilmiştir.

İZMİT VE ADAPAZARI: Rusların Heraklea'yı bombaladıkları anda Ermeniler birden bire hatt-ı hareketlerini değiştirmiş ve düşman

lehine casusluk yapmağa ve memleket içinde tahrikâtta bulunmağa başlamışlardır. Ermeniler tarafından hükûmet merkezi civarında bu gibi hareketler ümit etmiyen hükûmet tahkikât yaptıрмаğa mecbur kalmıştır. Bu esnada Adapazarı'nda binlerce bomba, mavzer ve gras tüfekleri, jandarma üniformaları ve bomba imaline mahsus makine ve âletler bulunmuştur. Araştırmalar İzmit'e kadar teşmil edilmiş ve burada da yüzlerce silâh ele geçirilmiştir. Tevkif olunan komite reisleri bu silâhların, Rus askerleri Sakarya mansabına varır varmaz Türkiye dahilinde kargaşalıklar çıkarmak ve Osmanlı ordusunun mukavemetini kırmak maksadıyla toplanmış olduklarını söylemişlerdir. Bu plân meşrutiyetin ilânını müteakip çizilmiştir. İzmit ve civarı ve bilhassa Bahçecik isyan hareketlerinin merkezi olarak seçilmiştir.

Asîlerin reisleri plânlarının keşfedilmiş olduğunu öğrenince çeteler teşkil etmiş ve bunları Yalova'ya doğru göndermiştir. Daha sonra İzmit'teki işçi grupları bu çetelerle birleşmiş ve bir çok Müslüman öldürmüştür.

BURSA VİLÂYETİ: İzmit hareketlerinden sonra Bursa isyana başlamış ve Müslümanlara taarruz edilmiştir. Bu yüzden Osmanlı ordu idaresi kuvvetlerinin mühim bir kısmını buralarda sabit tutmağa mecbur kalmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde yüzlerce silâh, binlerce tabanca, bomba vesair silâhlar bulunmuştur. Bunlardan başka komitenin teşkilâtı hareketlerine muallim ve ruhanîlerin de iştirâk etmiş olduğu anlaşılmıştır.

ADANA VİLÂYETİ: Bu vilâyetteki teşkilât en ince teferruatına kadar işlenmişti. Harp ile birlikte burada da isyan hareketleri başlamıştır. Bu vilâyet, Irak ve Suriye hattı üzerinde bulunduğundan Ermeniler itilâf devletleri lehine casus olarak ehemmiyetli rol oynamışlardır. Bunlar itilâf devleti donanması lehine casusluk yapmış ve lüzumunda düşmanlarla birleşmiştir. Birçokları ele geçirilerek divan-ı harplere verilmiştir. Yapılan araştırmalar sonunda yüzlerce silâh, mühimmat bayrak vesair malzeme elde edilmiştir.

SAMSUN VE İZMİR VİLÂYETLERİ: İzmir'de pek çok dinamit bulunmuştur. Samsun'daki isyan hareketi doğrudan doğruya İzmir murahhası tarafından idare edilmiştir. Bir Ermeni kilisesinde pek çok silâh, mühimmat ve fiçiler dolusu dinamit bulunmuştur.

URFA HAREKETİ: Devletin diğer kısımlarında olduğu gibi burada da isyan hareketleri harbe girmemizle birlikte başlamıştır. Diğer yerlerde olduğu gibi burada da plân Rusların taarruzu halinde Türk ordusunun ricatını önlemek ve Osmanlı kuvvetleri ilerledikleri takdirde memlekette isyan çıkarmaktan ibaretti. Komiteci Ermeniler buraya kadar gelmiş ve diğer Ermenileri isyana teşvik etmişlerdi. Van'ın Ermeniler tarafından işgal edildiği ve Rusların pek yakında yardıma gelecekleri şayiasını yaymışlardı. Bundan sonra telgraf haberleri uydurmuş ve bunları etrafa yaymışlardır. Urfa'daki Ermeni mahallesi beş yüz evden ibarettir. Bütün bu evler taştan yapılmış, kuyu ve yeraltı mahzenlerine sahiptir. Komite isyandan evvel herkesin vazifesini tâyin etmiş ve kendilerine bildirmişti. Âsiler gıda maddeleri tedarikini temin için icap eden tedbirleri dahi almışlardı. Bu esnada hükûmet 1894 lüleri silâh altına çağırılmış, aynı zamanda Kırmuş'da isyan çıkarak 6-19 Ağustos 1915'te Urfa'ya da sirayet etmiştir.

Bir Ermeni kilisesi bulunan Kırmuş'ta isyan başladığı zaman hükûmet derhal asker ve jandarma göndermiş, bunların çoğu öldürülmüştür. Urfada kâfi miktarda kıta bulunmadığından hükûmet takviye kuvvetleri göndermişti. Bu kuvvetler gelinceye kadar Ermeniler, Müslüman halka hücumla bir çoklarını öldürmüşlerdir. Sokaklarda barikatlar kurulmuştur. Gelen kıtaların kumandanı hükûmete sadık kalan Ermenileri şehri terketmeye davet ettiği halde şehri bir tek Ermeni dahi terketmediğinden barikatlara ateş açılmış ve hepsi tahrip edilmişti. Urfa isyanı iyice tetkik edilecek olursa, bilhassa bu şehrin Ermeniler tarafından en mühim bir merkez olarak seçilmiş olduğu görülür. Fakat bu işde İngiliz, Fransız ve Rusların da büyük yardımları olmuştur. Bodrumlar vesair yerler cephane ve silâhlarla doldurulmuş, dokuz on hafta idare edecek kadar gıda maddeleri stok edilmişti. Ermeniler itilâf devlet-

leri konsoloslarından geniş mikyasla muavenet görmüşlerdir. Amerikan misyonerleri, meselâ misyoner Leslie, bayrak ve giyim eşyası vermek suretiyle yardımda bulunmuştur. Muvaffakiyetlerinden emin olan Ermeniler, Osmanlı kuvvetlerine karşı harekete geçmekte tereddüt etmemişlerdir. Sonradan zehir içmek suretiyle intihar eden mezkûr misyoner bırakmış olduğu evrakında hareketlerinden yalnız kendisinin mesul olduğunu ve Ermeni isyanına iştirâk etmiş olmayıp beraber sürüklenmiş olduğunu yazmaktadır.

ŞARKÎ KARAHİSAR HAREKETİ: Trabzon ve Erzurum vilâyetleriyle hemhudut olan Karahisar sancağı [Şebinkarahisar] Sivas vilâyeti Ermeni hareketleri için ehemmiyetli bir üs rolü oynuyordu. Komiteler buralara pek çok âzalarını ruhanî ve muallim olarak gönderiyor ve isyan fikirlerini yayıyordu. Seferberlikten sonra bu propaganda arttırıldı ve Seponil namı altında bir ruhanî bütün vilâyette dolaşarak halkı silâhlı isyana teşvik ediyordu. 2-15 Haziran 1915'te Ermeni mahallesinde silâh araştırmaları yapan polisler öldürüldü. Aynı zamanda telgraf telleri kesildi. Müslüman ahali bir gün ve bir gece kurşun ve bomba taarruzlarına maruz kaldıktan sonra Ermeniler reisleriyle birlikte, geniş mikyasta müdafaâ hazırlıkları yapmış olan Karahisar kalesine çekildiler. Burada pek çok cephane ve gıda maddeleri stok edilmişti. Buradan bütün şehire ateş verildi, yalnız yüz ev kadar kurtulabildi. Bunun üzerine hariçten çağırılan kıtalar kaleyi muhasara ettiler, Ermeniler yirmi beş gün müdafaada kaldılar. Muhasaradakiler tarafından yapılan bir yarma teşebbüsü neticesinde üç yüz Ermeni kaçabildi, geri kalanlar kadınlar ve çocuklarla birlikte teslim oldular. Bu isyan hareketi esnasında ikisi subay olmak üzere seksen dört asker öldürüldü; sivil ahali den otuz kişi ölmüş ve yirmi kişi de yaralanmıştır.

YOZGAT (BAĞAZLIYAN) HÂDİSELERİ: Takriben altmış silâhlı Ermeni, Boğazlıyan mıntakasındaki Çakmak Köyü'ne taarruz etmiştir. Birçok Ermeni çeteleri Ankara civarındaki Yekna ormanlarında gizlenmiş ve takriben üç yüz kişilik Ermeni çeteleri isyan hareketlerini Çolak Ali Köyü'ne kadar getirmiştir. Yozgat'ın Kumkuyu Köyü'nden

diğer üç yüz kadar haydut, civardaki Müslüman köylerini yakmışlar ve 15 Eylül 1925'te asker, jandarma ve polis kıtalarımıza hücum etmişlerdir. Çatkebir Köyü'nde yüz kadar Ermeni barikatlar ve siperler yapmış ve günlerce kıtalarımızla döğüşmüştür; neticede Kızılcaova istikame-tinde kaçmışlardır.

Memleket dahilindeki umumî isyan üzerine ordu idaresi tehciri her yerde tatbika başlamıştır. Bunun üzerine her iki kuvvetler arasında hakikî bir dahilî harp şeklini alan şiddetli çarpışma ve döğüşler başlamıştır. Türk askerleri ve halkı Ermenilerin Türk nüfusunu ortadan kaldırmak niyetinde bulunduğu ve Türk devletinin istiklâlüne son vermek için Ruslarla birleşmiş olduğuna kani idiler. Anadolu'nun muhtelif yerlerinde sevkîyat başlayınca bu İstanbul'daki Ermeniler arasında ve bilhassa komitelerde fevkalâde heyecanı mucip oldu. Ermeni komitelerinin idare merkezi, yani dış teşkilâtın dimağı İstanbul'da bulunuyordu. Bu şehir aynı zamanda bütün askerî hareketlerin de merkezi idi. Binaenaleyh umumî karargâh ve Boğazların müdafaasını teşkilâtlandırmak üzere emri altında olan polis müdüriyetine komite işleriyle uğraşan herkesi tevkif etmek ve örfî idare mıntakası dışına götürmek emrini vermiştir. Bu emir verilir verilmez polis müdürü beni haberdar etti. Mevzuubahis şahısların bir kısmı Kafkasyalı idi; hepsi bir gecede tevkif olunarak Konya'ya gönderildiler. Sonradan gönderilen tahkikat komisyonu tarafından bunların kendilerini Ankara'ya divan-ı harbe götürmekte olan jandarmalar tarafından vuruldukları tesbit edilmiştir. Bunun üzerine bu jandarmalar divan-ı harbe verilmiş ve muhtelif cezalara ve hattâ ölüm cezasına mahkûm edilmişlerdir.

Varteks Efendi'ye müteaddit defalar İstanbul'u terketmesini tavsiye ve hattâ kendisine nakdî yardım va'dettim. Bundan ailesi dahi haberdardır. Fakat kendisi gitmedi. Sonradan İstanbul'daki komite teşkilâtında olduğu için yerini terkedemediği anlaşıldı.

Divan-ı Harbin kararı üzerine sürgünler Diyarbakır'dan geri getirildiler. Bunlar tehcir komisyonuna dahil oldukları için sevklerine mâni olmak istedim. Fakat askerî makamlar tarafından yola çıkarılmışlardır. Yapılan tahkikattan anlaşılıyor ki, kendileri Ahmet ve Hilâl adında iki serserinin hücumuna uğramışlardır; bu sonuncular divan-ı harp tarafından ölüme mahkûm edilmiştir.

Gerek resmî tahkikat dosyalarından ve gerek intihap dairelerinden geri gelen mebusların verdiği malûmattan anlaşılıyor ki, vicdansız, ahlâksız ve âdi bazı kimseler vaziyetten şahsen istifade etmek istemişler ve bu gibiler birçok cinayetlerin işlenmesinde âmil olmuşlardır. Umumî valiler ve valiler mesuliyet korkusuyla hâdiseleri mümkün olduğu kadar ehemmiyetsiz göstermeğe ve kabahati kısmen Kürt ahaliye yüklemiştir. Mebusların verdiği malûmat cidden feci idi. Birçok geceler uyku uyuyamadım. Bir taraftan sivil makamlara icap eden tedbirleri almaları için emir verdim, diğer tarafa askerî makamlardan failleri cezalandırmak ve ahaliyi korumak üzere kıtalar göndermelerini şiddetle talep ettim. Bundan başka devletin en yüksek mercilerinden, Temyiz Mahkemesi ve Devlet Şûrası âzalarından ve ceza mahkemeleri reislerinden dört tahkikat komisyonu teşkil edip Anadolu'ya gönderdim. Bu komisyonlar birçok memurları azlederek mahallî divan-ı harplere verdiler. Tahkikat zabıtlarının bir sureti komisyonlar tarafından Bâbîâliye verildi; bu suret (arşiv) hazine-i evrakta mahfuzdur.

İşin hakikati nedir?...

Gerek tehcirler ve gerek isyan yüzünden Ermeniler çok zayıat vermiştir. Bunu itiraf etmek lâzımdır, fakat şark vilâyetlerindeki Müslümanların da Ermeni vatandaşlarımız yüzünden aynı miktarda zayıata uğradıkları bir vâkıdır.

Rusların Van'ı, Bitlis'i, Muş'u ve Erzurum'u işgali sırasında yapılan ve bizzat Ruslar tarafından itiraf olunan zulüm ve cinayetler o derece vahşicesine yapılmıştı ki, Müslüman halk artık ikâmetgâhlarında kalmıya cesaret edemiyerek aç ve çıplak olarak hicrete başlamıştır. Bu suretle hicret eden Müslümanlardan altı yüz bin kişi ölmüştür. Ermeni fırkacıları tarafından kendi programları lehine istismar edilen ve bütün mesuliyeti hükûmete yükletilmek istenen bu Ermeni meselesi izah ettiğim şekilde cereyan etmiştir.

Esas itibariyle askerî bir ihtiyat tedbirinden başka bir şey olmayan tehcir, vicdansız ve seciyesiz insanların elinde bir facia şeklini almıştır. Maksadım bu hareketlerin çirkinliğini gizlemek değildir. Sade-

ce sırf bu hâdiselerden dolayı bütün hükûmeti ve İttihat ve Terakki Komitesi idare merkezini ve bu işle hiç bir alâkası olmayan âzalarını itham etmenin haksızlık ve keyfî hareket olduğunu söylemek istiyorum. İttihat ve Terakki komitesi âzaları Ermenilere karşı yapılan hareketlerden dolayı son derece müteessirdiler ve daima bu hâdiseleri önlemek üzere hükûmet üzerinde müessir olmağa çalıştılar. Bazı fena fikirli düşman propagandacıları Almanların, Türkleri, Ermenileri ezmek hususunda teşçi ettiklerini söylemek suretiyle Ermeni hâdiseleri dolayısıyla Almanya'nın şerefine de tecavüz etmişlerdir. Hâdiseler ise tamamiyle aksini isbat etmektedir; zira her yeni vaka duyulur duyulmaz Alman hükûmeti bu gibi hâdiselere son verilmesini tavsiye eden notalar göndermişti. Bu husustaki bütün vesikalar da Bâbîâlî'de bulunmaktadır.

Tarafsız bir mahkeme kurulduğu takdirde, vuku bulan cinayetleri müdafaa etmiş olmaksızın bir hakikat olarak iddia edebilirim ki, hâdiselere bizzat Ermenilerin sebebiyet vermiş olduğu meydana çıkacaktır. Lepsiuse kitabında benim Kont ...'nun bir görüşme esnasında Almanya bizim yerimizde olsa idi aynı şekilde hareket ederdi, sözünü söylediğimi yazıyor. O zaman Belçikalıların tehcirinin henüz başlamış olduğunu da ilâve ediyor; böyle bir şey söylediğimi de hatırlıyorum. Belçikalıların tehciri ile Ermenilerin tehciri arasındaki mukayese hiç isabet yoktur. Belçika muharip bir devlettir, askerleri olduğu kadar sivil halkı da vatanlarını müdafaa etmek hakkını haizdirler. Ermenilere gelince, onlar birer Osmanlı vatandaşlarıdır. Mukayese yapmak icap ederse Silezya'daki İrlândalıları ele almak lâzımdır. Bundan başka Şarkî Prusya'daki Alman ricati esnasında, Polonyalıların ordu mensuplarını öldürdüklerini ve düşman hareketlerini kolaylaştırmak maksadıyla isyanı körüklediklerini, keza İrlandalıların cepheye giden İngiliz askeri üzerine ateş açtıklarını mukayeseye katmak icap eder.

Bazı faillerin divan-ı harpler tarafından mahkûm edilmedikleri iddiasına karşı ihtilâl sırasında İrlânda'da birçok İrlandalıları kendi eliyle öldürmüş olan bir İngiliz subayının İngiliz divan-ı harbi tarafından mecnun olduğu esbabı mucibesıyla serbest bırakıldığını, kezalik katil Jaucas'ın jüri tarafından beraet ettirildiğini zikretmek kifayet eder. Belki bazı Türk divan-ı harpleri karar verirken şahsî hislerine kapılmış-

lardır. Buna mukabil hükûmetin bu faillerin harpten sonra daha sıkı bir takibe maruz tutulacaklarına dair bir kararı vardır. Ben sevkleri esnasında Ermenilere yapılan muameleleri tamamiyle itiraf ve hâdiseleri oldukları gibi nakletmek cesaretini gösterdim. Hakikati söylemek cesaretini göstermek ve Ermenilerin Müslümanlara yapmış olduğu cinayet ve zulümleri âdil bir şekilde itiraf etmek sırası şimdi hasımlarımızdadır. Bu keyfî muameleler bir çok eserlerde mevzu bahis olmuşsa da Ermenilerinkinden henüz hiç bahsedilmemiştir. Bundan iki netice çıkmaktadır. Ya İtilâf Devletleri Müslümanların Hıristiyanlar tarafından öldürülebileceği hususunda propagandacılara hak veriyor, yani Müslümanların kanının haklı olarak aktığını kabul ediyor, yahut da fırkacıları tarafından siyasî menfaat temini maksadıyla işlenmiş olan cinayetleri haklı buluyorlar. Mütarekeden sonra da bu maksatlarını Jön-Türkleri takip etmek suretiyle ispat etmişlerdir. Bu Jön-Türkler arasında Ermenilerin tehciri aleyhine rey vermiş, hattâ Ermenilere yapılan zulüm karşısında gözyaşı dökmüş ve buna rağmen Malta'ya gönderilerek orada hapsedilmiş olan komite âzaları da vardır. Diğer taraftan, öldürülmüş olan yüz binlerce Müslümanın bir kısmını kendi eliyle katletmiş olan ... General ... namı altında Ermeni Murahhası olarak Londra'da ve Paris'te hürmetle karşılanmıştır. Ancak yukarıda çıkardığımız neticeler kabul edilmek şartıyla insaniyetperver İngiliz ve Fransızların bu kanlı elleri nasıl sıktıklarını anlamak mümkündür.

V

RUS VESİKALARI ⁽¹¹⁾

Halkın Erzurum, Erzincan ve civarından çekildiği sıralarda Ermeniler tarafından Müslümanlara yapılan cinayet ve fena muameleleri dostları ve silâh arkadaşlarının ağzından dinliyelim. Aşağıdaki vesikalar bu zilletler için aksinin ispatı kabil olmayıyan birer delildir.

Türk halkına yapılan zulümler

RUS ODUSUNUN RİCATİ: Yarbay Twerdokhleboff'un Ermenilerin Rus ihtilâlinin başlangıcından Erzurum'un Osmanlı kıtaları tarafından istirdad tarihi olan 27 Şubat 1918'e kadar Erzurum ve havâlisindeki Türk halkına yaptıkları muameleler hakkındaki notları:

Türklerle Ermeniler arasındaki düşmanlık Avrupa'da çoktanberi biliniyordu. Fakat bunun Umumî Harpte olduğu dereceye varacağını kimse tasavvur etmiyordu. Ermenilerin Türklere tahammül edemedikleri herkesçe malûmdur; buna rağmen daima bir mazlum rolü takınmış ve bilgi dereceleri ve dinleri neticesi olarak en ağır muamelelerin kurbanı olduklarına bütün dünyayı hakikaten ikna edebilmişlerdir.

Bütün diğer Avrupalılara nisbeten Ermenilerle en ziyade temas etmiş olan Ruslar bu halkın medeniyeti ve ahlâkî hususunda bambaşka bir kanaat edinmiştir. Bunları hasis, haris ve paraya düşkün ve başkala-

(11) Bu resmî raporlar hükûmet tarafından Türkçe ve Fransızca olarak neşredilmiş olan bir eserden alınmıştır. Türkçe metin elimde olmadığından Fransızca metni esas itihaz ettim.

rının zararına yaşayan bir halk olarak tanımıştır. Rus köylüsü bu halkın ruhuna nüfuz etmişti.

Rus askerlerinin ağzından çok kere şu sözleri işittim:

«Türkler şu Ermenilerin iyice hakkından geldiler. Fakat onları lââyı-kıyla yok edemediler; bir tanesi geri kalmıyacak şekilde yapmaları gerekirdi.»

Ermenilerin askerî değeri bundan iyi değildi; Rus kıtalarında yer almış olan Ermeniler en aşağı dereceleri işgal etmiştir. Ne kadar terzil edici olursa olsun daima cephe gerisi hizmetlerini tercih etmişlerdir. Sayısız firar ve kendini yaralama vakaları Ermeniler hakkında edinilen fikirleri takviye etmiştir.

Bizzat müşahedem neticesinde öğrendiğim hâdiseler ve ihtilâlden başlayarak Erzurum'un Türkler tarafından istirdadına kadar geçen iki ay içinde olanlar hakkında bana söylenenler bu halk aleyhine tasavvur edilen bütün kötülükleri de aşmaktadır.

1916 senesinde Erzurum'un Rus kıtaları tarafından işgalinden sonra hiçbir Ermeninin şehre veya havalisine yaklaşmasına müsaade edilmemiştir. Birinci Kolordu Kumandanı General Katilin Erzurum şehir ve mintakası işgal kuvvetlerinin başında bulunduğu müddetçe Ermeni unsurunu ihtiva eden hiçbir birlik oraya gönderilmemiştir. Ancak ihtilâl yüzünden bütün bu tedbirler kaldırıldıktan sonradır ki, Ermeniler Erzurum'a ve havalisine saldırmış, şehir ve havalisi köylerde evleri soymak ve sahiplerini öldürmek gibi cinayetlere başlamışlardır. Rusların işgali sırasında onların mevcudiyeti Ermenilerin cinayetlerini alenen ika etmelerine mâni olmuştur; katil ve soygunculuklar karanlıklarda yapılmıştır. 1917 senesinde esas itibariyle askerlerden teşekkül eden Erzurum ihtilâlcî Ermeni komitesi halkın silâhlarını toplamak bahanesiyle umumî bir araştırma tertip etmiştir. Fakat bu araştırmalar hiçbir nizama tâbi olarak yapılmadığı için soygunculuk şeklini almış ve askerler tarafından bütün şiddetiyle devam ettirilmiştir. Soyguncular arasında en azgınları düşman önünde en korkak hareket etmiş olan Ermeni askerleri olmuştur.

Bir gün şehrin sokaklarından birinden atla geçerken bir Ermeni asker tarafından idare edilen ve yetmiş yaşında birer ihtiyar olan iki Türkü herhangi bir hapishaneye götürmekte olan Rus askerlerinden ibaret olan bir gruba rastladım. Ermeni asker hırs içinde idi ve telle örümüş bir kamçıyı sallıyarak vahşî bir tavırla bîçareleri sürüyordu. Beyhude yere

bu askerleri bıçare yetmişliklere daha insanca muamele yapmaları lüzumuna ikna etmeğe çalıştım. Güruhu idare etmekte olan Ermeni üzerime doğru geldi ve kamçısıyla beni tehdit ederek: «Bizleri kana boğmuş olanları müdafaa ve onlara yardım etmeğe cesaret ediyorsunuz», diye haykırdı. Etrafına başka Ermeniler de toplandı ve tabîî onun tarafını tuttular; bu kimseler ve her fırsatta subayları döven ve hattâ öldüren Rus askerlerinin karşısında vaziyetim ciddîleşti. Bu sırada bir subay idaresinde peyda olan muntazam bir devriye sahneyi değiştirdi. Ermeniler sıvıştı ve Rus askerleri de ihtiyarları artık tâciz etmeden götürdüler.

Cephedeki Rus askerlerinin dağılması cepheye geri kalan veya Erzurum'un diğer mintakalarından gelmiş olan Ermenilerin başka milliyetlerden müteşekkıl kıtalar gelinceye kadar Türk köylüsüne gayri insânî muamelelerde bulunması tehlikesini doğurdu. Ermeni ileri gelenleri bu gibi şeylerin vuku bulmayacağını kat'î surette temin ediyorlardı; Türklerle Ermenilerin tam bir anlaşma elde etmeleri için çalışacaklarını iddia ediyor ve bunun için icap eden adımları attıktan sonra neticeden emin görünüyordı.

Cinayet üstüne cinayet...

Hakkaten hâdiseler başlangıçta bu vaitleri teyit eder mahiyette idi: Meselâ Rus askerleri tarafından kışla haline getirilmiş olan camiler boşaltıldı, temizlendi ve yeniden askerler için mesken olarak kullanılmadı. Türklerden ve Ermenilerden mürekkep milisler teşkil olundu; bizzat Ermeniler Türklere karşı barbarca hareketlerde bulunacak olanları mahkûm etmek üzere harp divanlarının kurulacağını ilân ediyorlardı. Bütün bu manevraların hile ve desiseden ibaret olduğu sonradan meydana çıktı. Milis teşkilâtına girmiş olan Türkler, geceleri devriyeye çıkanların ekseriya geri gelmediklerini ve âkıbetleri hakkında da hiçbir şey öğrenilmediğini görünce işin farkına vardılar. Tarlalarda çalıştırmaya götürülen Türkler de kezaîlik yok oluyorlardı. Diğer taraftan nihayet kurulmuş olan divan-ı harp âzaları, bizzat idama mahkûm edilmek korkusuyla hiçbir ceza veremiyorlardı. Yağmalar ve katiller bir misli arttı: Ocak ve şubat arasında Erzurum'un en asîl sâkinlerinden biri olan Hacı Bekir Efendi kendi evinde öldürüldü. Bunun üzerine General Odişelice kıtaların kumandanına katilin üç gün içinde buldurulması emrini verdi; fakat bütün araştırmalar neticesiz kaldı.

Ermeni kıtaların âmirleri kıtalara hâkim olan sonsuz intizamsızlıklar yüzünden başkumandan tarafından cezalandırıldılar. Başkumandan Ermeni ileri gelenlerine müracaat ederek çeteler tarafından yapılan vahşetleri ve keza tarlalarda çalışmaya gönderilen Türklerin yarısının dönmediğini yüzlerine vurdu ve Ermeniler işgal altında bulunan mintakalarda hâkimiyeti elde etmek istedikleri takdirde buna lâayık olmaları lâzım geldiğini de bildirdi; yapılan zulümlerin Ermenilerin namını kirlettiğini de ilâve etti. Kendilerine harbin henüz bitmemiş ve sulh kongresinin de bu mintakaları Ermenilere henüz bırakmamış olduğunu, bu itibarla bunu hak edebilmeleri için kanunlara hürmet eden ve hürriyete lâayık olan bir millet olduklarını şimdiden isbat etmeleri icap ettiğini söyledi.

Ermeni teşekküllerin kumandanları çok ufak bir ekalliyet teşkil eden Ermeniler tarafından yapılan cinayetlerin bütün milletin şerefine halel getirmeyeceğini ve mâkul Ermenilerin, Türklerin geçmişteki müstebit idaresine karşı intikâm hissiyle yapılan bu muamelelere mâni olmak için mümkün olan her şeyi yapacakları cevabını verdiler; fazla olarak pek yakında âdilâne bir şekilde tatbik edilmek üzere ciddî tedbirler hazırladıklarını da ilâve ettiler. Tekrar ve tekrar edilen bu teminatlardan az sonra Erzincan'daki Türklerin öldürüldüğü haberini aldık. Çeteler tarafından değil, fakat şehrin doktoru ve ordu müteahhitleri tarafından tertip olunan bu katliâmın izah edeceğim teferrüatını bizzat başkumandan Odişelice'nin ağzından işittim. Bu Ermenilerin isimlerini kat'î olarak bilmediğim için burada zikredemiyeceğim.

Silâhsız vesair her türlü müdafaa vasıtalarından mahrum olan sekiz yüz Türk öldürülmüştü. Ermeniler büyük kuyular kazmış ve oraya götürülen zavallı Türkleri hayvanlar gibi boğduktan sonra üstüste içine atmışlardır. Bu idam ameliyelerini idare etmekte olan bir Ermeni bedbaht kurbanlarını sayarak: «Yalnız yetmiş mi vardık, o halde daha on kişi için yer var, haydi bakalım!» diye bağırıştır. Bunu müteakip boşluğu doldurmak üzere on bîçare daha öldürülmüş ve üstü toprakla örtülmüştür. Müteahhidin kendisi eğlenmek maksadıyla seksen bîçareyi bir eve kapamış ve evden çıkanları birer birer kafalarına vurmak suretiyle bizzat öldürmüştür. Ermeni katliâmından sonra, son derece iyi silâhlı olan Ermeniler Erzurum'a doğru çekilmeğe başlamışlardır. Çekilmekte olan kıtaları Kürtlerin hücumuna karşı korumak üzere onları bir kaç top ile takip etmekte olan bir Rus subayı bir gün birkaç Ermeni kıtasını muharebe hattına sokmak istemiştir. Bunlar doğru bir şekilde dövüşmek istemi-

yerek, kendilerinden kurtulmuş olmak maksadıyla Rus subaylarının oturduğu eve ateşe vermişlerdir. Subaylar büyük güçlükle ölümden kurtulmuş, fakat bütün varlıklarını yangında kaybetmişlerdir.

Ermeniler yoksa insan değil mi?...

Erzincan'dan Erzurum'a çekilmekte olan Ermeni çeteleri yolları üstündeki bütün Müslüman köylerini ve sakinlerini yok etmişlerdir.

Rus ordusunun Erzurum'a ricati sırasında topçu cephanesini taşıtmak üzere Kürtlerden ve hiç birinde silâh bulunmayan bu civar sivil halkından arabacılar seçilmiştir. Erzurum yakınlarında Ermeniler Rus subaylarının istirahat etmek üzere çekilmiş olmalarından istifade ederek arabacıları öldürmeğe başlamışlardır. Bîçarelerin feryatları üzerine koşuşan Rus subayları müdahale etmemeleri için silâhla tehdit edilmiş ve aynı âkibete uğramak tehlikesine maruz kalmışlardır. Katliâm en vahşî bir şekilde cereyan etmiştir.

Topçu Teğmeni Medivani, Erzurum'da Rus topçu subayları kulübünde aşağıdaki sahneye şahit olduğunu bildirmiştir:

Bir Ermeni, Kürt arabacılarından birine vurmuş, elinde tuttuğu değneği, ölüm halinde arkaüstü düşen arabacının ağzına sokmak istemişse de, diğeri can havliyle dişlerini sıkmış olduğundan bu korkunç teşebbüsünde muvaffak olamamıştır. Bunun üzerine öfkesinden esasen ölüm halinde bulunan bîçareyi vücuduna indirdiği tekmelerle öldürmüştür.

Bizzat Odişelice Ilıca Köyü'nde kaçamamış olan bütün Türklerin katledildiklerini ve başları kör satırlarla koparılmış olan sayısız çocuk cesedi gördüğünü bana söyledi.

28 Şubat'ta yani katliâmdan üç hafta sonra Ilıca'dan dönen Yarbay Griasnoff bana şunları anlatmıştır: Köye giden yollarda uzuvları hurda-haş olmuş cesetlere rastlanmıştır; yoldan geçen her Ermeni bir de küfür savurarak bunlara tükürmekte imiş.

Camiin 10-15 Saşen (10 metre = 4,69 saşen) büyüklüğündeki avlusu takriben bir buçuk metre yüksekliğinde cesetle örtülü idi. Bunlar arasında her yaşta kadın, erkek, çocuk ve ihtiyar bulunuyordu. Kadınların vücutlarında ırza geçme alâmetleri gözüküyordu; kadın ve genç kızların tenasül âletlerine fişekler sokulmuştu. Yarbay Griasnoff, Ermeni kıtalarında telefoncu olarak çalışan birkaç genç Ermeni kızını camiin av-

lusuna çağırarak, vatandaşlarının yaptığı vahşeti göstermiş ve kapalı bir tekdir mahiyetinde olmak üzere, bununla iftihar edebilecekleri söylemiştir. Fakat bu manzara karşısında dehşet içinde kalacakları yerde sevinçten güldüklerini görünce, Griassoff'u nefretle karışık bir hayret kaplamıştır. Heyecana kapılarak onlara küfretmiş ve Ermenilerin kadınları da dahil, en alçak ve barbar bir millet olduğunu söylemiştir; bizzat bir subayın bile saçlarını dimdik yapan böyle bir manzara karşısında tahsil ve terbiye görmüş genç kızların sevinçten çılgın bir hale gelmeleri bunların irsî vahşetlerine inkâr edilmez bir delil olduğunu ilâve etmiştir. Bu sözler üzerine kızlar müteessir görünmeğe çalışmışlardır; gülüşlerinin asabi-yetten ileri geldiğini iddia etmişlerse de karşılındakini ruhan kana ne kadar susamış oldukları hususunda aldatamamışlardır.

Alaca mıntaka kumandanının müteahhidi olan bir Ermeni 27 şubatta bu köyde yapılan gayri insanî muameleler hakkında şunları anlatmıştır: Ermeniler bir Türk kadını kalbini çıkardıktan sonra bir duvara baş aşağı çakmışlardır.

Büyük Erzurum katliamı...

Büyük Erzurum katliamı 7 şubatta başlamıştır. Ermeni topçuları sokaklarda 270 kişi yakalamış, bütün elbiselerini soyduktan sonra hepsini bir hamama götürmüş ve burada en haris hislerini tatmin etmişlerdir. Fevkalbeşer gayretlerin neticesinde bu bîçarelerden hayatta kalmış olan yüz kişi kurtarılabilmıştır. Diğerleri ise sözde askerler tarafından «kurtarılmıştır»!

Bu alçakça hareketleri tertip eden topçulara katılmış olan Karagedoff ismindeki bir Ermeni piyade çavuşudur. Aynı gün sokaklarda da birçok Türk öldürülmüştür. 12 şubatta Ermeniler Erzurum istasyonunda masum ve silâhsız on kişiyi öldürmüş ve onları müdafaa etmek isteyen Rus subaylarını ölümle tehdit etmişlerdir.

Bu sıralarda haklı bir sebep olmaksızın bir Türkü öldürmüş olan bir Ermeni'yi hapsedtim; başkumandan onun divan-ı harbe verilmesini emretmişti. Eski kanun mucibince cinayet işleyenlerin idam edilmesi icap ediyordu. Ermeni subaylardan biri kendisine asılacağını söylediği zaman katil hiddetle yerinden fırlayarak hayretler içinde: «Hiçbir Ermenin bir Türk için öldürüldüğü görülümüş müdür?» diye bağırdığı görülmüştür. Ermeniler, Erzurum'da Türk pazarını kül etmişlerdi. 16 Şubatta topçu alayı-

nın bulunduğu mîntakada Tepeköy'ün kadın erkek ve çocuklardan ibaret halkının yok edildiğini öğrendim. Aynı gün, Erzurum'daki intizamı iade etmek üzere Kafkasya hükûmeti tarafından gönderilmiş olan Andranik Erzurum'a geldiği zaman kendisine bu katliâmdan bahis ve faileri cezalandırmasını rica ettim; ricalarımın neticesini hiçbir zaman öğrenemedim.

Andranik Topçu subayları kulübünde intizamın yeniden iade edileceğini va'detti. Fakat intizamın iadesi maksadıyla Kafkasya hükûmeti tarafından gönderilmiş olan Doktor Sovrieff ve Andranik'e rağmen bu vaatler tatbik mevkiine konmadı. Sadece şehirdeki hareketler bir derece azaldı. Bütün nüfusu öldürülmüş köylerde ise bittabi sükûnet hüküm sürüyordu. Türkler tarafından yapılan askerî harekâtın Ilıca'ya yaklaşmakta olduğu haberi yayılınca Erzurum'da Türklerin tevkifi yeniden başladı. Bu tevkifler bilhassa 25 ve 26 şubatta arttırıldı. 26 şubatı 27'ye bağlayan gecede Rus subaylarını aldatmış olan Ermeniler, yeni bir katliâma sebebiyet verdiler. Fakat yetişen Türk askerlerinden korkarak kaçtılar. Bu katliâm, tesadüfî değildi; tamamiyle tertip edilmişti. O zamana kadar tevkif edilmiş Türkler toplattırılarak birer birer öldürüldüler. Ermeniler bu gece işlenen katliamda ölenlerin sayısının üç bini bulunduğunu iftiharla anlatıyorlardı. Şehrîn müdafaasına memur Ermeniler o kadar azdı ki, bin beş yüz kişiden ibaret olan ve yalnız iki topu bulunan Türk kuvveti karşısında kaçmağa mecbur oldular. Buna rağmen o gece alçakça işlenen cinayetlerin sayısı pek çoktu.

Ermenilerin münevver sınıfı bu katliâma hakikaten mâni olabilecek vaziyette olduğundan, vahşete çetelerden ziyade bu sınıfın iştirâk etmiş olduğu ve her halde asıl mesul olanların bunlar olduğu neticesine varmak icap ediyor. Aşağı sınıf reislerinin emirlerine karşı son derece itaatkârdır. Yalnız Rus subayları hiçbir cebir vasıtasına malik olmadığı-mız halde bütün emirlerimizi ifa ediyorlardı; alenen soygunculuğa iştirâk etmeğe hiçbir zaman cesaret etmemişlerdir. Katliâm gecesinde alayın birkaç takımı bulunan kışlada bir tek Rus subayı nöbetçi bulunmasına ve kırk Kürt seyisinin etrafında yüzlerce Ermeni olmasına rağmen bir Kürt dahi öldürülmemiştir.

Bütün Ermeni seçkinlerinin isnatsız olarak bu korkunç zulümlere iştirak etmiş olduğunu tabiidir ki, iddia etmek istemiyorum; bu cinayetleri bütün kuvvetleriyle tel'in eden Ermeniler gördüğüm gibi, bunlara yalnız sözle değil, fiilen mümanaat edenlere de rastladım. Fakat şunu da söylemeliyim ki, bunlar ancak pek ufak bir ekseriyeti teşkil ediyor ve

hemşehrileri tarafından kara listeye geçirilmiş bulunuyorlardı; bunlar, halkın idealine karşı gelmekle itham ediliyorlardı. Yine diğer bazıları zâhiren bu vahşete karşı hasım gibi gözüküyor, fakat gizliden gizliye bunlara iştirâkten çekinmiyorlardı.

Tekdir ve ithamlar karşısında bazı Ermeniler sükûtlarını muhafaza ediyor, çoğunun ise şu cevap ağzında daima hazır bulunuyordu: «Siz Russunuz ve Ermeni milletinin idealini anlıyamazsınız». Bazan da kendilerini şu suretle müdafaa ediyorlardı: «Türkler, Ermeniler hususunda başka türlü mü hareket ediyorlar? Bizim yaptığımız intikamdan başka bir şey değildir.»

Yukarıda anlatılan hâdiseler, Ermeni milletinin ve münevver zümresinin kana susamış idealini açık olarak göstermektedir. Bu şayanı teessüf hâdiseleri vuku bulmamış hale sokmak hiçbir kimsenin, hiçbir insanın kudretinde değildir. Ermeniler rüzgâr ektiler, fakat fırtına biçeceklerini unuttular.

Erzurum, 16 Nisan 1918

Erzurum ve Deveboynu mevkiileri muvakkat
kumandanı ve topçu ikinci alayı kumandanı
Yarbay Twerdokhleboff

**Erzurum'da İkinci Rus Müstahkem Mevkii
Alayının Resmî Harp Gazetesi (12)**

Rus Kafkasya ordusu 1917 Ocak ayı ortalarına doğru ne başkumandanlıktan ve ne de ordu kumandanlığından emir almaksızın o zamana kadar işgal etmekte olduğu yerleri boşaltarak, geri çekilmiştir. Yalnız Deveboynu'nda işgal edilmiş olan yerlerdeki kıtalardan ve Erzurum müstahkem mevkii topçu alayından kırk subay, sırf vazife hissiyle, askerler tarafından terkedilmiş olan toplarının başlarında kalmıştır. Terkedilen yerlerde nakil vasıtasızlığı yüzünden taşınamayıp oralarda bırakılan dört yüzden fazla top mevcuttu. Vazife hissi ve şerefle hareket eden subaylar, başkumandanlıktan topları terketmelerine imkân verecek bir emir veya müdafaaya devam edebilmeleri için takviye kuvvetleri gönderileceğine dair bir haber bekliyorlardı. Birinci alay subaylarından ikinci topçu alayının nüvesi teşkil edilmiştir.

Ordunun ricati neticesinde Erzurum'da «Ermeni Askerî Birliği» adını alan bir Ermeni ihtilâlcı komitesi teşekkül etmiştir. Aynı zamanda ordu kumandanlığı müstahkem mevkii ikinci topçu olayına dört yüz ace-mi Ermeni gönderilmişse de, bunların ekserisi kaçmış, geri kalanlar da ancak mevkilerdeki bataryaların muhafazasını üzerlerine alabilmişlerdir.

Ordunun ricatinden az evvel ve Rusya ile Trans Kafkasya arasındaki muvasalanın kesildiği sırada, Tiflis'te «Trans Kafkasya Komiserliği» adı altında muvakkat bir hükûmet teşekkül etmiştir. Bu hükûmet, müstakil bir Trans Kafkasya hükûmeti olmadığını, sadece intizam iade edilinceye kadar merkezi idareyi temsil edeceğini ilân etmiştir.

Komiserlik, 18 Ocak 1917'de dağılmış olan ordu yerine Ruslar, Gürcüler ve Müslümanlar ve kezaik Çerkesler, Ossetin'ler, Aissor'lar gibi daha küçük milletlerin de iştiraki ile milliyet esasına dayanarak ve üç kolordudan tereküp etmek üzere yeni bir ordu kuracağını ilân etti. Erzurum ve Deveboynu müstahkem mevkilerindeki topçular aynı şekilde, yani bütün milliyetlerin askerlerinden teşkil ve Ermenilerden ibaret olup Rus subayları tarafından kumanda edilmekte olan kıtalar hakkında bir karar verilmesini intizar olundu. Nüvesi ve kumandası Rus olan bu kıtalara Ermeni kıtası göziyle bakılmıyacağı tabii idi. Fazla olarak daima Rus kıtalarının adını taşımakta olan ve fiilen Rus ordusuna hizmet edip

(12) Bu vesikaların aslı Bâbrâli arşivindedir.

maaşlarını Rus hazinesinden alan subaylar tarafından idare olunan bu teşkillerin, Ermeni teşkili sayılacağına dair hiçbir emir de almamıştık. Orduda bir Ermeni kilisesinin bulunmayışı ve yalnız Rus papazları tarafından idare olunan bir kilisenin mevcudiyeti bu kıtaların Rus karakterine başka bir delildir.

Rusların hemen hemen iki aydan beri devam eden ricatı sırasında askerler arasında intizam iade edilemezdi; bunlar firar, yağma, subaylarını tehdit ediyor ve mütemadiyen ihtilâl halinde bulunuyordu. Bulgaristanlı bir Ermeni olduğu anlaşılan Albay Torkum Erzurum mevki kumandanlığına tayin edildi.

Vahşetlerin arkası kesilmiyor

1918 senesinin Ocak ayının ortalarına doğru piyade kıtalarına mensup bazı Ermeniler Erzurum eşrafından bir Müslümanı kendi evinde öldürerek, evini yağma etmişlerdir. Başkumandan Odişelice bütün kıtaların kumandanlarını toplıyarak bu feci cinayetin failinin nihayet üç gün içinde bulunmasını emretti. Bundan sonra Ermeni subaylara dönerek, herşeyden evvel Ermeni ırkının şerefine mevzuubahis olduğunu ve haydutların bulunması için icap eden silâhlı yardımı esirgemiyerek, dünya efkâr-ı umumiyesi karşısında kendilerini haklı göstermelerini söyledi ve şunu ilâve etti: «Eğer Ermenilerin ika ettikleri mezalime son verilmezse, Ermeniler tarafından tehdit edilmekte olan can ve malları korumak üzere Müslüman ahaliye silâh dağıtmak mecburiyetinde kalacağım». Bu ithamlara Albay Torkum cevap verdi ve muğber olarak birkaç kişi tarafından yapılan cinayetlerin bütün halka yükletilmesinin haksız olacağını bildirdi. Kıta kumandanları da söze karışarak başkumandana ceza kanununun tatbiki suretiyle bütün katilleri idama mahkûm edecek olan bir divan-ı harp teşkilini teklif ettiler. Bunun üzerine Odişelice bu husustaki lüzumlu emirleri vermiş olduğunu söyledi.

Albay Torkum, yanılmıyorsak, 25 Ocakta müstahkem mevkideki kıtaları teftiş etmiş, 21 pâre topu attırmış ve bu gösteri ile halka ordunun kuvvetini anlatmak istemiştir. Bu teftiş esnasında Albay Torkum, Ermenice bir nutuk vermiştir. General Odişelice'ye hitap ederek Ermenistan'ın istiklâlini ilân etmiş ve kendisinin müstakil devletin şefi olarak hâkimiyeti icraya başladığını beyan etmiştir.

Başkumandan, bu tuhaf beyanı öğrenir öğrenmez onun müellifi olan yeni devlet şefi Torkum'u derhal Erzurum'dan uzaklaştırmıştır. Bu tedbir Rus hükûmetinin her ne bahasına olursa olsun bir Ermeni devleti teşkiline mâni olmak istediğini açık bir şekilde göstermiştir.

Genel kurmayın müteaddit kereler Ermenilere Erzurum veya diğer depolardan kendilerine dağıtılmış olan silâh, cephane vesair askerî malzemenin muvakkat olarak ve bu havalide başka Rus kıtalarının bulunmaması yüzünden verilmiş olduğunu hatırlattığını öğrendim. Bu suretle Ermeniler ilk talepte geri verilmesi lâzım gelen bu eşyanın muhafızlarından başka bir şey değildi.

Bu sıralarda Ermeniler, tasavvur edilemeyecek bir vahşetle Erzincan havalisindeki, silâh veşair müdafaâ vasıtalarından mahrum zavallı Türkleri öldürmüş ve zulûmlerini tamamladıktan sonra Türk kıtaları yaklaştığı haberi üzerine Erzurum istikametinde kaçmışlardır.

Başkumandanlıktan alınan ve sonra cinayetlerin ika olunduğu yerde hazır bulunan Rus subaylarının şahadeti ile de teeyyüt eden habere göre Ermeniler, Erzincan'da sekiz yüzden fazla Türkü öldürmüş ve bu esnada yalnız meşru müdafaâ neticesi olarak bir Ermeni kaybetmişlerdir. Diğer taraftan Ermeniler Erzurum civarındaki Ilıca'nın (Ilıca) zavallı müslüman halkını kadın ve çocuk ayırt etmeden yok etmişlerdir.

7 Şubatta şu hâdisе nazar-ı dikkatimi celbetmiştir: Şehirdeki Ermeni milis ve askerlerin birkaç yüz Müslümanı meçhul bir yere doğru götürmekte olduklarını tesbit ettim. Bu tedbirin sebebini sorunca, bu işçilerin tren hattındaki karı küreklemek üzere toplatılmış oldukları cevabını aldım. Yalan olduğu ileride vereceğim izahatla sabit olacak olan bu cevapta beş Türkü vurduklarını, sonra kışla meydanının bir köşesine dikerek merhametsizce dövüp nihayet öldürdüklerini bildirdi. Rus subayının bu betbahtlar lehine vaki müdahalesinin tehditlerle karşılanmış ve bu sahnenin diğer bir şahidi olan bir Ermeni subayının, haydutların tarafını iltizam ederek Lipski'yi müdahaleden menetmiş olduğunu ilâve etti. Bu haber üzerine refakatimde diğer üç Rus subayı olduğu halde acele olarak cinayet mahalline gittim. Yolda bana telefon etmiş olan subaya, Erzurum belediye reisi Stavroski refakatinde rastladım; her ikisi de Ermeniler tarafından tevkif edilmiş olan bir Türk dostlarını aramağa gidiyorlardı. Lipski'den askerlerin kışlaya girilmesine silâhla mâni olduklarını öğrendim. Yoluma devam ederek kışla yakınlarında kışladan çıkan ve dehşet içinde kaçan on iki Müslüman farkettim. Birini durdurdum. Fa-

kat dilini bilmediğim için kendisiyle anlaşmaya imkân olmadı. Nihayet müşkülâtsiz olarak kışlaya girebildim. Derhal sokakta tevkif edilen Müslümanların nerede olduklarını sordum. Askerler, şehirden hiçbir kimse-
nin kışlada olmadığını temin ettiler. Bizzat kışlanın bütün köşe bucağını teftiş ettim ve nihayet hamamda en büyük fecaatin kurbanı olan yetmiş Müslüman buldum. Dehal açtırdığım tahkikat neticesinde bu cinayetin müşevviki olarak altı Ermeni'yi tevkif ettirdim. Tahkikat neticesinde hüviyetini tesbit edemediğim bir Ermeni'nin kışlaya komşu olan evlerden birinin damında olan bir Müslümanı tüfekle öldürdüğünü öğrendim. Bu alçakla suikasdin kurbanlarını tabii olarak derhal serbest bıraktım.

Bu tahkikata mahsus evrakı ve benim resmî kâğıtlarımla kurtarıldığım Müslümanların bir listesi 27 şubatta Erzurum'un Osmanlı kıtaları tarafından istirdadı sırasında kayboldu. Fakat bu hâdiseler bugün bile beni her görüşlerinde bana karşı olan şükranlarını bildiren Türklerin isticvabı neticesinde yeniden tevsik olunabilir. Diğer taraftan Erzurum belediye reisi Bay Stavroski, kâtibi bulunan ve yukarıda zikrettiğim liste ve zabıtnameyi tanzim etmiş olan Bay Ali Pepeoff bütün bunları teyit edecek mevkidedir.

Topçu alayına verilmiş olan subay namzedi Ermeni Karagedoff'un bütün bu fecaatlerin müşevviki olduğu, Türk evlerinde yapılan cebrî araştırmalar neticesinde bu gibi cinayetlerde artık tecrübe sahibi olan Ermeni askerlerinin yardımıyla mobilye vesair eşyayı ele geçirdiği tahkikat neticesinde meydana çıkmıştır. Karagedoff da diğer Ermeni askerlerle birlikte hapsedilmiştir. Aynı gece başkumandana bu mintakaların komiseri Selatoff ve muavini Stavroski'nin huzurunda bütün bu hâdiseler bildirilmiştir. Ermeniler aynı gün birkaç Türk daha öldürmüş ve Türk pazarını kül etmişlerdir. Erzurum ve havalisinde bu günlerde münferit katillerin vuku bulduğu da umumî olarak öğrenilmiştir. Tafta civarında bir Türkü öldürmüş olan bir Ermeni'yi bizzat tevkif ederek mevki kumandanına teslim ettim. Tarlalarda çalışmak üzere götürülen Türklerin çoğunun dönmedikleri ve izlerinin kaybolduğu şehirde söyleniyordu. Şehir idaresi başkumandana bu kayıplardan haberdar etti. Yüksek topçu subayları arasında yapılan bir toplantı neticesinde hazırlanan bir raporu başkumandana vererek, mevcudiyetimiz hiç bir fayda temin etmediği için Erzurum müstahkem mevkiini derhal terketmemiz için izin istedik. Ermeni fecaatini önlemek hususundaki imkânsızlık yüzünden orada bulunmamız namımızı kirliletecekti. Odişelice bize Osmanlı ordusu kuman-

danı Vehip Paşa'nın kıtalarının Erzincan'ı işgal etmek ve Rus kıtalarıyla irtibat tesis edilinceye kadar yürüyüşlerine devam etmek hususunda emir aldıklarını bildiren bir telgrafını gösterdi. Vehip Paşa, bu mıntakalarda Ermenilerin Türk halkına karşı işledikleri mezalimin önüne geçmek için bunun yegâne çare olduğunu söylüyordu.

Bu hâdiseler neticesinde Trans Kafkasya Komiseri, Osmanlı hükûmetine sulh teklif etti. Cevaben alınan rodya telgrafta Osmanlı ordusu kumandanı bu teklifi kabul ettiğini bildiriyor ve usule riayet etmiş olmak için Trans Kafkasya komiserinin teklifini hükûmetine de bildirmiş olduğunu ilâve ediyordu. Tarafımızdan yapılan teşebbüs neticesinde General Odişelice Trans Kafkasya komiserler reisi Gegeşkuri ve başkumandan General Lebedinski ile telgrafla temasa geçti.

Gelen cevapta, Ermeni mezaliminin kat'î bir şekilde durdurulması- nı talep eden bir ültimatom Ermeni millî meclisine verilmiş bulunduğu ve meclisin de Doktor Savrieff ile Andranik'i Erzurum'daki şayanı teessüf hâdiselere son vermek üzere murahhas sıfatıyla bu şehre göndermiş olduğunu bildiriliyordu. Subayların taleplerine gelince, komiserler meclisi, Osmanlı hükûmetinin sulh teklifine karşı vereceği cevap gelinceye kadar subayların yerlerini terketmemelerini rica etti. Meclis yapmış oldukları bütün bu hizmetlerden dolayı subaylara teşekkür ettikten sonra Rusya'nın yeni bir tehlikeye maruz bulunduğunu ve subayların son dakikaya kadar mevkilerini muhafaza edeceklerinden emin olduğunu bildiriyordu.

Diğer taraftan ordu kumandanı bir günlük emir neşrederek subaylara yerlerini terketmemelerini tavsiye etmiş vebunların Ermeni cinayetleri yüzünden şerefsiz bir mevkie düşmelerini veya hiçbir sebep olmaksızın hayatlarını fedaya maruz kalmalarını istemediğini ve bu itibarla bu gibi haksızlıkların vukuuna mâni olmak için bütün kuvvetini sarfedeceğini müdafaa etmek üzere ve münhasıran Rus başkumandanının emrine tâbi olmak şartıyla Erzurum'da kaldık. Bu sırada Osmanlı hükûmetinin Trans Kafkasya komiserliğinin teklifine müsait cevap vermiş olduğunu ve sulh için ilk görüşmelerin 17 şubatta Trabzon'da başlayacağını işittik. Ordu kumandanını, şifahen bütün subaylara Osmanlı kıtalarıyla Erzurum'da ve civarda dövüşmek niyetinde olmadığını, sulh yapıncaya kadar Erzurum'da kalmamızı ve muahede hükümlerine göre silâhların ve diğer askerî malzemenin ya Rusya'ya taşınacağını veyahut da toptan Osmanlı hükûmetine teslim edileceğini bildirdi. Osmanlı kıtalarının Erzurum'u, sulh imzalanmadan önce istirdada teşebbüs etmeleri halinde toplanarak tahrip edi-

lecek ve kıtalar subaylarıyla birlikte Rusya'ya çekileceklerdi. Bütün bu ihtimaller için kat'î emirler bize en geç yedi gün evvel bildirilecekti.

Subayların Erzurum'da ikametleri hakkında bir karar verilmeye kadar Kürtlere karşı müdafaa etmek zarureti âşikârdı: Çünkü sulh müzakereleri esnasında Osmanlı hükûmeti Kürtlerin hiçbir emir tanımadıkları ve tamamen müstakil hareket ettiklerini resmen beyan etmişti. Bu itibarla ordu kumandanı daha Ocak ayı sonunda gayeleri gıda maddeleri depolarını yağma etmek olan Kürtlerin hücumlarını tardedebilmek üzere Erzurum - Erzincan hattına kâfi miktarda top gönderilmesine karar vermişti. Bu suretle her stratejik noktaya iki top ve bir subay gönderilmiştir. Ermeni kıtalarının Erzincan ve Erzurum'dan ricatı esnasında bu toplar da geri getirilmiştir. 10 şubatta aynı maksatla Trabzon, Surp Nişan yolu üzerinde bulunan Büyük Kiremitli mevkillerine ve şehrin stratejik diğer bir iki noktasına ikişer top yerleştirilmiştir. Palandöğen tarafından muhtemel bir Kürt taarruzuna karşı da Kars ve Harput (!) limanları arasına da toplar yerleştirilecekti. Münhasıran muhtemel Kürt taarruzlarına karşı yerleştirilmiş olan ve takımlarıyla birlikte bu hizmeti yapmağa muktedir olan toplar, topçusu bulunan ve ateş açmak suretiyle bunları bir iki dakika içinde mahvedebilecek olan muntazam bir orduya karşı hiçbir şey ifade edemezdi. Şubat ortalarına doğru uzak mevkillerde bulunan topların mekanizmaları ve kamaları toplattırılarak merkez deposuna teslim edilmiş ve sıra yakınlarda bulunan toplara gelmişti. Palandöğen'de bulunan toplar için de aynı emir verilmiş, fakat henüz icra edilmemişti. Yalnız Kürt taarruzlarının def ve yazdan önce hareket edemeyecek vaziyette sanılan Osmanlı kıtalarının bu kadar çabuk ilerliyecekleri beklenmiyordu. 12 şubatta dışlerine kadar silâhlı Ermeni haydutları istasyon civarında alenen on, on iki Türkü öldürmüşlerdir. Bu cüretkârane cinayetten hiddetlenen iki Rus subayı onları kurtarmağa teşebbüs etmiş, fakat bizzat silâhla tehdit edildikleri için bîçareleri kendi talihlerine bırakmak mecburiyetinde kalmışlardır. Ordu kumandanı, 13 şubatta örfî idare ilân ve bir divan-ı harp teşkil etmiş ve eski kanuna tevfiikan ölüm cezasının tatbikini emretmiştir.

Albay Morel, Erzurum müstahkem mevki kumandanlığına ve bir Ermeni de divan-ı harp reisliğine tayin edilmişlerdir. Aynı günde başkumandan ile General Gerassimoff, Erzurum'u terkettiler. Topçu için geri çekilmeye mecbur olması halinde bir toplama yeri bulmak istiyorlardı. Ben Erzurumda kalarak müstahkem mevkiin topçu kumandasını üzeri-

me aldım. Albay Morel'in erkân-ı harbiyesi Rus subaylarından mürekepti ve alay kurmay başkanı da kurmay yüzbaşı Schnauer idi.

Ordu kumandanının hareketinden sonra Albay Morel'in hareketi tamamiyle değişti. Erzurum'un son dakikaya kadar müdafaa edilmesi icap ettiğini, subaylarla halktan sıhhatte olanların şehirden çıkmalarına müsaade etmiyeceğini bildirdi. Divan-ı harbe bazı subayların Erzurum'u terketmek hususundaki arzularını bildirdiğim zaman mahkeme âzasından bir Ermeni olan Soklaumian yüzüme karşı bağırarak şehri terketmeye niyetlenenlerin hepsini bizzat idam edeceğini ve yalnız kendisi tarafından verilen seyahat müsaadesini havi olmaksızın kaçmağa teşebbüs edenleri divan-ı harbe sevkedeceğini söyledi. O zaman kurtulması gayet güç olan bir kapanda tutulmuş olduğumuzu ve örfi idare ile divan-ı harbin Ermeni çetelerine karşı değil, fakat Rus subaylarına karşı tatbik edileceğini anladım.

Mezalim şehirde eskisi gibi hüküm sürmeğe başladı. Silâh ve müdafaadan mahrum zavallı Türk nüfusu eskisi gibi Ermenilerin hücumlarına maruz kalarak yalnız Rus subaylarında bir ilticagâh buluyorlardı. Bunlar ise, kendilerine ancak pek az yardımda bulunabiliyorlardı. Emrinde bulunan birçok subaylar sokakta tevkif edilip soyulan Türklerin hayatını kurtarmak için cebir kullanmak zorunda kalmışlardır. Orduda mühendis olan Karayeff, sokakta güpegündüz bir Türkü soymuş olan bir Ermeniye kaçarken vurmuştur. Masum ve silâhsız Türkleri öldüren haydutların şiddetle cezalandırılacağı va'di eskisi gibi ölü bir lâftan ibaret kalmıştır. Harp divanının tesisini isteyen Ermeniler olduğu halde mahkeme, Ermenilerin intikamından korktuğu için hiçbir Ermeniye mahkûm edememiştir. Bunu esasen Türkler daha önce söylemiş ve Ermeniler tarafından teşkil olunan bir mahkemenin hiçbir zaman bir Ermeniye mahkûm etmiyeceğini tebarüz ettirmişlerdi. Bu suretle biz «Karga karganın gözünü çıkartmaz» darbı meselesinin canlı bir misalini görüyorduk. Sağlam olan bütün Ermeniler kadınları korumak bahanesiyle kadınlarla birlikte şehirden kaçıyorlardı.

Çavuş Karagedoff'un benim muvafakatim olmadan hapisshaneden çıkarılmış olduğunu öğrendim. Albay Morel'den bunun sebebini sordüğüm zaman yapılan tahkikat neticesinde masumiyetinin anlaşıldığı cevabını aldım. Ben ve iki subayım bu zatın tevkifini icap ettiren hâdisenin en mühim şahitleri olduğumuz halde anlaşılan bu tuhaf tahkikat esnasında dinlenmiyen yegâne kimseler de bizdik. Netice itibarıyla Albay

Morel'in gösterdiği sebeple kanaat etmiyerek, meseleyi alayda yeniden tahkik ettim ve bu husustaki dosyaları Albay Alexandroff'a verdim.

Diğer taraftan Taf'da tevkif ettiğim katil de cezalandırılmamıştı.

Rus subaylarının itirafları

Albay Morel, Erzurum'daki Türk halkın isyan etmelerinden korkuyordu. 17 şubatta, Andranik işgal altında olan mıntakalar komiser muavini Doktor Savrieff ile birlikte Erzurum'a geldi.

Ermeni meselesini muntazaman takip etmediğimiz için Andranik'in Osmanlı hükûmeti tarafından ölüme mahkûm edilmiş bir suçlu olduğunu bilmiyorduk. Bu teferruatı 7 martta Osmanlı ordusu kumandanı ile yaptığım bir konuşmada öğrendim. Andranik, bir Rus tuğgenerali üniforması ile içeri girdi. Göğsünde St.-Vladimir nişanının dördüncü sınıfı ile St.-Georges haçının ikinci sınıfını taşıyordu. Erzurum'a vâsıl olduğu günün gecesi Albay Morel, Andranik'ten aldığı bir telgraf üzerine Erzurum'dan kaçacak olan korkakları mahvetmek üzere Köprüköy'e makineli tüfek yerleştirilmiş olduğunu ilân etti. Andranik gelir gelmez Erzurum mevki kumandasını ele aldı. Albay Morel onun emrine ve biz de bu sonuncusunun emrine tabi idik. Andranik'in geldiği gün emrim altındaki mıntakada bulunan Tepeköy'ünün erkek, kadın, çocuk bütün halkı öldürüldü. Bu mıntakada hizmette bulunan subaylarımdan biri de menhus haberi getirdi. Ben de Andranik'le ilk mülâkatımda bunu kendisine anlattım. Benim yanımda Tepeköy'e derhal 20 süvari gönderilmesini ve katillerden hiç değilse bir tanesinin yakalanarak getirilmesini emretti. Bu emrin ne netice verdiğini bugüne kadar öğrenemedim.

Albay Torkum yeniden şehirde peyda oldu. Kendisiyle birlikte Ermeni topçu albayı Dolukhanoff Erzurum'a geldi. İlk sözü kendisinin topçu müfettişi, yani benim âmirim bulunduğu oldu. Kendisine, benim bir tümen kumandanı vazifesini gördüğümü ve bir âmire ihtiyacım olmadığını bildirdim. Aksi takdirde hizmetten çekileceğimi ilâve ettim. Bu hâise üzerine Albay Dolukhanoff'un Erzurum müstahkem mevkii topçusunun idaresini deruhte edeceği ilân edildi. Binnetice onun tarafından bana verilen emirler eskisi gibi mevki kumandanı Andranik namına gelmiş olup kendi namına verilen emirler değildi. Zamanında, emrim altında bulunan topçu bölüğü kumandanı olan Ermeni yüzbaşı vekili Canbulatyan da benim işlerime karışmağa başladı; işildak ve dinamolarıyla birlikte bütün topların

geri gönderilmesi emrini verdiğim zaman hiçbir mazlemenin gönderilmesine muvafakat edemeyeceğini, çünkü zarurî olarak Erzurum'da kalacak olan Ermenilerin bunlara ihtiyacı olmadığını bildirdi. Bu beyanattan da anlaşılıyordu ki, Ermeniler bütün hizmetin kumandasını ellerine almak ve Rus subaylarını da sadece bu emirleri tatbik edecek olan birer memur mevkiine sokmak istiyorlardı. Yani farkına varmadan bunları Ermeni istiklâlî uğruna çalıştırmak istiyorlardı. Çünkü eğer Rus subayları ne maksatla kullanıldıklarını farketselerdi, ekserisi çekilerek Ermenileri subaysız bırakmış olacaktı. Aşağıda yedinci Kafkasya dağ topçusu bölüğü kumandanı Yüzbaşı Peliat tarafından yapılmış olan beyanat, Ermenilerin topçu subaylarının istifasından ne kadar korktuklarını göstermektedir. 7 nci dağ topçusu bölümünün 7 şubatta Sarıkamış'a çekilmek üzere hazırlandığını haber alan Ermeniler ayın beşinden itibaren kumandanı topçusu ile birlikte tevkif etmiş ve ordu kumandanının emri üzerine serbest bırakmak mecburiyetinde aklınca aynı manevrayı üç kere daha tekrarlamışlardı. Erzurum'daki Ermeniler başkumandanı, topçular şehri terkettikleri takdirde bütün şehrin kan içinde yüzeceği yolunda tehdit etmişlerdi. Ordu kumandanı topçunun gönderilmesinden sarf-ı nazar edilmesi için emir vermiye mecbur oldu. Yedinci dağ topçu bölümü kumandanıyla anlaşmak icap etti. Ermenilerin Rus topçu subaylarına karşı zor kullanmaları halinde birbirimize karşılıklı olarak yardımda bulunmayı ve Ermeni menfaatine çalışmayacağımızı da açık olarak Ermenilere söylemeyi aramızda gizlice kararlaştırdık. Elimizdeki maddî kuvvet; top, makineli tüfek ve Rus subaylarından ibaretti. Dağ topçusu bölümü subayları ikametgâhlarını mümkün olduğu kadar birbirlerine yakın seçtiler. Mevki topçusu subayları olan bizler de işgalden beri umumî karargâhın bulunduğu İslâm mahallesindeki evlerimizi aramızda yaklaştırdık.

Andranik geldiğinden beri Albay Morel ve muhitinde Erzurum ahalisinin isyan etmesi korkusu arttı. Albay isyan müşevviklerinin tevkifi ânında halkın ayaklanması halinde bombardımanı idare etmek üzere Mecidiye kalesine muktedir bir Rus subayının yerleştirilmesi emrini verdi. Bizler de Müslüman mahallesini bırakarak Ermeni mahallesinde oturmak emri aldık. Biz iki seneden beri bu mahallede oturmuş ve Müslüman halkla mütemediyen temas etmiş olduğumuzdan Ermenilerin bu teklifini çok acayip bulduk. Rus subayları döğüşebilecek bir düşmana karşı döğüşmek üzere hizmette kalmış olduklarını, fakat hiçbir zaman kadın ve çocuklara karşı topçu ateşi açmayacaklarını bildirdiler. Ermeni-

lerin, Müslümanların ayaklandığı bahanesiyle Müslümanlar üzerine atış açılmasını isteyeceklerinden hiç kimse şüphe etmiyordu.

Ermeni mahallesine geçmeye gelince, bu aşağıdaki üç sebepten dolayı imkânsızdı: 1) Naklin verilen zaman içinde yapılmasına imkân yoktu; 2) Rus subaylarının İslâm mahallesinden çekilmiş olması bizzarure Ermenilerin engelsiz olarak katliâm yapmalarını intaç edecekti; 3) Rus subayları bir müddetten beri itimat etmemeye başladıkları Ermenilerin arasına gidip oturamazlardı. Müstahkem mevki kadrosuna dahil olmayan dağ topçu bölüğü subayları da bu teklifi reddettiler. Bunun üzerine Ermeniler kirli işlerini kendileri yapmak mecburiyetinde kaldıklarını anlıyarak hareketin reisleri olarak itham ettikleri bazı kimseleri tevkife başladılar.

Albay Morel'in şehrin bombardıman edilmesi teklifi bütün dikkatleri çekecek mahiyette olduğundan emrim altında olan bütün subayları toplamayı zarurî buldum. Bir gün ara ile iki kere toplandık. Birinci toplantıya şunlar iştirâk etti: Erzurum'un bütün topçu subayları, birkaç gün evvel gelmiş olan iki İngiliz subayı, Albay Morel, Sinkeviç, Dulukhanoff ve Tor-kum ile Andranik kezaik Doktor Savrieff. İngiliz subaylarının davet edilmesindeki maksat onlara Rus subaylarla Ermeni kumandanlar arasındaki münasebeti göstermek ve avdetlerinde buradaki ikametleri esnasında neler görüp tetkik ettiklerini el ile tutulur birer hakikat olarak teyit edebilmeleri için Rusların Ermeni barbarlığına mâni olmak hususunda ne gibi vasıtalara malik olduklarını tesbit ettirmektir.

Doğrudan doğruya emrim altında olan telgraf ve telefon hatlarına malik olmadığım emirlerimin hedeflerine varmadığından emindim. Binaenaleyh bu toplantıdan istifade ederek Ermenilerin, o ana kadar bizzat müşahade ettiğim veya başka kaynaklardan öğrendiğim vahşet ve kirli mezaliminin teferruatını anlattım. Hazır olanlara Ermeni kıtalarının disiplin derecesini izah ettim. Başkumandan Odişelice'nin ağzından işittiğim misalleri zekrettim ve izahatımı şu sözlerle bitirdim: «Biz Erzurum'da kalan Rus subayları üniformalarımızın himayesi altında Ermenilerin en feci cinayetleri işlemeleri için değil, âmirlerimizin emirlerine itaat ve Rusya'ya hizmet etmek için kaldık. Eğer Erzurum'da bulunduğumuz müddet zarfından Ermenilerin barbarca ve vahşi fiilleri son bulmadığı takdirde bizler, yani Rus subayları, işimizi bırakarak şehri terketmimize müsaade edilmesinde ısrar edeceğiz». Benden sonra söz alan diğer subaylar iddialarımı her bakımdan teyit ettiler.

İzahatıma karşı verdiği cevapta Andranik, Ermenilerin Ruslara ebediyen müteşekkîr kalacağını; kendilerinin büyük Rusya nüfusunun bir mütemmim cüz'ü olduklarını ve bu anda Rus menfaatlerine hizmet etmiş olduktan başka bir gaye takip etmediklerini bildirdi. Ermeniler tarafından yapıldığı iddia olunan mezalime gelince: Bunun Türklerle Ermeniler arasında mevcut gerginliğin bir neticesi olduğunu söyledi. Erzurum'a seyahatinin yegâne sebebi bu gibi fenalıkların önüne geçmek olduğuna göre, Ermeniler akıllarını başlarına topladıkları takdirde şehri terkedecek olan ilk şahsın kendisi olacağını da ilâve etti.

Bu toplantıdaki müzakereler tercümanlar tarafından tercüme ediliyordu. Arzu eden subayların Erzurum'u terketmeleri imkânına dair ileri sürülen bir suale cevap olarak Andranik cesaretlerinden emin olmıyanların şehri terketmelerini faydalı bulduğunu ve buna imkân dahilinde muvafakat edeceğini söyledi. Albay Sinkeviç, herkesin huzurunda, Erzurumda subaylar tarafından ifa edilmekte olan hizmetin yalnız ve yalnız Rusya için olduğuna kani bulunduğundan kendisinin de bu kanaatte kalacağını bildirdi.

Bir netice elde etmiş olmak için bütün subaylar takriben on gün kadar beklemeyi ve hatt-ı hareketlerini Andranik'in verdiği teminatın hakikate uyup uymadığını gösterecek olan hâdiselere tâbi kılmaya karar verdiler.

Bu mülâkat yirmi veya yirmi bir şubatta olmuştu. Bundan bir müddet sonra Albay Dolukhanoff bana ve diğer Rus subaylarına, bu subayların Ermenileri hakir görmeleri hattâ onlardan nefret etmelerinden dolayı hayretlerini bildirdi. Andranik, ertesi günü maktulü ister Ermeni, ister Müslüman olsun her katilin muhakkak yakalanarak aynı şekilde cezalandırılacağını, Müslümanların çekinmeden ticaretlerine yeniden devam edebileceklerini ve tarlada çalışmak üzere kütle halinde gönderilen işçilerden geri gelmiyen Müslümanlar bulunduğu takdirde bunları toplıyan mahalle âzalarının kayıpların hayatlarından dolayı mesul tutulacağını bildiren Türk dilinde büyük levhaları Erzurum sokaklarına yapıştırttı.

Ertesi günü maiyetimden biri olan Ermeni yüzbaşısı Canbolatyan ile şehrin bir sokağından atla geçiyorduk. Bazı kimselerin duvardaki ilânı okumakta olduğunu gördük. Canbolatyan kendilerine Türkçe olarak Müslüman halkın isyana teşebbüs etmediği takdirde Ermenilerden korkmasına lüzum olmadığını anlattı. Cevap olarak Müslümanların iki seneden beri tekdire değer bir harekette bulunmadıklarını ve bundan böyle de, böyle

bir harekette bulunmak niyetleri olmadığını söylediler ve bütün arzularının silâh ve her türlü müdafaa vasıtalarından mahrum kalmış olan Müslümanların sebepsiz olarak öldürülmemeleri olduğunu ilâve ettiler.

Yüzbaşı Canbolatyan'dan benim Rus topçu kumandanı olduğumu ve gerek benim gerek Rus arkadaşlarımla Müslümanlara kötülük yapılmasını istemediğimizi ve elimizde olan bütün vasıtalarla bu zavallı kimseleri eskisi gibi müdafaa etmeğe devam edeceğimizi kendilerine izah etmesini rica ettim. Orada bulunan Türklerin birçoğu bilhassa içlerinden bir ikisi sözlerimi tasvip ederek benim 7 şubat katliamında kendilerinin hayatını kurtarmış olduğumu söylediler. Bize tercümanlık etmekte olan Canbolatyan Ermeni komitesinin bir âzası bulunuyorduk.

İkinci toplantıya yalnız Rus subayları iştirâk etti. Yabancı olarak yalnız Doktor Savrieff'in bulunmasına müsaade edildi. Görüşülen mevzular şunlardı: Erzurum ikinci müstahkem mevki topçu alayının Ermenilerin zannettiği gibi bir Ermeni alayı olmayıp bir Rus alayı olduğunun tavzih ettirilmesi; subaylardan hiç biri gönüllü olarak Ermeni hizmetine girmemiş içimizden hiç biri bu hususta imzasını atmamış veya bu mânâda bir mukavele yapmamıştı. Bu alay bir Rus alayı olduğu takdirde Rus askerlerinin gönderilmesini, yok bilâkis bir Ermeni alayı ise Rus ordusunda yeniden hizmet etmek üzere onu terketmek isteyenlere müsaade edilmesini istedik.

Örfî idare halinin ilân edilmiş olması sadece Kafkas cephesinden gayri bir cephede çarşıpmayı tercih edecek olan Rus subaylarının gitmesine mâni olmağa yaramıştı. Diğer taraftan şayi olduğu üzere, eğer Trans Kafkasya Rusya'dan ayrılacak idi ise, bu memlekette yabancı olarak kalmamak için behemehal Rus subaylarının hareketine izin verilmesi icap ediyordu. Uzun münakaşalardan sonra şu kanaate vardıkki, alınan tamimlere göre her subay resmen Harbiye Nazırlığının veya Rus kolordularından birinin emri altına sevkini istemek hakkına malikti. Bu hususta bana verilen her istidayı salâhiyetli mercilere tavsiyemle birlikte göndereceğimi bildirdim.

Bu toplantı esnasında karakteristik bir misal olarak yedinci Kafkasya dağ topçu taburunda subay olan muavin yüzbaşı Yermoloff'un hâdisesi de zikredildi: Bu subay, terfi olunduğu yeni Ermeni taburundan başka bir yere naklini istemişti. Kendisini bundan vazgeçirmek hususunda yaptığı beyhude teşebbüslerden sonra ısrar ettiğini gören Albay Morel, istidasının üzerine bu subayın vazifesini yapmağa muktedir olmadı-

ğı için cephe genel kurmayı emrine iade edildiğini yazmıştı; aynı zamanda kendisine 24 saat içinde Erzurum'u terketmek emri verilmişti. Bu hâdise Ermeni menfaatlerine hizmet etmek istemediği ve diğer taraftan da Albay Morel'in Ermenilerin hizmetinde bulunduğunu alenen söylemek tedbirsizliğinde bulunduğu için kıymetli ve fedakâr bir subayın şerefine nasıl tecavüz edildiğini göstermektedir.

Andranik tarafından söylenenleri kelime bekeline tekrar eden Doktor Savrieff sulh yapıncaya kadar Erzurum'da kalışımızın münhasıran Rs menfaatine uygun olduğunu ve medenî bir devlete mensup subayların: «Bize yabancı olan Ermeniler Türklerle hesabınızı siz kendiniz görünüz; boğuşunuz! Biz Rusların sizin dahilî işlerinize karışmamıza ne lüzum var!? Allah belânızı versin!» demiye hakları olmadığını söyledi. Ümit ettiği neticeyi vermiyen nutkundan sonra Savrieff bize insaniyete hizmet etmek istediğimiz takdirde Müslümanların Ermeniler tarafından öldürülmesine mâni olmak üzere Erzurum'da kalmamızın en mukaddes bir vazifemiz olduğunu söyledi.

Andranik'in vaatleri tahakkuk etmedi; Müslüman halk buna esasen hiçbir zaman inanmamıştı. Dükkânlar kapanmış ve tedhiş devam ediyordu. Müslüman mahallesi sokaklarında canlı bir insana rastlamak kabil değildi. Yalnız belediye binası civarındaki bir iki dükkan kepenklerini açıyor ve tek tük Müslümanlar gündüzleri orada buluşabiliyorlardı. Hiçbir Ermeni cezalandırılmadı. Herkese Ermenilerin kusursuz olduğu fikrini aşılama için gayet masumane, Andranik'in vaatlerinin tutulmuş olması için masumların cezalandırılması mı icap edeceği sualini soruyorlardı. Fakat Rus subayları onlara bizzat kendilerinin birçok Ermenileri suçlu sıfatıyla resmî makamlara teslim ettiklerini söyledikleri zaman aksini ispat kabil olmayan bu sözler karşısında sükût ediyorlardı. Katiller durmadı, sadece daha gizli olarak yapılıyordu. En feci cinayetler şehirden ve binnetice Rus subaylarının gözünden az veya çok uzakta bulunan köylerde işleniyordu. Erzuruma civar olan köylerdeki Türkler de kezalik yok oluyorlardı ve âkibetleri hakkında kimsenin sahih bir malûmatı yoktu.

İsyan bahanesiyle şehirdeki tevkifler bir misli arttırıldı. Albay Morel'e bu mevkıfların vaziyeti ve Erzincan'da olduğu gibi öldürülmek tehlikesine maruz bulunmaları hakkında sorduğum müstehzi suale karşı Albay Morel bana bunların bir kısmının kuvvetli muhafızların nezareti altında Tiflis'e gönderildiği ve diğerlerinin de rehine olarak Erzurum'da alıkonulduğu cevabını verdi.

Şoselerde Ermeni kaçakçılarından mürekkep silâhlı çeteler önlerine çıkan herkesi öldürüyorlardı. Bunu ister korku neticesi, ister soymak maksadıyla yapsınlar, netice hep birdir. Andranik gelmeden önce takımlar cepheye gitmekten imtina ediyorlardı. Andranik geldikten sonra filhalka cepheye gitmek üzere yola çıktılar, fakat asıl maksatları alçakçasına kaçmaktı. Bizzat at üzerinde bulunan Andranik bile kaçakları kılıç darbeleri ve hattâ yumruklarıyla toplamağa çalışıyordu. Andranik başta olduğu halde bütün Ermenilerin ümidi Rus topçusunda idi. İstihkâmda bulunan toplardan ancak yetmiş mukataaların ve kâfi miktarda disiplinli piyadenin bulunması şartıyla istifade mümkün olacağını düşünüyorlardı; esasen asıl maksatları da âşikârdı: Ricat halinde topların himayesine sığınmak! hâdiseler bu telâkkiyi teyit etti.

Trabzon'da sulh müzakerelerinin başlaması tâlik edilmişti. Erzurum kurmaylığından 17 Şubat için takarrür etmiş olan müzakerelerin 20 ve sonra da 25 Şubata bırakıldığını öğrendik.

Karargâhın iki mahalli şehrin birbirinden uzak iki ucunda idi; bu iki mahalli birbirine bağlayan telefon fevkalâde bozuk olduğundan günde iki kere oradan oraya taşınmak mecburiyetinde idiler.

Albay Morel'e yaptığım bir ziyaret esnasında kendisinden ve kurmaydan öğrendiğime göre, Erzurum civarında muntazam Türk kıtaları olmayıp, içlerinde 1916 senesinde Erzurum'dan çekilmiş olan Türk kıtalarının bakayasından nizamî askerler de bulunan o havali köylüleri ve Kürt çeteleri ile çarpışılıyordu. Bu çetelerin, Müslüman halkın hayatını korumak üzere acele bu mıntakaya gelmiş olan kanlı subaylar tarafından teşkil olundukları sanılıyordu. Bu kıtalar sadece Ermeniler tarafından Erzincan'da bırakılmış olan iki dağ topuna maliktiler. Bunlar Erzincan -Olti- Fem istikametinde olduğu gibi diğer taraftan Kars ve Palandöğen istikametinden de ilerliyebilirdi.

Albay Morel, bilinmiyen bir sebepten dolayı, taarruzun Olti tarafından yapılacağını zannediyordu. Keşif işi Ermeniler tarafından son derece kötü yapılıyordu. Bunlar daha ziyade köylerde soygunculuk yapmak, adam öldürmek ve hayvanları çalmakla vakit geçiriyordu. Keşif kollarının iki bin kişilik bir kuvvet tarafından taarruza uğradıklarını bildirdikleri zaman bu hakikatte iki yüz kişiden ibaretti. Üç yüz, dört yüz kişi tarafından hücumu uğradıkları zaman bir ölü ve bir yaralı bırakmak suretiyle ellerinden kurtulmuş olduklarını söylemekten utanmıyorlardı. Bir gün, bir Ermeni subayı dört yüz kişilik bir düşman kuvvetinin kıtasına taarruza

geçtiğini telefonla bildirmişti; hakikatte ise karşı köylerden birinden silâhsız iki kişi çıkmış ve hemen de geri dönmüşlerdi.

Erzincan'ın Ermeniler tarafından boşaltılmasından Erzurum'un Türkler tarafından işgaline kadar geçen zaman zarfında Ermeni keşif kolları sadece, ayakları donmuş olarak veya yoluna devam etmesine mâni olan diğer bir halde bulunmuş olması muhtemel olan bir tek Türk atlısını ele geçirebilmişlerdir.

Subayların ikinci toplantısından sonra bazıları başka bir vazifeye nakillerini talep etmişlerdi. Bunların istidalarını Albay Morel'e verdiğim zaman, Albay Morel son derece hiddetlendi ve hareketlerine divan-ı harp kararıyla mâni olacağını bildirdi. Topların henüz Rus subaylarının elinde bulunduğuna ve bunların haksız ve sert tedbirlere topçu ateşiyle cevap verebileceklerine fazla olarak talepleri kanunî olup firar sayılamıyacağından bunların yapılmasının zarurî bulunduğuna dikkat nazarlarını çektim. Bana, subaylar ısrarda devam ettikleri takdirde kendilerine Yüzbaşı Yermoloff'da olduğu gibi namlarını kirletecek vesikalar tanzim edeceğini bildirdi. Albay Dulukhanoff'un Tiflis ve Batum'da söylediği gibi, arzuları hilâfına vazifeleri başında tutulan subaylardan hiçbir hizmet beklenemiyecği mukabelesinde bulundum. Bunun üzerine bana kendisinin bu maksatla Erzurum'a altmış İngiliz topçu subayının gönderilmesini rica ettiği ve bu hususta resmen vait aldığı cevabını verdi. Bu anda Erzurumda istasyon şefliği vazifesini görmekte olan fakat buna devam etmek istemiyen bir Rus veya Polonyalı askerin tevkif edilerek vazifesinde kalmağa icbar edildiğini öğrendim. Emirlerimin acele yerine getirilmesi bahanesiyle hakikatte ise icabında karşılıklı yardımda bulunabilmek maksadıyla subaylarıma birbirlerine çok yakın oturmalarını emrettim.

Yüzbaşı Yermoloff, 25 şubatta hareket etmişti. Kendisine yolda Sarıkamış'ta durarak kurmay başkanı General Vişçinski ve topçu kumandanı General Gerassimoff'u görmek, Ermeniler karşısındaki kötü durumumuzu bildirmek, görüp duyduklarını anlatıp bizi bu müşkül vaziyetten mümkün olduğu kadar çabuk kurtarmalarını rica etmek vazifesini vermiştim.

24 şubatta civarda keşif uçuşu yapan bir Türk tayyaresi farkettim; bundan düşmanın Erzincan ve hattâ belki de Mamahatun'da [Tercan] bulunduğunu tahmin ettim. Bu anda Albay Morel bana Türklerden Erzurum'un tahliyesi hususunda bir teklif aldığını söyledi. Erzurum'un Türkler tarafından işgalinden sonra kolordu kumandanı Kâzım Bey bana bu tek-

lifin lâalettayin bir kâğıttan ibaret olmayıp, kendi imzasını taşıyan resmî bir mektup olduğunu bildirdi; Albay Morel ise kolordu kumandanının imzasını taşıyan bu resmî teklifi alelâde bir propaganda kağıdı mahiyetinde göstermek suretiyle beni yanıltmak istemişti. Müstahkem mevkiin kurmayı 24 ve 25 şubatta hiçbir tehlike mevcut olmadığını bildirmişti. Sadece Tekke deresi civarında Kürtlerin toplandıkları tesbit edilmiş ve bunların ilerleyişi de o havalideki bir takım tarafından durdurulmuştu. Erzurum'dan gönderilen kıtaların düşmanını Ilıca'nın gerilerine attığı da söyleniyordu. Tekke deresindeki Ermeni kıtasının 26 şubatta taarruza uğradığı haberini aldık. Kurtulanlarla tamamiyle geri atılarak aynı istikâmette kaçmakta olan Ilıca'daki memurlar büyük bir süratle Erzurum'a geldiler.

Albay Morel'den taarruz edenlere karşı top ateşi açmak emrini almışsam da, bu emri yerine getirmek için hiçbir sebep bulamamıştım. Harput yolunda sadece panik halinde kaçmakta olan Ermeni askerler görünüyordu. Trabzon yolunda sanki bir manevra yapıyormuş gibi kesif bir kütle halinde Erzurum'a doğru çekilmekte olan Ermeni kıtaları görünüyordu. Öğleden sonra gayet yakınlarda, Göz Köy'ünde düşman kıtalarının bulunduğu haberi geldi. Bunların takriben bin beş yüz kişi kadar olduklarını tahmin ettim. Bu kıtalar, Kürt çetelerine benzemiyor, bilâkis muazzam bir şekilde emir edilmekte olan bir alay hissini veriyordu. Andranik, kaçanları topluyarak düşmana karşı sürmeye çalışıyordu, fakat bu korkaklar toplanır toplanmaz yeniden kaçıyorlardı. Diğer taraftan topçu ateşi geceye kadar devam etti. Kürtlerin taarruzu başlayıp da bu taarruzlara karşı koyacak hazırlıkları yapıldığı andan itibaren Rus subayları kendilerine düşen vazifeyi şerefle ifa etmek üzere gitmek niyetlerinden vaz geçtiler.

Büyük Kiremitli yakınlarından bataryamı korumak vazifesini üzerine almış olan Ermeni piyadelerini ileri götürmeğe muvaffak olamadım: bilâkis Ermeniler bataryamı bırakarak Harput istikâmetinde geri çekildiler. Tekke deresinden kaçmış olan Ermeniler kaçarken bile sürüleri çalıyor ve yolda rastladıkları münferit köylüleri öldürüyorlardı.

Türklerin Erzurum'a yaklaşmış olmaları Rus kurmayı tarafından hiç beklenmiyordu: Döğüşmek hususunda hiçbir emir verilmemişti veya verilmiş olsa bile bundan benim malûmatım yoktu. Benim vazifem gayet basitti: Bu vazife düşmanın şehrin tahkim edilmiş olan hatlarını geçmesine mâni olmak için onu ateş altına almaktan ibaretti. Esasen en öndeki hatlarda benim emrim altında bulunmayan piyade ve dağ topçusu bulunuyordu.

Aynı gün akşama kadar Ermeni milisleri ihtiyarlar ve hastalar da dâhil olduğu halde şehirdeki Müslüman erkekleri bir araya topladılar. Bu tedbirin sebebi sorulduğu zaman karla örtülü olan demiryollarını temizlemek üzere işçi topladıkları cevabını verdiler.

Aynı gün kapımda ismim yazılı olmasına rağmen bir Ermeni talebesinin bir gürûh ile birlikte, kendi tâbirince, araştırma yapmak üzere evime girmeye çalıştığı haberini aldım. Bu keyfi tedbire karşı gelen karımın karşı koyması üzerine ne evime girmeye ve ne de evin sahibi olan ihtiyar bir Türkü ve orada bulunan bir iki Kürt hizmetçiyi alıp götürmeye muvaffak olamamış, buna mukabil tekrar edemeyeceğim hakaretler savurmuştur. Bizzat talebe bu tedbirlerin Andranik'in emri ile yapıldığını söylemiştir. Bunun üzerine tekrar aramağa gelmeleri halinde, ihtiyarın bana geçerek kurtulması imkânını vermiş olmak için aradaki bir kapıyı açtırdım. Son zamanlarda Andranik'e veya kurmayına her gidişimde icabında onlarla olan münasebetlerime şahadet edebilmesi için seferberlik müdürü yüzbaşı Yulkeviç'i de beraberimde götürüyordum. Bir gece yine onunla birlikte subayların bir toplantısına gittim. Vardığımızda toplantı başlamıştı. Toplantıda Andranik, Doktor Savrieff, Albay Sinkeviç, Morel ve Dolukhanoff ve diğer bazı kimseler de vardı. Albay Sinkeviç beni görünce başkumandan Odişelice'nin şu telgrafını okudu: «Osmanlı ordusu kumandanı Vehip Paşa kıtalarına Erzurum'u işgal etmeleri emrini verdiğini telsizle bana bildirmiştir. Müstahkem mevkiideki bütün topları tahrip ederek kıtalarla çekiliniz. İmza: Odişelice».

Biraz geç kalmış olan bu emir, topları tahrip etmeye vakit bırakmadı. Andranik, hırsını aldıktan sonra niyetinin, lüzumlu tahrifatı yaptıktan sonra çekilebilmek için iki gün daha Erzurum'da kalmak olduğunu bildirdi. Doktor Savrieff, şehirde hüküm süren yangınları durdurmak için bir şey yapılmadığını ve ihtiyarlarla hastalar da dâhil bütün Müslümanların toplanarak meçhul bir semte götürüldüklerini bildirdiğim zaman bu intizamsızlıklara bir son verilmesi için emir verildiğini söyledi. Fakat bu güzel va'din neticesi de daha öncekiler gibi kaldı.

Andranik tarafından alınan kararın tatbik imkânları üzerinde görüştükten sonra geri çekildik. Erzurum'u daha iki gün tutmak meselesine gelince; müdafilerin sayısı ve ilerilere kadar sokulmuş mevkilerimizin kuvveti karşısında şehri yalnız Kürtlere karşı değil, muntazam bir orduya karşı dahi kırk iki gün bile müdafaa etmek kabildi.

Mütareke müzakereleri esnasında Osmanlı hükûmeti Kürtler üzerinde nüfuzu olmadığını resmen bildirmiş olduğundan Kürtler tarafından yapılması muhtemel bir taarruza karşı icap eden tedbirleri almak vazifemdi. Karargâha döndüğüm zaman topların tahrip edilmesi emrini verdim. Bunlar iki gün içinde herhalde tahrip edilebilirdi. Subaylarımın verdiği raporlardan, piyadelerin siperlerden kaçmak için karanlıktan istifade ettiklerini öğrendim. Albay Morel'i bundan haberdar ettim, fakat kendisi beni teskin ederek takviye kuvvetleri göndermiş olduğunu, binaenaleyh bu bakımdan bir tehlike mevcut olmadığını söyledi. Evime dönerek saat bire doğru yattım.

Saat iki ile üç arasında şehirde münferit tüfek sesleri işittim ve Ermeni sesleri, kapıları kıran balta gürültüleri ile ve sürüklenip götürülen zavallı Müslümanların korku feryatlarını farkettim. İki düşünce rahatımı kaçıırıyordu: 1) Şerefimiz tehlikeye düşmüştü; çünkü (hürriyet için dövüşmekte olan!!) alçak Ermeniler tarafından işlenmekte olan cinayetleri bizzat görmeyenler bu feci mezalimin Rus subaylarının muvafakatiyle yapıldığını sanabilirler; bizi de bu vahşiler gibi itham edebilirlerdi. 2) Başkumandanlığın maksadı, muntazam Osmanlı kıtalarıyla bir meydan muharebesini kabul etmek olmadığından ve taarruz edenler arasında da bu gibi kıtaların bulunması muhtemel olduğundan bir sui tefekkür yukarıdan verilen emirlere karşı itaatsizliği doğurabilirdi.

Bu iki nokta yüzünden, aşağıdaki iki kararı aldım: 1) Başka tedbirler fayda etmediği takdirde, topların bir kısmını Ermenilere çevirip onları emirlerimize itaate mecbur etmek suretiyle Ermenilerin zulüm işlemlerine mâni olmağı; 2) Osmanlılara derhal müzakereciler göndererek şehrin iki gün sonra hiç kan dökülmesine meydan verilmeden teslim edilebileceğinin bildirilmesini kendisine teklif etmek üzere, sabah erkenden Albay Morel'e gitmek. Diğer taraftan Türklerin, Ermeniler tarafından katliâma uğramasına mânî olmak için kargaşalıkları silâh kuvvetiyle bastıracak olan ve içinde Ermeniler bulunmayan kıtalar teşkil etmek.

Ertesi sabah erkenden, yüzbaşı Gulkeviç de refakatimde olduğu halde Albay Morel'e giderken yolda topçu cephanesi deposunun önünde bu depoyu muhafazaya memur Ermeni teğmeni Bargratonyan'a rastladım. Bana, geri çekilme emri karşısında cephaneliğe ateş vermek istediğini, fakat benden bu hususta bir emir beklediğini söyledi. Bu sözlerine hayret ettim, çünkü cephanelik Albay Dolukhanoff'un emrine tâbi idi. Fakat topçulara cephanenin tahribi için hiçbir emir verilmemiş oldu-

ğundan, cephaneliğe ateş verildiği takdirde bundan şehir halkı olduğu kadar, Rus subaylarının da tehlikeye maruz kalacaklarını anlattım ve kendisini ikna ederek bu tedbirden vazgeçirdim ve cephaneyi kurtardım.

Albay Morel'in karargâhına yaklaştığım zaman, herkesin kaçmakta olduğunu gördüm. Amerikan konsolosunun karargâhın karşısında bulunan evi alevler içerisinde idi. Albay Morel ve Torkum, atlar üzerinde idiler; eşyalarını bir otomobil ve bir kaç arabaya yüklettikten sonra onlar da kaçmaya hazırldılar. Saat sabahın yedisi idi. Vaziyet hakkında izahat istedim; ricat emri sabahın beşinde verildiğine göre bundan haberim olmayışına hayret ettiklerini bildirdiler. Benim de korktuğum buydu. Rus subayları ve topçusunun himayesi altında Ermeniler kaçmağa muvaffak oluyorlardı. Fakat bizzat Rus subayları toplarla nişan alarak taarruz halinde olan düşmanı geri atarken Ermeniler Müslümanları öldürmek ve kaçmak için tamamiyle serbest kalmışlardı.

Bizzat ben gelmemiş olsaydım. Rus subaylarının hiçbirinin ricat emrinden haberi olmayacaktı.

Bir an için Mecidiye kalesine koşarak zırhlara bürünmüş piyade ateşine karşı mahfuz, serbestçe Kars'a doğru kaçmakta olan kahraman Ermenilerin arkasından son bir selâm olarak bir şarapnel yağmuru göndermeyi düşündüm, fakat aralarında bir veya iki masum da bulunduğunu düşünerek bu fikrimden vazgeçtim.

Topların tahrip edilememiş olması, asıl Ermenî fatihlerin hile ve korkaklıklarının bir neticesidir. Karargâhıma dönmek üzereydim ki, oldukça تنها bir sokakta acı acı feryatlar ve muazzam bir infilâk işittim. Fakat karlar üzerindeki kan lekelerinden o civarda bir müsademe olduğunu anlayınca arabadan inerek, yoluma yaya olarak devam ettim. Fakat civardaki sokakların birinden Ermeni milis kumandanının biri at üstünde meydana çıktığını görünce, az kalsın şahidi olacağım korkunç vahşeti anladım.

Karargâhıma döner dönmez, bataryalarım piyadelerle birlikte çekilmeleri ve nakliye arabalarını subayların emrine hazır tutmaları emrini verdim. Öncü atların daha gecedan kaçmış olduklarını öğrendim. Dışına kadar silâhlı kaçan Ermeniler, atları çözmüş ikişer ikişer bir hayvana binerek kaçmışlardı. Seyisim, atları almalarına mâni olmak istemiş, fakat onlar üzerine ateş ederek bu esnada hayvanlarımdan birini vurmuşlardı. Elli nakliye arabasından yalnız üç tanesini temin edebildik. Onu da bazı subaylar kullandılar. Az sonra Osmanlı ordusunun şehre girdiğini

öğrendik ve bunların başıboş Kürtler olmayıp, muntazam kitalar olduğunu anladık. Kahraman Ermeni piyadeleri geceden istifade ederek, rüzgâr süratiyle Erzurum - Kars yolundan kaçmışlardı. Hakikaten bir fırtına çıkmış olsaydı Erzurum'u bu kadar kısa bir zamanda Ermeni pislüğinden temizliyemezdi.

Ne siperlerde, ne de şehirlerde en ufak bir yarası bulunan bir Ermeniye rastlamak mümkün değildi. Bu da, Ermenilerin Erzurum'u ne kadar büyük cesaret ve şecaatle müdafa ettiklerine yeni bir delildir. Yeğâne esirler Rus subaylarından ibaretti; Ermeniler, şehrin müdafaasına menfi bakımdan yardım etmiş olmakla iftihar edebilirler. Türklerin şehri işgal ettiklerini öğrenince yaverimle birlikte mevcudiyetimizi bildirmek üzere resmî makamlara müracaat ettim.

Sokaklardan geçerken karşılaştığım Türkler, hayatlarını kurtarmış olduğum için en samimi şekilde şükranlarını izhar ettiler. Bu kadirşinaslık aynı derecede diğer Rus subaylarına karşı da gösteriliyordu; çünkü bu subaylar olmasaydı Erzurum'u istirdat eden Türk kitaları şehirde hayatta kalmış bir tek Türk bulamayacaktı.

Romalı muharrir Petron, Ermeniler hakkında şunları söylemiştir: «Ermeniler de insandır, fakat evlerinde dört ayak üstünde gezerler! Rus şairi Lermentroff da onları şu sözlerle methetmiştir: Sen kölesin, sen korkaksın, çünkü sen bir Ermenisin.

Erzurum, 29 Nisan 1918

Erzurum ve Deveboynu

Müstahkem Mevkileri Kumandanı,

11 inci müstahkem mevki topçu alay kumandanı

Yarbay Twerdokhleboff

ALBAY MOREL'İN HAKİKÎ HÜVİYETİ

Rus Kafkas ordusuna komanda etmekte olan General Odişilice, 9 Şubat 1918'de Üçüncü Ordumuzun kumandanına bir radyo telgraf göndererek şu izahatı vermiştir: «Ekselânsınıza aşağıdaki şayan-ı teessüf hâdiseleri bildirmeyi bir vazife bilirim:

«Bazı müşevvikler, Müslümanların 15/16 ocak ayında kargaşalıklar çıkardıkları haberini yaymaları üzerine Erzincan'da yerleşmiş olan kıtalar Müslümanların ikâmetgâhlarında araştırmalar yapmağa başlamışlardır. Müslümanlar, şehrin muhtelif noktalarında mukavemet gösterip bir asker de bir tabanca kurşunuyla yaralanınca kıtalar Müslümanlara ateş açmışlardır; her iki tarafta da sayısı henüz tesbit edilemeyen ölü ve yaralılar vardır. Rus subaylarının müdahalesi kan akmasını durdurmuş ve kargaşalıkların daha ziyade yayılmasını önlemiştir. Bundan başka Müslümanlar aleyhine tahrik edenlerle asılsız şayialar yayanlara karşı ciddî tedbirler alınmıştır.»

İngiliz veya Fransız erkân-ı harbiyesinen olup Ermeni ihtilâlcî teşkilâtını idare etmek üzere ocak ayında Erzincan'a gelmiş olan ve Albay Morel denilen bir zat, mevki kumandanına bir mektup göndererek Kürtlerin Erzincan-Erzurum yolu üzerindeki Rus askerî nakliyatına ve bizzat şehre taarruza hazırlandıklarını iddia etmiştir. Morel, ahalisi Kürtlere yardım ettiği için, Erzincan-Erzurum yolu üzerinde bulunan Müslüman köylerinin tahrip edilmeleri için emir verdiğini de ilâve etmiştir.

Hatlarımıza kaçmış olan yaralıların birbirine tevafuk eden şahadetleri yukarıda zikri geçen Albay Morel idaresindeki Ermeni ihtilâlcî teşkilâtı hakkındaki izahatın doğruluğunu teyit etmiştir. Ordu kumandanı muavini, Albay Morel'in, garnizon kıtaları olarak ilân ettiği askerlerin, Murat adında bir haydut reisi tarafından sevkedilmekte olan Ermeni çetelerinden ibaret bulunduğunu tevsik eden vesikalara maliktir.

Erzincan garnizonu denen kıtalara kumanda etmiş olan Morel'in Kelkit'te Rus Murahhaslarının şahsî emniyetini temin etmekten âciz olduğu keza Morel'in Rus üniforması giymiş bir Ermeni çetesi reisinden başka bir şey olmadığını ispat eder. Hatlarımıza iltica eden Erzincanlıların verdiği izahata göre çete reisi Murat, bütün Müslümanların kilise meydanında toplanmalarını emretmiş ve Ermeni devriyeleri halkı evlerinden sürükliyerek gruplar halinde Vahit Bey'in evinin önüne götürmüştür. Gece esnasında Ermeni çeteleri Vahit Bey'in evini ve diğer mühim binaları keza kışlaları yakmış, kül etmişlerdir. Binden çok kadın ve erkek alevler içinde ölmüştür; yangından kurtulmak için pencerelerden atılanlar kurşunla vurulmuş ve süngülerle öldürülmüştür.

Erzincan'ın en muteber halkında olup kurtularak bize sığınmağa muvaffak olan Hulûsi Efendi alevlere kurban olan zavallıların dehşet ve feryatlarını işittiğini bildirmiştir.

Arşak ismindeki diğer bir Ermeni çete reisi civar köyler halkının Bayburt'ta toplanmalarını emretmiştir; fakat bu halk Erzincan'da vuku bulan korkunç vakayii öğrenmiş olduklarından kadın ve çocuklarla birlikte karlarla kaplı olan dağlara kaçmışlardır.

Cephelerimize bitişik mıntakalarda işlenmiş olup Rus kumandanlığına usulü dairesinde bildirilmiş olan vahşî fiillere aşağıda birkaç misal zikredeceğiz: Ermeniler, Erzincan belediyesinin eski kâtibi Mehmet Efendi'yi alıp götürdükten sonra annesini, karısını ve dört çocuğunu öldürmüşlerdir. Ermeniler keza karısını cebren kaçırmak istedikleri Veysi oğlu isminde birisini de öldürmüşlerdir.

12 ocakta Ermeniler, Kellersen köyüne baskın vererek on beş Müslümanı bağlamış ve hepsini de öldürmüşlerdir.

7 ocakta Rus üniformaları giymiş olan Ermeniler Karadeniz'deki Fol Köyü'nden kadın ve erkekten ibaret elli kişi toplıyarak Trabzon istikâmetinde götürmüşlerdir. Bu bîçarelerden bazılarının cesetleri sonradan nehirde bulunmuştur.

Şarlıpazar cenubunda Kızılağaç Köyü'nde, elleri bağlı olan Müslüman cesetleri bulunmuştur. Zavallıların süngü yaralarıyla öldürülmüş oldukları anlaşılmıştır.

Ermeniler, Kurkul ve Erikli Köyleri civarındaki Müslüman halkı katliâmâ tâbî tutmuş ve kadınların alenen ırzlarına geçmişlerdir.

Kuvvetli Ermeni çeteleri bütün bir ay zarfında Şarlıpazar, Akkilise ve İnesel ahalisini soymuş ve öldürmüştür.

Elli kişilik kuvvetli bir Ermeni çetesi Ardasa'ya [Torul] baskın yapmış, burasını soymuş ve pazarını yakmışlardır. Ricatleri esnasında Sarpa, Sadak, Köse, Ardasa, Gümüşhane, İkisan, Bayburt, Tırhan ve Erzurum'a Ruslar tarafından bırakılmış olan büyük miktardaki gıda maddeleri Ermeniler tarafından çalınmıştır.

Mir Hüseyin Ağa Dersim'in 800 nüfusuyla birlikte Ermeni çetelerinin elinden kurtularak Türk hatlarına iltica etmeğe muvaffak olmuştur.

Yukarıda naklettiğimiz barbarca muameleler öğrenebildiklerimizin yalnız bir kısmıdır. Türk hatlarına bitişik olmayan mıntakalardaki zavallı Müslüman ahalinin âkıbeti hakkında bu anda hiçbir bilğimiz yoktur ve mazlumların bu listesinin daha feci bir şekilde uzayıp gitmesinden korkulabilir.

Hiç şüphesiz Rus subaylarının görmedikleri, görüp işitmedikleri ve Müslüman kadın, çocuk ve erkeklerinin vahşi ve hayvanca öldürülmeleriyle neticelenmiş olan yüz binlerce vakalar mevcuttur. Bütün bu vahşet ve cinayetler karşısında galipler sükût ediyor ve faileri alkışlıyorlar. Demek ki, dünyada biri galiplere ve diğeri de mağlûplara mahsus olmak üzere iki türlü adalet varmış. Hakikatte ise yalnız bir tek adalet bulunmalı ve bu adalet icra edilmediği takdirde bunu tatbik edecek olan mânevî bir kuvvet mevcuttur ve zaman da buna mâni olamayacaktır.

Benim kanaatimce yukarıda tekrar edilen bütün hâdiselerin birinci derecede âmilî kendi siyasî maksatları için Ermenileri bu hususa kıskırtmış olan Ruslar ve ikinci derecede de onlara âlet olan Ermeni komiteleridir. Rusların maksadı Türkiye'de Ermenisi olmayan bir Ermenistan kurmak, komitelerin maksadı ise Ermenilerin nüfusun ancak onda birini teşkil ettikleri mıntakalarda ekseriyeti teşkil eden diğer ahaliyi muhtelif yollarla yok etmek suretiyle bir Ermeni devleti kurmak idi. Hiçbir hakka dayanmayan bu maksatları, emperyalist siyaset fikrinin hâkim olduğu bir zamanda tatbika kalkışmak gayri tabîi idi, fakat o zaman tatbik edilebilmeleri belki mümkündü. Yalnız, ekseriyeti teşkil eden milletlere bir takım haklar tanımak istenen bir zamanda aynı prensibi tatbik etmeğe kalkışmak o memleketlerde yaşayan nüfusun birbirini karşılıklı olarak öldürmekte devam etmelerinden zevk almak demek olur. Avrupa'da ve patrikhânedeki istatistiklere göre Ermeni nüfusu sair nüfusun onda birini teşkil ediyordu. Eğer kabul edildiği gibi bir çok Ermeniler hicret etmiş ve

büyük bir kısmı da sefalet içinde yok olmuşsa itiraf etmek lâzımdır ki, bu nisbet bugün için büsbütün bozulmuştur. Nüfusunun yüzde doksanı Türk ve bir kısmı Kürt, fakat hepsi Müslüman olan Erzurum, Erzincan, Diyarbakır, Harput, Adana ve kısmen Sivas vilâyetlerinden bir Ermeni devleti vücuda getirmek niyeti -bu hususun tekrar tebarüz ettirilmesi lâzımdır- bu kanlı çarpışmaları ebediyen devam ettirmek arzusundan başka bir şey değildir. Fakat itilâf devletleri konferansı bu hakikati nazar-i itibara aldığı ve âdil ve daimî bir sulh temin etmek istediği takdirde gayri tabîi ve gayri mantikî bir devlet kurmaktan sarf-ı nazar edip ekseriyetin haklarını koruyacağı her türlü şüpheden ârîdir.

VI

İTTİHAT VE TERAKKİ FIRKASINA DÂHİL OLAN KABİNELER VE FIRKA ÂZALARI ALEYHİNE DÂVALAR

Siyaset dünyasında hiç bir hükûmet halihazırda mevkii iktidarda bulunanların hükûmeti gibi bu derece çirkin ve gülünç bir şekilde kanun ve hak karşısında küçülmemiştir. Araştırılan ve uydurulan hâdiseler arasında daha ciddî itham ve iftiralar bulunabilirdi. Anlaşıldığına göre hali hazırda iktidar mevkiinde bulunanlardan hiç biri bu âdi ithamlara ve millî şerefi lekeleyen iftiralara iştirâk etmemiş yalnız eskiden Abdülhamid'in porselen fabrikasının müdürü olan ihtiyar bir paşa ve bir kaç subay bu alçaklığa âlet olmuşlardır.

Kanun-u Esâsî'nin 92 nci maddesi gayet sarîh ve katî olarak devlet nazırlarının ancak Divan-ı Âli tarafından muhakeme edilebileceklerini âmirdir.

Bu hükümler hilâfına olara, muhtelif kabinelerde yer almış olan şahsiyetler bir harp divanı tarafından mahkûm edilmektedirler. Bu suretle Kanun-u Esâsî'ye bir darbe indirilmektedir. Altı ay önce âyan ve mebusan meclisleri önünde Kanun-u Esâsî üzerine yemin etmiş olan hükümdar ve halife bu suretle yemininden nükûl ettirililmektedir.

Bu budalalıklar eveliminde harp ilânındaki ve bazı memurlar ve halk tarafından, harp esnasında hiyaneti vataniyesi yüzünden sırf askerî bir tedbir olan ve padişah tarafından tasvip edilmiş bulunan bir kanuna müstenid harp mıntakası dışına sevk edilen bir millete yapılan tecavüzlerdeki mesuliyeti tespit etmek ve bunu İttihat ve Terakki Fırkasına yükletmek maksadıyla yapılıyordu. Bununla itilâf devletlerine şimdiki

hükûmetin ve bütün Osmanlıların oldu bitti onların dostu olduğunu veya daha doğrusu divan-ı harpte müdde-i umumî sıfatıyla hareket eden yüzbaşının aşağıdaki iddianamesinde söylediği gibi hükûmet ve halk daima yapılan iyilikleri müdrik olduğu halde İttihat ve Terakki Fırkasının yalnız beş on kişiden mürekkep olan komite ve hükûmetinin sebep-siz olarak itilâf devletlerine karşı harbe girmiş ve harp esnasında da mâsum ve zalûm Ermeni ve Rus milletlerine karşı vahşetler işlemiş olduklarını anlatmak istiyor ve bunları Afrika vahşetlerine yakıştır bir tarzda mahkeme huzuruna getirip mahkûm etmekle bütün meseleyi halletmiş olduklarını zannediyorlar. Yeni hükûmet maznunların mahkûmiyetinden sonra itilâf devletlerinin harbin tahrikcileri cezalandırılmış olduğuna ve yeni hükûmet de öteden beri Fransız ve İngilizlerin dostu bulunduğuna göre Türkiye için bu harpten fena neticeler çıkmasın! diyeceğini ümit ediyor. Bundan başka, Jön-Türklerin fena hareketlerinden dolayı cezalandırıldıkları bir zamanda Ermeni ve Rumların bir vatandaş gibi hareket edip maziyi unutacaklarını zannediyorlar.

Bu sersemlemeler ancak bir müddet sonra, Clémenceau'dan siyasî bir tokat yedikten sonra zan ve kanaatlerinin ne kadar yanlış olduğunu anlayabilirler. Clémenceau, verdiği cevapta harbe bilâ sebep girmiş ve Rumlara ve Ermenilere fena muamele etmiş yolundaki sözlerini bir itiraf şeklinde telâkki ederek şu mukabelede bulunmuştu: «Harbe sebep-siz olarak iştirâk ettiğinize göre bunun neticelerine de katlanmanız lâzımdır ve başka milletlere yaptığınız kötülüklerden dolayı siz hükûmet sürmiye lâıyk ve kadir değilsiniz. Rum ve Ermeni patrikleri yalnız Jön-Türklerden değil, dört yüz seneden beri Türk idaresinden memnun olmadıklarını bildiriyorlar.»

Aşağıda, İstanbul'un en tanınmış avukatlarının veya daha doğrusu İstanbul barosunun bütün âzasının harp divan-ı huzurundaki müdafaasının metnini aynen neşrediyorum; bana göre siyasî muamelelerinden dolayı devlet nazırları aleyhine ancak divan-ı âlide dâva açılabilir. Bundan başka mucip sebepleri ve kanun üzerinde fazla durmaksızın bu müdafaanın reddi hakkında verilen kararı ve nihayet dâvayı izah ederken müdde-i umumînin yaptığı gülünç beyanatı da dercediyorum. Bu tarihî vesikalar okunurken şimdiki hükûmetin mahkemeleri ve hattâ bizzat divan-ı harbi kendi nefretine asıl âlet olarak kullandığı ve divan-ı harp âzalarını ne gülünç ve çirkin bir vaziyete soktuğu anlaşılmaktadır.

V E S İ K A L A R

Divan-ı Harb-î Örfî Zabıtnamesi

27 Nisan 1335

Dava Vekili Celâlettin Ârif Bey – Müdafaalarını deruhte eylediği-miz zevatın heyeti hâkimeleri huzuruna sevki için kararname ve iddianamede isnat edilen mevaddın mahiyeti kanunîyeleri bizi evvelemirde hukuk-u umumîye ile alâkadar edecek bazı izahat vermeğe mecbur ediyor. Tabîî makam-ı iddianın dermeyan buyurduğu veçhile Devlet-i Osmaniye'nin teessüsünden beri sebkât etmemiş olan bu tarihî hâdisenin, kavanini mevzuamızın icabatı katıyesi dahilinde tedviri vazife-i mühimmesi heyet-i celilelerinin kemal-i adaletine ve azmi metanetine ve alelhusus füturu nâpezîr mesaisine mevdudur.

Mahkeme-i âliyelerinden sâdır olacak olan hüküm yalnız müekkilerimizi, nesli hâzırı değil, ensali mestakbele-i Osmaniye'yi ve adaletin en mübeccel ve en ulvî misallerini mütevazîâne ifadeleriyle kaydeden tarih-i İslâm-ı Osmanîye'yi alâkadar eyleyecektir. Ve bütün beşeriyet şarka ve şarkın bilhassa bizlere müteveccih olan nazarlarından memleketimizde adaletin her türlü ârâzından, her türlü şâibeden, her türlü ihtiraslardan münezze olarak kabiliyeti tatbikiyesinin derecesini gösterecektir.

Yine mahkeme-i devletleri huzuruna vazifesini tamamiyle müdrik, ancak hak ve hakikatin tecellisine hizmet etmek azim ve karariyle çıkıyoruz. Heyet-i celilelerinin muttasıf bulunduğu seciyat-ı âliye-i nisfetin bu tarihî vazifemizi teshil edeceğine de eminiz. Yine makam-ı âlî iddianın dermeyan buyurulduğu veçhile ârâz, intikâm vesaire mahkeme-i âliyenizin işgal eylemekte olduğu o mevkîi âlinize kadar yükselemez ve bu gibi şeyler heyet-i hâkime-i celileyi hiç bir veçhile müteessir edemez. Adaletin temerküz etmesi lâzım gelen bu mahall-i mukaddesten; sadelikle, ihtişamla, şevketle bir ses yükselecektir ve bu ses, bütün ortaya atılan o gürültülerini bastırarak ve bütün âzametiyile istikbalde bile işitilecektir. Bu ses, adaletin ve hakkı hakikatin sesi olacaktır. İşte, bu kanaat ve samimiyetledir ki, hususat-ı âtiyenin dahi arzını kendimiz için bir vecibe addediyoruz:

Müekkillerimize isnat olunan töhmet, taktîl vesairede hem fiil olmak veya fer'an zîmethal bulunmak hususlarıdır ki, gerek iddianame,

gerek kararname, İttihat ve Terakki Cemiyeti münfesiyesinin biri: teşkilât-ı hafiye, diğeri; teşkilât-ı aleniyeye ait iki tarzda idaresini irae ediyor ve teşkilât-ı hafiyesi marifetiyle idare edildiği taktir vesaire gibi mezaalime, teşkilâtı aleniyesi dahi zahir olarak müekkillerimizden bir kısmının hem fiil ve bir kısmının da bilerek müzaheret suretiyle fer'an zîmethal olduklarını dermeyan ediyor. Tarzı iddia şu şekilde bulunmasına nazaran bu dâvânın heyet-i âliyelerinin vazifesine dahil olup olmaması meselesi, en ziyade muhtacı tetkik bir mesele-i kanuniye teşkil eder.

Müekkillerimizden Sait Halim Paşa ile Halil, Nesimî, İbrahim ve Şükrü Beyler malûm olduğu veçhile vükelâ-yı sâbıkâ-i devlettedirler. Kanun-u Esâsî'nin vükelâ-yı devlete ait olan faslının otuz ve otuz üçüncü maddeleri nazar-ı dikkate alındığı surette görülür ki, vükelât-ı devletin umur-u memurelerine müteallik muhakemelerinin ancak divan-ı âliye aidiyeti ve memuriyetlerinden hariç sırf zatlarına ait olan her nevi dâvalarının da mahallî rüyeti bir mahakim-i umumiyedir.

Diğer taraftan, Kanun-u Esâsî'nin yirmi üçüncü maddesi gayet katîdir. Kanun-u Esâsî'nin yirmi üçüncü maddesi diyor ki: Hiç kimse, kanunen mensup olduğu mahkemeden başka bir mahkemeye sevkolunamaz. Daha doğrusu icbar olunamaz. Ve keza Kanun-u Esâsî'mizin yüz on beşinci maddesi daha katî surette ifade-i meram ediyor ve diyor ki: Kanun-u Esâsî'nin bir maddesi bile hiç bir sebep ve bahane ile tadil ve icradan iskat edilemez. Demek ki, şu suretle bu dâvanın iki muhtelif mahkemede rüyet edilmemesi ahkâm-ı müselleme-i kanuniyeye müstennittir. Onun için biz bu meseleyi evvelâ dört cihetten tetkik ettik. Birinci cihet zati madde olacaktır. İkinci cihet, müekkillerimizin şahsiyet ve sıfatları, salisen isnat olunan ef'alın eşkâlî kanuniyeleri ne suretle olduğunu, rabian da işbu dâvanın tahkikatına makam-ı aidince şürû edilmiş bulunması nukat-ı nazarından vazife meselesinin tetkiki lâzım gelir.

Evvelâ: Zât-ı madde; kararname ve iddianamedeki isnadatin başlıcası Tehcir Kanununun hini tatbikatında vukua getirilen ceraime mütedair bulunuyor. Halbuki usulü dairesinde Meclis-i Vükelâ kararıyla bitanzim irade-i seniye-i hazret-i padişahiye iktiran ettikten sonra neşir ve ilân olunan bir kararnamenin esna-yı tatbikinden vukua getirilmiş olan cürümler olsa olsa, Kanun-u Esâsî'nin otuz birinci maddesi mucibince, tâyin edilmiş olan hudut dahilindedir. Kanun-u Esâsî'nin otuz birinci maddesi gayet sarihdir. Diyor ki:

«Mebusan âzasından biri veyahut birkaçı heyet-i mebusanın dahilî daire-i vazifesi olan ahvalden dolayı vükelâ-yı devletten bir zan hakkında mesuliyeti mucip şikâyet beyan ettiği halde evvelâ heyet-i mebusanın nizamî dahilîsi mucibince bu misillü mevaddın heyete havalesi lâzım gelip gelmiyeceğinin müzakereye memur olan şubede tetkik olunmak üzere şikâyeti müş'ir heyet-i mebusan reisine verilecek takrir reis tarafından nihayet üç gün zarfında o şubeye gönderilir ve bu şube tarafından tahkikatı lâzime icra ve iştikâ olunan zât tarafından izahatı kâfiye istihsal olunduktan sonra şikâyetin şayan-ı müzakere olduğuna dair ekseriyetle tertip olunacak kararname heyet-i mebusanda kiraat olunarak ve ledel'iktiza şikâyet olunan zat davet ile bizzat veya bilvasıta vereceği izahat istima kılınarak âzayı mevcudenin sülûsan ekseriyeti mutlakasıyla kabul olunursa muhakeme talebini müş'ir mazbatası makam-ı sadarete takdim ile ledel'arz müteallik olacak irade-i seniye üzerine keyfiyet divan-ı âliye havale olunur».

Denilmesine göre demek ki vükelâ-yı devletten bir veya birkaç zan aleyhinde vazifesi olan ahvalden dolayı mesuliyeti mucip şikâyet beyan edildiği halde o şikâyetin tahkikatının icrası münhasıran Meclis-i Mebusanın şubesine aittir. O şube de doğrudan doğruya müstantiklik vazifesini ifa eder. İzahata göre zât-ı madde umur-u memureden mütevellid bulunduğu cihetle Kanun-u Esâsî'nin 38 inci maddesinin sarahati katiyesi karşısında müekkillerimiz hakkındaki dâvayı memuriyetlerinden hariç ve sırf zatlarına ait deaviden telâkki etmek mümkün değildir.

İddianame ve kararnameye nazaran İttihat ve Terakki Cemiyeti münfesihasının ilânı meşrutiyetten tarihî inhilâliline kadar biri programa ve nizamname-i dahiliye müstenit zahirî ve alenî diğeri de talimat-ı şifahiye ve mahremaneye müstenit mestur vasfı iki mahiyet ve mutearrızadeyi cami ve muhtevi olduğu ve meزالimi sairenin hafi teşkilât ile vukua getirildiği ve müekkillerimizden bazılarının vükelâ-yı devletten madut bulunmaları hasebiyle İttihat ve Terakki Cemiyetinin Meclis-i Umumî âzayı tabiiyesinden oldukları ve bu itibarla cemiyeti hafiye tarafından ittihaz edildiği iddia olunan efali cürmiyeye vâkıf oldukları halde bunları menetmemek suretiyle müzaheretlerinin mesbuk olduğu dermeyan ediliyor ki, bu da farzedilse bile bu şekildeki isnadına umur-u vezaiî memurelerinden mütevellit olabilir.

Ve Kanun-u Esâsî'nin 33 üncü maddesinin fırka-i ulâsındaki «memuriyetlerinden hariç ve sırf zatlarına ait» meselesi bu kadroya giremez.

Çünkü müekkillerimizden vükelâ sıfatını iktisap etmiş olan bazı zevatın Meclis-i Umumî âza-yı tabiiyesinden bulunmaları hasebiyle keza Meclis-i Umumî de vücudü farzedilen cemiyeti hafiye müntesibini tarafından ika olunan ceraime muttali oldukları halde bunların ikaina mâni olmamaları ve hattâ -yine iddianamedeki sözü alıyorum- bilerek menetmemiş olmaları teslim edilse bile, bu hareketleri vazife-i memurelerini suiistimal etmek cürmünü teşkil edebilir. Çünkü vükekânın vazifesi esas itibariyle bu şeylere mâni olmaktadır. Mâni olmadıkları için vazifelerini suiistimal etmişlerdir demektir. Bu da, vazifesi memuriyetten münbais olmak itibariyle Kanun-u Esâsî'nin bâlâya nakletmiş olduğumuz 31 inci maddesi veçhile divan-ı âliye sevkedilmeleri lâzımdır. Yine iddianame ve kararnamede deniliyor ki, bir teşkilât-ı mahsusa vardır: Harbiye teşkilât-ı mahsusası. Bu teşkilât-ı mahsusanın İttihat ve Terakki Cemiyeti ile münasebettar olduğu ihsas ediliyor ve bu da bizim müekkillerimiz için bir mesele-i tecerrüm olmak üzere gösteriliyor.

Halbuki, teşkilât-ı mahsusa bir takım esbab-ı askeriye müpteni idi ve doğrudan doğruya harbiye nezareti tarafından ihdas edilmiş bir daire olmak hasebiyle müessesat-ı umumîye-i devletten bir dairedir, bir şube-i dahiliyedir. Bu dairenin bir merkezi ve şubâtı muhtelifesi olduğu gibi harbiye nezaretinden verilen talimatname-i resmî dairesinde tedviri umur ile mükellef bir takım memurin ve düstahdemini bulunduğu ve bunların maaşatı da devletin umumî bütçesinden tediyeye edildiği tabiidir ki, cümlece malûmdur. Bu teşkilât-ı mahsusaya ait harbiye nezaretinde mahfuz bulunması lâzım gelen kuyudatı resmiye ve dosyalar celbedilirse görülür ki, bu iddiamız mahzı hakikattir. Çünkü teşkilât-ı mahsusa bir daire-i resmîyedir ve onun başında bulunan bir takım muvazzaf zabitan ve memurin vardır ve bunlar da maaşları daima devletin umumî bütçesinden almışlardır. Bu dairenin umurunu tedvir eden eşhas meyanında İttihat ve Terakki Cemiyeti âzasından bir takım zevat bulunmuş, bunlardan da o suretle bulunmaları acaba teşkilât-ı mahsusayı devair-i resmîye-i devletten hariç tutabilir mi? Bittabi tutamaz. Çünkü bugün de birçok kimselerkendi hususî vazifeleri olduğu halde ayrı bir takım yerlerde de memur olabilirler ve oralarda da hizmet edebilirler. Meselâ İttihat ve Terakki Cemiyeti âzasından bir takım zevat vardı ki, bunlardan kimi müdafaa-i milliyede, kimi cemiyet-i tedrisiye-i İslâmiyede, kimisi de Hicaz sıhhiye komisyonunda muvazzaf idiler ve orada çalışıyorlardı. Bu zevatın oralara girmesi nasıl bu devair-i resmîye-i ilmiye veya sıhhiye olmak gibi daire-i resmîyeden çıkarılamaz ise, teşkilât-ı mahsusada, resmî olan bu

dairede bulunmaları ve orada çalışmaları, bu daireyi, müessese-i resmiye halinden çıkaramaz.

Saniyen müekkillerimizin şahsiyet ve sıfatları hakkında bazı mütaalat dermeyan edeceğim: Arzeylediğim veçhile müekkillerimizden bir kısmı vükelâ-yı devlettendir. Vükelâ, Kanun-u Esâsîmizin mevaddı sarihâsına göre devletin siyaseti umumiyesinden müştereken ve daire-i nezaretlerine ait olan muamelâtta dolayı da münferiden ve dahilî daire-i vazifesi olan ahvalden dolayı da cezaen divan-ı âli huzurunda mesuldür. Kanun-u Esâsînin mevaddı maruzası sarahati katiyesine iptinaen mesuliyet maddesi ne heyet-i istintakiye ve iddia tarafından ve ne de mahkeme-i devletleri tarafından tefsir edilemez. Çünkü, Kanun-u Esâsî'nin yüz on yedinci maddesinin fırka-i ahiresi mucibince tefsir salâhiyeti Meclis-i Âyana aittir ve ancak bu tefsiri Meclis-i Âyan yapar. Nitekim heyet-i âyan, Meclis-i Âyan zabıtnamesinin 29 Kanunuevvel 334 tarihli zabıtnamesinde münderiç olduğu veçhile tehcir ve katil faillerinin tecziyesinde hükûmetin derece-i faaliyetini anlamak üzere Meclis-i Âyan reisi sabıkı Ahmet Rıza Bey tarafından vâki olan suale, hükûmet namına cevap veren adliye nâzırı beyefendi, tehcir suretiyle ika edilen ceraimi üç dereceye ayırmıştı.

Âyan Meclisinde reddedilen takrir

Bunlardan birincisi: Divan-ı Âliye sevki lâzım gelen memurin tarafından ika olunması muhtemel ceraimdir. İkincisi bunların gayri memurin canibinden ika olunan ceraim. Üçüncüsü eşhas-ı âdiye tarafından ika olunan ceraimdir. Hükûmet-i Osmaniye namına orada söz söyleyen adliye nâzırı beyefendi, Meclis-i Âyana bu yolda beyanatta bulunmuş ve demişti ki: Divan-ı Âliye sevki lâzım gelenler hakkında ve bu işlere taallük eden ahvalde müdde-i umumîlerin hiç bir takibatta bulunamayacağı ve tahkikat esnasında bu kabîl ceraim müsadif olursa bunu tesbit ederek makam-ı nezarete bildirmesi iktiza edeceği ve divan-ı âliye ait olan muhakematta şayan-ı dikkat bir mesele vardır ki, o da, cürüm efradı ahali ile müşterek olursa en büyük mahkemeye tâbi olması kaide-i hususiyedir: Şu halde divan-ı âliye sevki lâzım gelen mesailde efrad-ı ahali bazılarının methali olduğu takdirde bu gibi efradın da kâffeten divan-ı âliye sevkleri icap eder. Çünkü cürüm, ceraimi mürtebitedendir. Demek ki bu mesele Meclis-i Âyanda, yani Kanun-u Esâsîyi tefsire salâhiyettar olan Meclis-i Âyanda müzakere edilmiş ve Meclis-i Âyanın ka-

rarı, malûm olduğu üzere, tefsir mahiyetini haiz bulunmuştur. Verilen karar, doğrudan doğruya vükelâdan olan ve zatın divan-ı âliye sevkedilmeleri ve hattâ vükelâdan gayri var ise onların da divan-ı âliye sevkleri esas-ı Meclis-i Âyanda kabul edilmişti. Bu mesele; arzettiğim veçhile Meclis-i Âyanda inceden inceye müzakere edilmiş ve Damat Ferit Paşa hazretleri tarafından divan-ı âli teşkili hususunun intihabatı cedideye talik ve vükelâyı maznun muhakemelerinin divan-ı harplere mûsaraatensevki hakkındaki takrirleri mülkiye encümeninin mazbatasıyla birlikte Meclis-i Âyanda müzakere edilmiş ve adliye nâzırı arzylediğim veçhile ifadatta bulunduktan sonra Ferit Paşa hazretlerinin takriri Meclis-i Âyanca reddedilmiş ve adliye nazırının tefsir mahiyetinde Meclis-i Âyanda dermeyan ettiği sözler Meclis-i Âyanca kabul edilmiştir. Demek ki, Meclis-i Âyanın bu suretle vermiş olduğu karar, bu tefsir kararıdır.

Onun için yine tekrar ediyorum, ne müstantik, ne de makam-ı âlii iddia ve ne de makam-ı devletlerin Kanun-u Esâsî'yi tefsir edebilmek salâhiyetini haiz olamazlar. Karar-ı mezkûr ile tehcir ve tekabbülü ceraiminin vükelânın memuriyetlerinden hariç olmayıp umur-u memurelerinden mütevellit olduğu Meclis-i Âyanca kabul edilmiş ve vükelânın divan-ı âliye sevkleri Meclis-i Âyanca takarrür etmişti. Bu kararın muvacehe-i ilmiyesinde heyet-i celilerince mevzuubahis dâvayı rüyetle vazifedar olduğuna dair karar verildiği takdirde tabîdir ki, sadr-ı lâhik hazretlerinin Meclis-i Âyanda reddolunan takrirlerini mahkeme-i devletleri terviç makamında telâkki buyurmuş olacak ki, bu da, Kanun-u Esâsî ile ne dereceye kadar kabili telifdir, burası da cayı teemmüldür. İşte bu arzettiğimiz esasata iptinaendir ki, müekkillerimizin mevkileri hasebiyle kendileri ancak divan-ı âli-de muhakeme olunabilir.

Salisen, müekkillerimize isnat olunan ceraimin mahiyet ve şekli kanunîsi kararnamenin bir fıkra-i mahsusasında beyan olunduğu veçhile, isnat olunan ceraimin müekkillerimizin vazifeleri haricinde ceraimi âdiyeden madut olduğu farz ve tasavvur edilse bile, divan-ı harp değil, mahakimi âdiye olmak iktiza eder. Çünkü divan-ı harpler istisnâ mahiyeti haiz ve salâhiyeti kazaiyeleri derecesi idare-i örfiye kararnamesinde musarrah olduğu veçhile mahdut ve muayyen mahakimi hususiye-dendir. Burası, üç yüz yirmi beş senesinden beri idare-i örfiye altındadır.

Bazı çürük iddialar

İstanbul'da ilân olunan idare-i örfiye bir zamanlar Gazi Muhtar Paşa Kabinesi zamanında kaldırılmış ve fakat memlekette görülen âsar-ı ihtilâl üzerine yeniden vazedilmiştir. Zaten Kanun-u Esâsîmizin 113 üncü maddesi, idare-i örfiyeyi tarif ediyor; diyor ki: Mülkün bir cihetinde ihtilâl zuhur edeceğini müeyyed âsar ve emarat görüldüğü halde hükûmeti seniyenin o mahalle mahsus olmak üzere muvakkaten idare-i örfiye ilânına hakkı vardır. İdare-i örfiyeyi tarif ediyor: Kavanin ve nizamat-ı mülkiyenin muvakkaten tatbikinden ibaret olup idare-i örfiye tahtında bulunan mahallin suret-i idaresi nizam-ı mahsus ile tayin olunacaktır, diyor. İdare-i örfiye kararnamesi şekil ve suretinde olmak üzere, neşir ve ilân olunuyor ve idare-i örfiyenin salâhiyeti kanunî bir surette tahdit edilmiş oluyor.

Filhakika Kanun-u Esâsî'nin madde-i maruzası, idare-i örfiyeyi ihtilâl haline hasretmesi, emniyet-i hariciye ve dahiliye mevzuubahis olması mütalaatı çakıranemizi tamamiyle teyit eden vesâik-i kanuniyedir. Çünkü Kanun-u Esâsî ile mutlaka bu suretle divan-ı harplerin salâhiyetleri tamamiyle tayin ve tahdit edilmiştir. Mükedderimizin divan-ı âli hazurunda muhakemelerinden bir lâhzacık olsun sarf-ı nazar eylesek ve idare-i örfiye kararnamesinin haklarında tatbikini kabul etsek bile mükedderimize isnat olunan cürümlerin kararnamenin yedinci maddesi mucibince mahakimi adliye tarafından rüyet edilmesi lâzım gelir.

Divan-ı harp münhasıran makamına kaim olduğu mahakimi âdiye-i cezaiyenin vezâifiyle mükellef olduğundan bir mahkeme-i fevkalâde olan ve en büyük mahkeme telâkki edilmesi lâzım gelen divan-ı âlinin makamına hiç bir sebep ve suretle kaim olamaz. Kezâlik idare-i örfiye kararnamesinin dokuzuncu maddesini aynen okuyorum:

«Divan-ı harp münhasıran makamına kaim olduğu mahakimi âdiye-i cezaiyenin vezâifiyle mükellef olduğundan idare-i örfiye ilân olunan mahallin haricinde kâin mahkemede bakılan veya bakılacak olan mahallin mahakimi âdiyesinin selâhiyeti dahilinde olmayan bir işe müdahaleye hakkı olamayacağı gibi idare-i örfiye altında bulunan mevkiin mahakimi âdiyesinin idare-i örfiye ilânından evvel bir dereceye kadar rüyet etmiş olduğu işlere dahi bakamayacaktır» denilmekte divan-ı harbin hem daire-i salâhiyeti, hem daire-i kazaiyesi ve hem de vazîfesi tahdit edilmiş oluyor. Mahakimi âdiyenin bir dereceye kadar rüyet etmiş olduğu işlere vaz'iyetten menedilen divan-ı harp, nasıl olur da en yüksek mahke-

me olan divan-ı âlinin deruhte etmiş olduğu bir işe vaz'iyet edebilir ve o işi görmek ister? Kezalik iddia ve kararnamede müekkillerimizden vükelâlıkta bulunmuş olanların İttihat ve Terakki Cemiyeti Meclis-i Umumîsinin âzayı tabiiyesinden bulunmaları hasebiyle cemiyetin teşkilât-ı hafiyesi tarafından ika iddia edilen efali cinaiyeye muttali oldukları halde bilerek müzaheret ettikleri dermeyan olunmaktadır.

Bu iddia ancak hafi cemiyetlere dahil bulunan ve o cemiyetlerin hedef ve gayesini takip edenlere sari ve şâmil olabilir. Yoksa mücerret vükelâyı devletin İttihat ve Terakki Cemiyeti Meclis-i Umumîsi âzayı tabiiyesinden bulunmaları keyfiyeti âzayı cemiyetten bazıları tarafından hafiyen teşkil edildiği farzolunan cemiyeti hafiyeye mensubiyetlerine delâlet edemez. Zaten bu sebebe mebnidir ki, böyle bir iddia ve isnat ve iddianame ve ne de kararnamede mesbuk değildir. Farzı muhal olarak İttihat ve Terakki meclis-i umumîsinde âzalık sıfatını iddia-i vakiin sübutuna bir sebebi kâfi addetsek bile anasırı muhtelifeden mürekkep olan İttihat ve Terakki meclis-i umumîsi bilûmum âzasının da mefruz cemiyeti hafiyeye müzaheretlerini kabul etmek lâzımgelirdi. Filhakika bir müzaheret tarzında olan bu isnat, Divaniye mebusu merhum Fuat Bey tarafından ita edilip vükelânın divan-ı âliye sevki hakkındaki takrir muhteviyatında da mevcut bulunuyordu ve bu isnat ile beraber ayrı ayrı bir takım ef'ali cürmiye atfedilmiş olmasına nazaran içtimai ceraim kaide-i kanuniyesi mucibince bu ceraimin Kanun-u Esâsî mucibince divan-ı âli huzurunda rüyeti muktazidir. Müsaade buyurulursa Sadettin Bey devam etsinler.

Sadettin Ferit Bey (Dâva vekili) – Divaniye mebusu merhum Fuat Bey tarafından verilmiş olan takrir Meclis-i Mebusan zabıtnamelerinde muharrerdir. Orada hatırı âcizanemde kaldığına göre on veya on iki bent üzerine o kadar şümüllü ve o kadar umumî surette düşünölmüş ve yazılmıştır ki, İttihat ve Terakki Cemiyetinin şu memlekete ika ettiği tasavvur olunan veyahut tasavvur edilebilecek olan tek mil ef'ali ihata etmiş ve tamamiyle Kanun-u Esâsî'nin hududu dairesinde düşünölerek gerek vükelânın divan-ı âliye merbutiyeti dolayısıyla onlar hakkındaki aksamın ve gerekse efrad-ı ahaliden bulunan diğer kesanın yine bu müşterek bulunan fiilden dolayı onlara tebaan divan-ı âlide muhakemesinin icrası lâzım geleceği dermeyan edilmiş ve uzun uzadıya teşrih ve izah olunmuştur.

Yine Meclis-i Mebusan zabıtnameleriyle ve netayici fiiliyesiyle sabit olduğu veçhile o takrir kabul edilerek tahkikat vazifesini icra edecek olan şube-i mahsusasına havale olundu, tahkikat icra edildi ve şu tahki-

katın icrasıyla isnat edilmiş olan efaîin bugün heyet-i muhteremenize, divan-ı celilemizde mevzuubahis olan ancak bir kısmıdır. Bu cihetin tahkiki dahi yine bu şubede mevzuubahis bulunmuştur. Şube-i tahkikiye malhumu âlinizdir ki, bir cüzü'dür ve cüzü' ise ya bilfiil mevcut veya bilkuvve mevcut olan bir külün parçasıdır. Fer'îdir. Tâbiri mahsus ile demin refik-i muhteremim Celâlettin Ârif Beyefendi tarafından bir heyet-i istintakiye şeklinde gösterilmiş olan bir heyet-i tahkikiyedir, tahkik ise istintakın şekli umumîsi olmak üzere doğrudan doğruya divan-ı âliye nisbet olunmakta tereddüt edilmeyecek mertebededir. İşte bu suretle bu dâvaya divan-ı âli vaz'iyet etmese bile bir dâva bir mahkemede derdesti tetkik ve tahkik iken aynı dâvanın başka bir mahkeme tarafından tahkik ve tetkik ve rüyetine mesağî kanunî yoktur. Şu müsellem ve Kanun-u Esâsî'nin yirmi üçüncü maddesine mütenit olan şu vazife hiç bir nazariye ve hiç bir içtihad-ı şahsî ile tağyir edilemez.

Kararnamede müekkillerimizden bazı zevat tarafından esna-yı tahkikte şu vazife meselesinin dermeyeran edilmiş olduğu zikrediliyor ve esbabı mucibesıyla şu talepleri reddediliyor. Tabiidir ki, esnayı tahkikte dermeyeran edilmiş olan bu itirazı mütekaddemin reddi üzerine bir itiraz, bir vaziyeti kanuniye almak ihtimali yoktur. Çünkü divan-ı harbi mahsusun şu nokta-i nazarı da ne şekilde, yani bu heyet-i tahkikiye mukarreatını ne derece üzerine tetkik etmek imkânıyla mücehhez bulunduğu malûm değildir. Binaenaleyh hukuk-u umumîyeden ve mahkemenin salâhiyetinden bahsetmeğî tabiidir ki, bugün mahkeme-i âliyeniz huzurunda isbat-ı vücut etmeğe talik etmiş bulunuyorlar. Efendim, kararnamede; vükelânın vazifelerinden mütevellit bir cürmü siyasîleri olursa divan-ı âliye sevkolunurlar ve doktan ikinci madde ile Kanun-u Esâsî'nin otuz üçüncü -maddeden evvel eğer otuz birinci maddeyi tetkik etmiş olsa idiler, demin refik-i muhteremim Celâlettin Ârif Bey tarafından pek vâkıfane arzedilmiş olan otuz birinci maddede vükelânın ne gibi ahvalden dolayı divan-ı âliye sevki lâzım geleceğî musarrah bulunduğunu tahattur eder ve otuz üçüncü maddeye temas etmek lüzumunu hissetmezdi.

Halbuki otuz üçüncü madde yine heyet-i tahkikiyenin vazife iddiasını red yolunda itthaz ettiğî kararı teyit etmiyor. Efendim, madde gayet sarıhtır, orada vükelânın vazife-i memuriyetinden hariç sırf zatlarına ait denilmiştir. Şimdi burada kanunun istimal ettiğî bir kelimeyi her halde imale etmek, ihmal etmemek muktaziyatı kanuniyeden olduğu gibi vazife-i memuriyetlerinden hariç demekle vazife-i memuriyetleri dahilinde

bulunan ahvalin divan-ı âliye aidiyeti tekrar teeyyüt ettikten sonra sırf zatlarına ait, yani bir cürmü şahsî, eşhası adîye-i saireye vukubulan taarruzları; meselâ vükelâdan birisinin yolda birisine bir tokat atması, tahkir etmesi, yahut o şahsa ait olarak bir sahtekârlık fiili irtikâp etmesi gibi ahval ki, bu fiil o memurdan yani o zattan sanatı memuriyet-i itibariyle değil, sıfat-ı zatîyesi itibariyle sadır olmuş bulunuyor. Yoksa vazife-i memuriyeti itibariyle yapılmasına veyahut yaptırmamağa dikkate mecbur bulunduğu ahvali yaptırmaması veya yaptırmakla mükellef bulunduğu ahvali yaptırmaması gibi eşhası saireye karşı vukubulmuş olan ceraim, otuz birinci madde mucibince doğrudan doğruya divan-ı âliye aittir.

Heyet-i tahkikiyenin şu fiilde cürmü siyasî mahiyeti tasavvur etmesi bizce zayıf bir nazariye halinde kalmış oluyor. Çünkü bunu def ve red yolunda doksan ikinci maddeye temessük etmişler. Doksan ikinci madde; vükelâ ile mahkeme-i temyiz rüesa ve âzasının ve zat ve hukuk-u şahane aleyhinde harekete ve devleti bir hali muhataraya ilkaya tasaddi eyliyenlerin muhakemesine aittir; deniliyor, binaenaleyh vükelânın divan-ı âliye gitmesi lâzım gelir. Ve dâva şu şekli siyasîde olmasıyla mukayyettir. Buraya kadar izah ettiğimiz nazariyelere heyet-i tahkikiyenin maksadına vusul arzusıyla vâsıl oluyoruz. Halbuki bu madde divan-ı âlinin teşekkülüne taallük ediyor ve fasla divan-ı âli deniyor. Doksan ikinci madde orada başlıyor. Evvelâ divan-ı âlinin sureti teşekkülünden bahsediliyor sonra da deniliyor ki: «Vazifesi vükelâ ile mahkeme-i temyiz rüesa ve âzasının ve zat ve hukuku şahane aleyhinde harekete ve devleti bir hali muhataraya ilkaya tasaddi eyleyenlerin muhakemesidir.» Bu firkada evvelâ vükelâdan bahsediliyor; demek ki, divân-ı âlinin vazifesi evvelâ vükelâyı muhakeme etmektir. Şu kaydı mutlak tabîîdir ki, vükelânın divan-ı âlide muhakemesini istilzam eden hususattır.

Evet, divan-ı âlinin vazifesi 31 inci maddenin sarahati ve 33 üncü maddenin teyidi ile vükelânın divan-ı âli huzurunda rüyet edilecek dâvalarını rüyet ve tetkik etmek, ikincisi mahkeme-i temyiz rüesa ve âzasının muhakemesidir. Malûm-u âlinizdir ki, Mahkeme-i temyiz ümmülmahekimidir, onun fevkinde bir mahkeme yoktur. Derecat itibariyle mehakimi rüesa ve âza ve eczasının nerede muhakeme edileceği malûm ve mu-sarrahtır. Mahkeme-i temyiz âzasının fevkinde bir mahkeme bulunmadığından ve onlara tevdi edilmiş olan vezaif ruhu adaletle teması tam halinde bulunduğundan gerek kasdı mahsus ile, gerek vazife-i memuriyetini suiistimal neticesi olarak ika edilmiş olan cürümden mütehassıl zararları telâfi etmek için başka bir makam kalmadığından...

Reis – Bunlar malûm şeyler müekkillerinize ait olan vukuattan bahsediniz.

Sadettin Ferit Bey (Devamla) – Binaenaleyh şu nokta-i nazardan mahkeme-i temyiz âzasının vazife ve memuriyetlerinden münbais olan failleri yine divan-ı âliye girecektir. Diğer hususattan dolayı tatvili makale lüzum görmüyorum. Şimdiye kadar irat etmiş olduğumuz şu vazife-i itiraz-ı vükelâyı sabika-i devletten bulunmuş olan müekkillerimize ait gibi görüyoruz. Fakat esas itibariyle divan-ı âliye ait olmıyan bir fiil ile tecrim edilmiş olan, hemfiil addedilmiş bulunan zevatın ef'alinde zîmethal olmak üzere bulunurlar. Tabiidir ki, hazırı bilmuhakeme olan değil, doğrudan doğruya faili asil gibi itham edilmiş vükelâ da bulunuyor. Fer'an zîmethal olmak itibariyle şu cürmün müekkillerimizi ızzar etmek ihtimali olsa dahi evvelce de arzedilmiş olduğu üzere fer'iyet itibariyle cürmün mahalli tetkiki, mahalli rüyeti divan-ı âli olunca bundan mürtebit olmak dolayısıyla divan-ı âliye zaten divan-ı harbe merbut olmadığı tasavvur edilen zevatın dahi şu hakkımızı dermeyeran etmeğe hakları olacağı derkârdır. Çünkü divan-ı âli dâvaya vaz'iyet etmiş ve dâvayı rüyete başlamış ve en büyük mahkeme olmak dolayısıyla tekmil deaviyi rüyet etmesi lâzım gelir. Adaletin salım bir surette ve tariki kanunîde cereyan etmesi için böyle olmak icap eder. Reis Paşa hazretleri, refiki muhteremenin Celâlettin Ârif Beyefendi tarafından mukaddemede arzedildiği veçhile divan-ı muhteremeni-ze karşı emniyet ve itimat nâmütenahidir, fakat bizim bir vazife-i kanuni-yemiz var ki, müvekkillerimiz hakkında yapılacak muhakemenin her halde mercii mahsusunda ve onlar hakkında verilecek hükmün ve o hükmü ita ile mükellef olan zevat tarafından verilmesini talep etmektir.

Mahkemenin salâhiyeti meselesi

Reis Paşa hazretleri, bizim bu vazife-i itirazımız esasen bu dâvayı heyet-i muhtereme rüyet ediyor diye değildir. Heyet-i muhteremeniz bizi yeni dinliyor. İhtimal bizim tarafımızdan vâki olmamış olsa bile doğrudan doğruya mahkeme tarafından da nazar-ı dikkate alınabilir. Bu cihet heyet-i tahkikiyede mevzuubahis olmuştur ve biz de bu hakkı her zaman dermeyeran etmek vaziyeti kanuniyesini haiz bulunmuş oluyoruz ve bunu şimdi dermeyeran ediyoruz ve diyoruz ki: heyet-i muhteremeniz kendi huzuruna gelen şu dâvayı rüyete salâhiyettar olmadığına karar ita buyrusun. Çünkü malûmu âlinizdir ki, mahakimin derecata taksimi büyük

bir kaideye, büyük bir hikmete müstenittir. Mahkeme-i muhteremenizden sâdır olacak mukarreratın divan-ı devletlerinin teşkiline dair ilân edilmiş bulunan kararname ile müeyyettir. Binaenaleyh divanınızın kudret ve salâhiyeti hükmiyesi pek vâsi ve pek katîdir. Fakat bu salâhiyet ve katîyetlerin hâdiseye keyfiyeti tatbikini taktdir edecek bir divan-ı umumî bir mahkeme-i tarih ve bütün bunların fevkinde her ferdin icraatını cerh veya muaheze edecek bir de mahkeme-i kübra vardır. İşte biz de bir taraftan halife-i zîşaniyle milyonlarca efradıyla tamamî ahkâmını muhafazaya yemin ile teyit edilen Kanun-u Esâsîmizin muvacehe-i maddisinde, diğer taraftan Mahafetallah terkibiyle telhis olunan bütün mukaddesatın huzuru mânevisinde tarihin heyet-i celilenize tahmil ettiği en ağır vazife-i adaleti ifaya davet ediyoruz ve dâvanın heyet-i celilenizin salâhiyeti haricinde bulunduğundan bahsediyoruz.

Mahmut Mahir Efendi (Dâva vekili) – Efendim. Sadettin Ferit Bey, içtimai ceraimden bahsettiler, ezcümle müvekkilim İbrahim Bey, vazife-i memuresinden mütevellit siyasî ve gayri siyasî birtakım ceraimden dolayı divan-ı âlinin heyet-i tahkikiyesine, yani Meclis-i Mebusanın şube-i mahsusasına celbolunuyor. Makam-ı iddianın kararnamesinde divan-ı âlinin vazifesine tecavüz edilmeyeceğinden bahsedildi. Demek ki, müvekkilim İbrahim Beyefendi'ye mahkeme-i âliyelerine sevk edilen cürümden maada, bir cürüm isnat olunuyor. Şu halde kendilerinde içtimai ceraim var demektir. Ceraimi içtimaiye halinde mecmu ceraimin kâffesi birden muhakeme edilir. Onların en ağırı hakkında hüküm sâdır olur. En ağır cezayı müstelzim olan hüküm, diğerlerinin yerine kaim olur. Yoksa ceraim tefrik edilerek birkısmı bir mahkemede, bir hükme iktiran, diğeri diğer bir mahkemede bilmuhakeme hükme iktiran etmek yani, ayrı ayrı cürümler için ayrı ayrı hükümler vermek caiz olmaz. Binaenaleyh kendileri haklarında diğer mahkemede derdesti rüyet olan bir dâva için mademki divan-ı âliye ait olan dâvaya mahkeme-i âlileri vaz'iyet edemiyor, diğer bir mahkemenin vaz'iyet etmiş olduğu bir cürme vaz'iyet etmemek icap eder. Çünkü bu halde, yani içtimai ceraim halinde ceraimin tetkiki ve ayrı ayrı muhakemesi kanunen caiz olamaz.

Cemal Molla Bey – Reis Paşa hazretleri, bendeniz de refik-i muhteremime iştirâk ediyorum. Diğer bahisler kendi şahsıma ait bazı mülâhazattan ibarettir. Vazife meselesini tekrar ediyorum.

Mustafa Nazmi Bey (Müddeiumumî) – Dermeyan edilen vazife ve selâhiyet meselesi hakkında bendeniz de nokta-i nazarımı arzedece-

ğim. İcrası talep olunan muhakemenin (işitilmiyor sadaları) bu divan-ı harbe mi, yoksa Kanun-u Esâsî'nin tayin ettiği divan-ı âliye mi aittir. Bu cihetin tayini isnat olunan cürümlerin umur-u memureden münbais olup olmadığıнын tayinine mütevakıftır ve kararnamede ve ithamnamede iddia olunan cürümler memuriyet itibariyle tahaddüs etmemiş, merkez-i umumîde ve merkez-i umumînin içtimai umumîsinde tahaddüs etmiş ceraimden dolaydır. Şu halde, suret-i sevki dâva vazife-i memureden münbais olmak üzere telâkkiye müsait değildir. İbrahim Bey hakkındaki ceraimi içtimaiye meselesi henüz malûm değildir. Bazı evrakın, Meclis-i Mebusandan müddeiumumîlik makamına gönderildiğini haber verdiler. Eğer bu cürmün hini muhakemede vazife-i memureye taallûku tahakkuk ederse, olvakit nazar-ı dikkate alınabilir. Vazife ve salâhiyet meselesi katîyen mevzuubahis olamaz. Fakat hali hazır itibariyle bu mahkeme-i âliyenizin daire-i salâhiyetindedir. Çünkü sevki-i dava şundan ibarettir. Kararnamede kıraat olunan sırf şahsî ceraimdir. Eğer hini muhakemede öyle olmadığı tahakkuk ederse olvakit nazar-ı dikkate alınabilir.

Reis – Lâzım gelen tahkikatın ifasından sonra kararımızı tebliğ edeceğiz. Perşembe günü saat birde inşallah ikinci muhakemeye mübaşeret ederiz.

DİVAN-I HARP MAHKEMESİNE CEVAPLAR

Divan-ı harp cezayı mucip beş fiile istinat ederek, devlet nazırlarından sadrâzamı, harbiye nazırını, bahriye nazırını ve maarif nazırını idama mahkûm etmiş ve aynı kabineye dahil olup mahkeme huzuruna bizzat çıkmış olan telgraf nazırını beraet ettirmiştir.

Mahkûmların suçsuz olduğunu ve hâkimlerin işledikleri cinayeti memleketin efkâr-ı umumiyesi ve bütün dünyanın nazarları karşısında isbat için bu beş fiile sırasıyla tetkik etmek kifayet edecektir:

Madde 1. – Divan-ı harpte rüyet olunan muhakemat neticesinde tahakkuk eden Trabzon, Yozgat, Boğazlıyan taktik cinayatinın İttihat ve Terakki erkânından bulunanlar tarafından tertip ve icra ettirildiği ve esnayı müdafaada dermeyeran olunduğu gibi mezkûr cinayetin vukuundan sonra haberdar olanlar bulunduğu farzolunsa bile ittilâdan sonra dahi men'i tekerrür ve evvelkilerin mütecasirleri hakkında birgûna teşebbüsatta bulunulmamış olması.

Evvelâ: Eğer cinayetlerin İttihat ve Terakki cemiyeti reisleri tarafından tertip ve icra edildiğinin anlaşılmış olduğu iddia ediliyorsa, karrarda bunların kimin tarafından ve ne şekilde tertip ve icra edildiği zikredilmemektedir. Mantıkan hep faraziyelere istinat edeceğiz. İddia edilen bu muameleler İttihat ve Terakki Cemiyeti âzaları tarafından şahsen yapılmış veya devlet memurlarına nüfuz ve tesir edilmek suretiyle yaptırılmıştır. Eğer bunlar şahsen yapılmışsa, bu takdirde şahsen işlenen bir cinayetten dolayı bütün fırkanın ve hükûmetin de mesul tutulmalarına tabiidir ki, lüzum yoktur. Bilâkis devlet memurlarına nüfuz ve tesir yapıldığı iddia edilmek isteniyorsa, bu takdirde İttihat ve Terakki komitesi âzasının hükûmete karşı müşevvik ve muharrik mevkiinde olmadığı da tabiidir ve bütün mesuliyet de bu nüfuz ve tesir altında hareket etmiş olan memurların üzerine düşmektedir.

Suçsuzlar mahkum ediliyor

Üçüncü bir imkân da, İttihat ve Terakki komitesi âzasının hükûmet memurlarıyla birlikte hareket etmiş olmasıdır. Bu takdirde ise gerek cemiyet ve gerek hükûmet âzasından işledikleri cinayetten dolayı birlikte hesap sorulması ve bunların mahkûm edilmesi lâzım gelir. Buna mukabil mahkûm edilen kabine âzaları arasında, Ermeni tehcirleri esnasında Suriye'de bulunan ve binaenaleyh bu işlerle hiç bir alâkası olmayan Bahriye Nâzırı Cemal Paşa da vardır. Kendisine bilâkis Ermeni cemaatler o mıntakalara gönderilen Ermeni muhacirlere gösterdiği iyi muamelelerden dolayı müteaddit defalar şükranlarını bildirmişlerdir.

Maarif Nâzırı Doktor Nâzım Bey, mütarekeden ancak üç ay önce kabineye girmiş ve kabinenin tehcir münasebetiyle aldığı tedbirlere hiç bir surette iştirâk etmemiştir. Bu noktalar hiç nazar-ı itibara alınmadığı için, harp divanının isimleri kendisine bildirilmiş olan şahsiyetleri hiç bir delil aramaksızın, doğrudan doğruya ölüme mahkûm ettiği anlaşıyor.

Saniyen: Mahkûmiyet sebebi olarak - müdafaaya göre cinayetlerin ikaindan sonra bundan haberdar olan kimseler varsa bunların bu cinayetle ilgili tekerrürüne mâni olmadıkları ve failer aleyhine hiç bir teşebbüste bulunmadıkları ileri sürülmüştür. O sırada İstanbul'da bulunmayan Cemal Paşa'nın bundan başka bu hâdiselerle doğrudan doğruya hiç

bir münasebetleri olmıyan Maarif, Ticaret, Evkaf, Nafia ve Hariciye Nâzırları gibi şahsiyetlerin sonradan öğrenmiş oldukları farzedilebilir. Bu şahsiyetlerin malûmat edindikten sonra, manî olmak için hiç bir teşebbüste bulunmamış olmaları mahkûmiyet için bir sebep olarak kabul edilmektedir. Bir kere mahkûmlardan Cemal Paşa bizzat Suriye cephesinde kumandanlık ederken iddia veçhile Boğazlıyan ve Yozgat'ta işlenen cinayetlere nasıl mâni olabilirdi? Sonra o zaman kabineye dahil olmayan Doktor Nâzım Bey ne yapabilirdi? Mahkûmlar arasında Cavit Bey de bulunuyor. Bu zavallı da harp ilânı yüzünden kabinede hâkim olan nokta-i nazar ihtilâfı neticesinde istifade etmiş ve Ermeni tehcir hareketi tamamiyle bittikten sonra sırf benim ısrarım üzerine ve vatana hizmet etmek maksadıyla yeniden kabineye girmişti. Gerek Doktor Nâzım Bey ve gerek Cavit Bey hâdiselerin vukuu sırasında hususî birer fertten başka bir şey değildi. Şu halde, hususî fertlerden birine verilen cezanın bu maznunlara da verilmesi lâzım gelirdi.

Dahiliye Nazarının vaziyeti

Şimdi meseleye ithal edilmiş olan diğer nazırlara ve hususiyle Dahiliye Nazırına gelelim; Yukarıda da işaret ettiğim gibi Ermenilerin sevkıyatı esnasında işlenen bazı cinayetlere onların ikandan sonra haberdar olmuştum. Derhal tekerrürüne mâni olmak ve suçluları cezalandırmak için icap eden tedbirleri aldım. Bu tedbirlerin neticesi olarak faillerin bir çoğu ölüme mahkûm edildi ve bir kısmı da muhtelif cezalar yedi. Dahiliye Nezareti derhal Anadolu'nun muhtelif yerlerinde tahkikat yapmak ve tehcir sırasında işlenen cinayetlerin faillerini hemen mahallî mahkemelere ve divan-ı harplere teslim etmek üzere memleketin en yüksek memurlarından mürekkep dört tahkikat komisyonu göndermiştir. Bu şahıslar acaba vazifelerini yapmamışlar mıdır? Eğer yapmadılarsa onların da mahkeme huzuruna çağrılmaları icap ederdi. Temyiz mahkemesi ve cinayet mahkemesi reisleri kezalik şûra-yı devlet âzaları bugün müstantik karşısında ifade vermediklerine ve mesul tutulmadıklarına göre bunların vazifelerini yapmış olduklarına kani olmak icap eder.

Bu halde, Dahiliye Nâzım da hâdiseleri öğrendiği zaman failleri derhal takip ettirmiş ve tekerrürüne mâni olmak için icap eden tedbir-

leri almıştı. Binaenaleyh birinci madde için adem-i mesuliyet kabulü lâzımdır.

Haürb-i Umumîden kimler mesul ?

Madde 2 (aynen) – Reisi umumî sadriesbak Sait Halim Paşa, seferberliğin bidayetinde sahilhanesine davet eylediği merkez-i umumî âzalarına harbe iştirâk etmek pek muhataralı olduğu ve devlet için en iyi vaziyetin bîtarafılık olacağı hakkında izahat ita ve delâil irae eylemiş olduğunun Meclis-i Mebusanda ita eylemiş olduğu ifadatı mazbutası münderecatından anlaşılması ve İttihat ve Terakki murahhası mesullerinden Rıza Bey'in esnayı muhakemesinde Trabzon'da teşkil olunan çetelerden ilân-ı harbı beklemeksizin Rusya memaliki dahiline sevkettiği eşhas vasıtasıyla tecavüzatta bulunduğunu itiraf etmesi ve harbin Meclis-i Vükelâca taht-ı karara alınmaksızın ilân ettirilmesi üzerine ol zaman Maliye Nezaretinde bulunan Cavit Bey'le Nafia Nâzırı Çürüksulu Mahmut Paşa ve Posta ve Telgraf Nâzırı Osman ve Ticaret Nâzırı Süleyman Elbistanî Efendilerin istifaları delâletleriyle harbin heyet-i mesule-i vükelânın kararları ile ilân edilmeyip, İttihat ve Terakkice mültezim ve tasammün olması hasebiyle ihtiyar olunmuş idiği.

Bir kere seferberlik bildirilirken hiç bir zaman harbe iştirâk mevzuubahs olmamış ve böylece bir toplantıya iştirâk için hiç bir zaman davet vâki olmamıştır. Eğer Sait Halim Paşa bunu hakikaten söylemişse son şayanı teessüf hâdiseler yüzünden fikirlerinin teşevvüş etmiş olduğunu kabul etmek icap eder. Seferberlik başlarken Nazırlar arasında bulunan umumî mi, mahdud mu, yoksa mahallî mi olması icap edeceği meselesi doğmuştur. Harbiye Nâzırı umumî seferberliği teklif etmişti; Nâfia Nâzırı Mahmut Paşa ve Maliye Nâzırı Cavit Bey bunun aleyhinde idiler. Fakat Enver Paşa teklifinde ısrar ettiğinden, onlarda umumî seferberliği kabul ettiler. Türkiye seferberlikten ancak üç ay sonra harbe girmeğe mecbur kalmıştı. Türkiye'nin harbe ne şekilde girdiği de yukarıda etrafıyla izah edilmiştir.

Fakat böyle bir toplantının yapıldığını kabul edelim, siyâsî bir fırkanın veya herhangi bir birliğin âzasının hususî bir nokta-i nazara sa-

hip olmak ve bu kanaati açıkça söylemek hususundaki hakkına hangi kanuna müsteniden mâni olunabilirdi. Kanaat ve düşüncülerini serbestçe söyledikleri için ölüme mi mahkûm edilmeleri lâzım gelir? Bundan daha mânasız bir hüküm tasavvur olunabilir mi?

Haricî siyasetten mesul olanlar

Haricî siyasetten doğrudan doğruya sadrazam ve Hariciye Nâzırı mesuldürler. O sırada her iki vazifeyi de Sait Paşa aynı zamanda üzerine almıştı. Eğer o, nokta-i nazarı da kendi kanaatıyla telif edemiyor idiyse, üç ay sonra harp içtinabı kabil olmıyan bir hal aldığı zaman niçin istifa edip çekilmedi? İstifa etmediğine göre onun da harbe iştirâk lüzumuna kani olduğunu kabul etmek icap eder.

Saniyen: Rıza Bey'in harpten önce Rusya'ya çeteler gönderildiğini itiraf ettiğinden bahsedilmektedir. Mütakait bir zabıt sıfatıyla prensiplerine sadık olan Rıza Bey *-birçok emsalleri gibi-* seferberlik başlangıcında fırka ile olan münasebetlerini kesmiş ve bir harp ihtimalini düşünerek kendini harbiye nezareti emrine hazır tutmuştur. Bütün bu gibi zabitlerle kolorduların resmî olmayan makamlarında vazifeler verilmiştir. Harp başlangıcından evvel her kolordu hazırlıklarda bulunmak üzere düşman tarafına casuslar, muharrirler ve diğer şahısları göndermek hakkını haizdir. Bu gibi şahıslar yakalandıkları takdirde, düşman devlet tarafından ceza görürler. Fakat kendi ordusunun sonraki hareketini teshil eden kimselerin kendi devleti tarafından ölüme mahkûm edildiğine hiç bir devletin tarihinde tesadüf etmiye imkân yoktur. İşte bu vak'a da bizim tarihimizde vuku bulmuştur ve hem de tarihimizi lekelileyebilecek bir şekilde.

Sâlisen: Harp, nazırlar meclisinin kararı olmaksızın ilân edilmiş olduğundan, nazırlardan Cavit Bey, Mahmud Paşa, Oskan Efendi ve Elbestanî Efendi istifalarını vermişlerdi. Bundan İttihat ve Terakki Cemiyetinin harbi istemiş ve aramış olduğu neticesini çıkarmak istiyorlar. İdam için bu bir delil olarak ileri sürülüyor.

Yukarıda hususî bir fasılda zikrettiğim gibi harp de facto ilân edilmiş değildir. Fakat «Göben» Karadeniz'de Rus donanmasıyla çar-

pıstıktan sonra harp bir emrivaki halini almıştır. Nazırlar meclisinde bu emri vakii önlemek, şimdi dahi harbe girmemek kararı alınmıştır; fakat, Nazırlar Meclisinde İtilâf devletlerinin şartlarının kabulü hakkında yapılan müzakerelerde nokta-i nazar ihtilâfları hâsıl olmuştur. Şartların kabulü aleyhinde olanlar harbe iştiraki kabul etmiş oluyorlardı.

Sadrazam uzun tereddütler ve sürekli müzakerelerden sonra nazırlar meclisinde alenen ve sarahaten harbe iştirake karar verdiğini bildirdiği zaman aksi fikirde olanlar Kanun-u Esasî mucibince istifalarını verdiler. Sadrazam, kabinesini tamamladıktan sonra mesul nazırlar meclisin kararı üzerine hükûmetin programı ilân edildi ve harp ilânı alâkalı makamlara bildirildi.

Bütün hâdise bu şekilde cereyan etmiş olduğundan harbin mesul nazırlar meclisinin kararı olmaksızın ilân edildiği yolundaki iddialar açık bir yalandan ibarettir ve hem de sözleri delil olarak kullanılan Cavit Bey ve arkadaşları tarafından meydana çıkarılan bir yalan.

Madde 3 (Aynen) – Sadr-ı esbak Ahmet İzzet Paşa hazretlerinin ifadatı mazbutalarından istinbat olunduğu üzere harbiye nezaretinden istifa eylemelerinin fırkanın müdahalesi üzerine hâsıl olan ihtilâftan müsbaîs bulunması.

Mahkeme kararının bu maddesi bütün eserin şahikasını teşkil etmektedir; burada hukukî bir görüş siyasî bir görüşle birleşmektedir. Fırkanın müdahalesi yüzünden bir nazır vazifesinden çekildiği için kabine-de kalan meslekdaşları ölüme mahkûm edilmektedirler. Çünkü bu da idam kararında bir sebep olarak gösterilmektedir. Bu zavallılar bunu yazarken ne memlekette bırakacağı ne de Avrupa'da husule getireceği tesiri düşünmüş değillerdir. Bu kimseler meşruî idareye sahip memleketlerde nazırların makamlarını ekseriya bir fırkanın müdahalesi yüzünden husule gelen nokta-i nazar ihtilâfı neticesinde terkettiklerini hiç bir zaman işitmemişlerdir. O sırada Maarif Nâzırın Emrullah Efendi, Maliye Nâzırın Nail Bey, hattâ Hüseyin Hilmi Paşa, cemiyetin müdahalesi neticesinde hâsıl olan nokta-i nazar ihtilâfı yüzünden makamlarından çekilmişlerdi. Yukarıdaki kaideye göre bu kabinenin bütün nazırlarının idama mahkûm edilmeleri icap ederdi. Bu madde hakkında fazla söz söyleyecek değilim. Ve nokta-i nazar ve kanaatlerini izhar etmek işini ma-

kamlarını aynı şekilde terk etmiş olan parlâmentocu nazırlara bırakıyorum. Böyle gülünç bir netice hakkında ancak onlar hüküm verebilir. Sadece bizim memleketimiz için yeni bir misal olarak İttihat ve Terakki Cemiyetinin müdahalesiyle uyuşamaması yüzünden vazifesinden çekilmiş olan Ali Kemal Bey'i zikretmekle iktifa edeceğim.

Kasten tahrif edilen hâdiseler

Madde 4 (Aynen) – İttihat ve Terakki İstanbul merkezince, işe işlerine memur edilen ve bilâhare memuriyeti Meclis-i Umumî ve kongrede kabul olunan İstanbul murahhası Kemal Bey'in teşkil etmiş olduğu evvelden bir heyeti tüccariye ve badehû bazı şirketler ve cemiyetlerle muamelâtı ticariyeyi yeddi inhisarlarına alarak halkın varını yoğunu ellerinden almış olmalarından servet-i umumîyenin eşhası mahdudeye ve salifüzzikir şirketlere intikal ettirilmesi hem bir çok Osmanlıların noksanı tagaddiden ya malûl kalmalarına veyahut vefatlarına ve binnetice kuva-yı müdafaa-i devletin tenakusuna sebebiyet verilmiş olduğu ve aynı zamanda hükûmete ait vezaife İttihat ve Terakki İstanbul merkezinin müdahale ettirilmiş bulunduğu 332 senesi kongresinde kiraat olunup maattakdir kabul olunan lâyiha hakkındaki istihaza cevaben Şehremanetinden mevrut tezkere-i cevabiye melfutatından müsteban olduğu.

Bu kısmın siyasî hasımlara karşı, değil ve vesika ibrazı lüzumu hissedilmeksizin, sırf propaganda maksadıyla yazılmış olan bir gazete makalesinden aynen alınmış olduğu görülüyor. Kongrenin mevzuubahis olan kararını okumak lüzumu dahi hissedilmiş değildir. Ticarî birliklerden, şirketlerden bahsediliyor, fakat bu şirketlerin kimin tarafından kurulduğu, tahdit olunan ticaretin neden ibaret olduğu ve bu tahditlerin şumulü hakkında hiç bir söz söylenmiyor. Şimdi elime geçen İstanbul gazetelerinde aynı şirketlerin hâlâ çalışmakta olduğunu ve ticaretlerine devam ettiklerini gösteren ilânların bulunması şayan-ı dikkattir. Demek ki, bu ticaret birlikleri ve şirketler hâlâ feshedilmemiş ve mahkemece de hâlâ mesul tutulmamıştır.

Bu kısımda hâdiseler kasten tahrif edilmiş ve sinsî bir şekilde değiştirilmiştir. Mahkeme bir vâkıya dayanmadan ve muayyen madde

zikretmeden İttihat ve Terakki Fırkası aleyhine propaganda yapmaktadır. Hakikatte ise bu şirket ve birlikler bu kısımda zikri geçen ve iddianamede esas ittihaz edilen halleri önlemek hususunda bütün kuvvetleriyle çalışmış ve bunda da kısmen muvaffak olmuştur.

Şehremaneti, diğer Avrupa şehirlerinde olduğu gibi, muntazaman bir teşkilâta sahip olmadığından şehremini ilk harp senelerinde İstanbul salâhiyetli murahhası Kemal Bey'i ve arkadaşlarından bazılarını hububat satın almak, ekmeklerin pişirilmesine ve tevziine nezaret etmek üzere kullanmıştır; çünkü Kemal Bey, komitenin merkez-i idaresinin salâhiyetli mümessili sıfatıyla muhtelif loncalarla sıkı bir temas halinde idi. Kemal Bey, bu işleri kendi namına ve şahsen görmüştür. Fakat Kemal Bey'in bütün muameleleri şehremanetinin kontrolü altında idi. Kemal Bey ve arkadaşları bu işi millî bir vazife saymışlar ve mukabilinde hiç bir şey beklemeksizin gece gündüz çalışmışlardır. Bunlar gibi düşünmeyen ve şahsiyetlerini tanımayan kimseler, yukarıda verdiğimiz izahata inanabilecek halet-i ruhiyeye malik değillerse bu, hakikatte hiç bir değişiklik yapmaz.

Ekmek satışından tutarını bu anda hatırlıyamadığım pek büyük kazanç elde edilmiştir. Meselâ 57 paraya satılması lâzım gelen bir ekmek 2 paralık sikkeler mevcut olmadığından bu fiyata satılamadığı gibi, 55 paraya da satılamıyacağı için 60 paraya satılmıştır. Bu satışlardan büyük meblâğlar elde edilmiştir. Alâkalı şahsiyetler sahipsiz olan bu parayı bir taraftan iktisadî hayat canlanacak diğer taraftan halkın hayatı ihtiyaçları ucuzlatılacak şekilde sarfetmeyi düşünmüşlerdir. Bunun içindir ki, hususî sermayelerle şirketler kurulmuş ve sahipsiz olan bu para da, sonradan elde edilecek kazançlarla bir İslâm bankası için bir sermaye temin etmiş olmak maksadıyla bu şirketlere yatırılmıştır.

Kemal Bey ve arkadaşları bu suretle hareket etmekle mahdud kimselerin iştirâk ettiği bu şirketlerin servetini artırmak değil, bilâkis şirketlerin servet biriktirmelerine mâni olmak istemişti; işte bunun içindir ki, birçok şahıslar kendilerine düşman olmuştur. Bu düşmanlar arasında her türlü insanlar bulunuyordu: Müslümanlar, Hristiyan ve Yahudi tüccarlar ve müteşebbisler. Yalan haberler yayarak efkâr-ı umumîyeyi tahrik etmek hususunda bunlar divan-ı harpten ziyade çalışmışlar-

dır. Bu dedikodular o sırada kongre halinde toplanmış olan İttihat ve Terakki komitesini fırkanın en tanınmış bir âzası aleyhine yapılan ithamları tahkik etmeğe ve Kemal Bey'den izahat istemeğe sevketmiştir. Tahkikat bitirilip verilen izahat da öğrenildikten sonra, Kemal Bey'in sırf şahsî gayreti ile vücuda getirmiş olduğu bu teşebbüsleri tasviben tanımak icap etmiştir. Suiistimal yerine yirminci asırda emsaline az tesadüf edilir bir fedakârlık ve paraya kıymet vermemek görülmüştür. Sonradan bütün izahat vesikalarıyla birlikte broşür halinde neşredilmiştir.

Bu vakanın da yukarıda ana hatları gösterilen şekilde cereyan etmiş olduğunu binlerce İstanbullu teyit edecektir. Bugün bahriye nezaretinde bulunan âyan âzası Salih Paşa da bu dedikodular tesiri altında kalarak benden izahat istemişti. Bu izahatı Kemal Bey'den aldıktan sonra onun teşebbüslerini takdir etmiş ve bu kadar çok kimse tarafından bilinen bir işte suiistimal mevzuubahis olamayacağını söylemiştir.

Muhakeme esnasında, idare merkezi âzalarının ısrarlarına rağmen, Kemal Bey'den bu hususta izahat istenmemiş olması şayan-ı teessüftür. Denilebilir ki, divan-ı harp de neticede kongre gibi tasvip etmek mecburiyetinde kalmaktan korkmuştur; çünkü yukarıda zikredildiği gibi, hakikaten bütün düşmanlığa ve hasımlığa rağmen şirketlerin hâlâ devam ediyi yaptıkları muamelelerin temiz ve lekesiz olduğunu göstermektedir.

Fakat bütün bu meseleyi divan-ı harbin tahrifen tasvir etmiş olduğu şekilde kabul edelim. Bu takdirde Kemal Bey'in şahsî hareketlerinden dolayı kabine âzalarını ve bilhassa bizzat muameleler aleyhinde olmamakla beraber bunların şekli aleyhinde bulunmuş olan zavallı Cavit Bey'in idama mı mahkûm edilmesi icap ederdi; adalet böyle mi tecelli eder?

Madde 5 (Aynen) – Şeyhülslâm esbak Musa Kâzım Efendi'nin Meclis-i Âyan'da mahakimi şer'iyenin Adliye Nezaretine nakli müzakere olunduğu sırada irat olunan suale cevaben: «Benim reyimi sual etmeyiniz. Bunu fırka böyle istiyor, böyle olacak» demiş olması ve esnayı muhakemede hususu mezkûru tavzih ve tasdik eylemesi dahi fırkanın devlet umuruna müdahalesini gösterdiği. İşte bâlâda ta'dat olunan mevaddı hamse ve tevatüren şayi olan ve netayiciyle hususâtı saireden

devletin umurunda bir kısmı mühimmini vükelâyı devletin rey ve içti-hatlarıyla temşit eylemelerine meydan verilmeyerek âmal ve makasid-i hususiyeye göre bilmüdahale sevk edilmiş olmaları tahakkuk eylediği-ne binaen hükûmeti Osmanîyenin şekli kanunîsini vücade getiren ku-va-yı selâse fevkinde dördüncübir kuvve-i tehdidiye ...» bulunduğu.

Bu kısım da, diğerleri gibi o şekilde kaleme alınmıştır ki, mah-kûmların efkâr-ı umumîye nazarında kendilerini kolayca müdafaa ve masumiyetlerini isbat edebilmeleri imkânı verilmemiştir. Divan-ı harp âzalarının asker oluşu teşkilât-ı esasîye ve fırka meseleleri hakkında hiç bir fikirleri olmadığını göstermeğe kâfidir; bu itibarla bu bakımdan ma-zurdurlar. Fakat divan-ı harbin verdiği karar sadrâzâmın tavassutu ile zât-ı şâhaneye arz edilmiştir ki, bu da sadrâzâmın bu gülünç meselede iştirâkı olduğunu gösterir. Şer'îye mahkemesinin adliye nezaretine bağlanması devletin icraî kuvvetine taallûk eden bir mesele değildir. Bu devletin esas teşkilâtının ehemmiyetli bir meselesidir.

Şer'îye mahkemelerinin ıslâhı senelerden beri İttihat ve Terakki komitesi programına ithal edilen bir meseledir. Fakat şer'îye mahke-melerinin adliye nezaretine bağlanması ancak kapitülâsyonlar kaldırıl-dıktan sonra hükûmet tarafından nazar-ı itibara alınmış ve Meclis-i Me-busandaki müzâlereler esnasında fırkaya hükûmeti takviye etmek im-kânı verilmiş olmak için bu tadilin programa ithali kongreye teklif edil-miştir. Kongrede, leh ve aleyhte bir çok nokta-i nazarlar ortaya atılmış-tır; programa alınmasına büyük bir ekseriyetle karar verilip hükûmet de bunu meclise teklif etmeyi kabul edinceye kadar uzun müzâkereler ce-reyan etmiştir.

Hissettiğime göre Musa Kâzım Efendi, o zaman sırf şahsî tered-dütler yüzünden tatbik güçlüklerinden bahsetmiştir. Fakat teklif büyük bir ekseriyetle kabul edilince onun tereddütleri de zail olmuş ve beyan-nameyi kendisi de imzalamıştır. Fakat bir kere aksini kabul ederek ken-disinin bu teklife muhalif olduğunu düşünelim. Her nazır bir meselenin leh ve aleyhindeki kanaat ve görüşünü izhar ve müdafaa edebilir ve eğer kendi kanaati lehine rey ekseriyeti temin edemezse, ya ekseriyetin nokta-i nazarına iltihakla mevkiini muhafaza eder veyahut da kendi nokta- nazarında ısrarla istifa eder. Ve kendi görüşü hususunda tam ka-

naat sahibi ise bu takdirde fırkadan da çıkarak nokta-i nazarını mecliste ve matbuatta serbestçe müdafaa eder. Şekil kabul edilmedikçe bu mesele hakkında müzakere cereyan edemeyeceği gibi, bu hususta bir karar dahi verilemez.

Bu tarzı hareket nazırlar heyetinin, fırkanın ve kongrenin müzakerelerinde olduğu kadar meşrutî idareye sahip olan bütün devletlerde de caridir. Daha ileri gideceğim: Meselâ bir kabine şefi halli Meclis-i Mebusana ait olan bir esasî mesele hakkında kabine arkadaşlarıyla, ekseriyetin reyini kazanmak suretiyle uyuşmuş ve dayandığı fırkanın da ekseriyetini temin etmiştir. Bu takdirde kabine arkadaşlarından biri veya birkaçı bunun aleyhinde oldukları takdirde bunlar için ya ekseriyete tâbi olmak veya kabineden çekilmekten başka çare yoktur. Musa Kâzım Efendi, birinci yolu tercih etmiş ve mevkiinde kalmıştır. Zavallı Musa Kâzım Efendi! Kendisi bu yüzden uzun seneler için menfaya, diğer arkadaşları da ölüme mahkûm edilmiştir.

Divan-ı harbin aylarca süren tahkikatından sonra nihayet ortaya atabildiği bu beş cinaî madde nasıl benim masumiyetim için katî birer delil ise benim siyasî ve devlet hayatıma taalûk eden muamele ve hareketlerim hakkında yapılacak bütün tahkikat da bir gün benim vatana hizmet etmiş olduğuma şahadet edecektir.

Siyasî hayatımda hiç bir zaman hislerime kapılmadım ve hiç bir zaman şahsımı ve akrabalarımı düşünmedim. Bir çok kimseler beni eski arkadaşlarıma yumuşak davranmış olmakla itham etmişlerdir; bu tamamıyla yanlıştır! Vatan endişesi ve âmmenin selâmeti icap ettirdiği her halde yalnız fedakârlık tanımışımdır. Benim kanaatime göre memlekette vatani için daha nafi bir yer işgal etmiş olan bir kimse daha yoktur. Beni yakından tanıyanlar bunu teyit edeceklerdir. Ve beni tanımayanlar da bugün bu hâdiseler karşısında teyitlerini esirgemiyeceklerdir.

İkinci Bölüm
**TALÂT PAŞA'NIN
MEKTUPLARI**

(1) Talât Paşa'dan Cavid Bey'e:
Sana diplomatik pasaport alıyorum...

Berlin, 27 Eylül 1919

Azizim Cavid'im, (1)

Mektubunu dün aldım. En evvel düşündüğüm, buradan sana bir pasaport tedarik edip göndermek oldu. Biraderinin burada bulunduğunu evvelce işitmiştim. Dün Ziya'dan(2) resimlerini istedim. Bugün Berlin'de buluştuk. Resimleri aldım. Ancak biraderinin sana benzemediğini söyledi. Şimdi pasaportu alıp Vitalis Efendi marifetiyle sana gönderiyorum. Pasaporta ilk ismini ve pederinin ismini yazacağım. Pasaport diplomatik olacak ve Hilâlihahmer delegesi diye yazdıracağım. Dé Marche'den evvel vasıl olur ise işine yarar. Sonra da seyahat için istimal edersin.

Ben esasen birkaç gün için İsviçre'ye gitmek niyetinde idim. Pasaportu vize ettirebilirim on onbeş gün sonra oraya gelirim. Benim sana söyleyecek pekçok şeylerim olmamakla beraber, görüşmemiz her halde faydadan hali değildir. Yakında görüşeceğimize göre, her türlü ihtimale karşı burada fazla birşey yazmıyacağım(3). Vitalis Efendi buradan salı günü gidiyor. Hariciye nezaretinde eski dostlardan senin

(1) Talât Paşa tarafından Cavid'e yazılmış mektupların birincisi 27 Eylül 1919 ve sonuncusu da 7 Mart 1921 tarihlerini taşıyor. Şu hesapça, Cavid işgal altındaki İstanbul'dan Avrupa'ya kaçır kaçmaz Talât Paşa ile muhabereye başlamış ve bu da Talât Paşa'nın vefatından bir hafta evveline kadar devam etmiştir. Bu arada kaybolmuş mektup bulunacağını zannetmiyorum. (HCY.)

(2) Eski İzmir Mebusu

(3) Görüştikleri zaman neler konuştuklarını Cavid'in hatıralarında bulacağız.

Küppert var. Şimdi umûr-u siyasiye müdürüdür. Bana pek çok muavennette bulundu. Vitalis vasıtasıyla kendisine haber gönderdim. Ümit ederim bugün İsviçre sefaretine lâzım gelen talimat gider.

Daha evvel bana mektup yazmak istersen bu adrese yaz:

M. Saiy

Neubahelsberg

Bei Berlin

Sanatorium Dr. Sinn

(2) *Talât Paşa: Hatıralarımı yazdım sana göndereceğim...*

Berlin, 21 Teşrinisani 919

Sizden ayrıldığımın ertesi Cuma günü Romansore'a, bir gece orada kaldıktan sonra Lindau'ya geldim. O gün tren olmadığını söylediler. Yolda tanıştığım Marsilyalı bir Fransız aile ile birlikte üç bin marka otomobil kiralıyarak gece Münih'e vasıl olduk. Benim hisseme de beşyüz mark düştü. Tamam onbir gün Münih'te kaldım. İki gün evvel buraya gelebildim.⁽⁴⁾

Lugano'da görüştüğüm zattan gelmiş bir mektup buldum. Mülâkatımızın şirket direktörü üzerinde pek büyük tesir yaptığını yazıyor. Müdür-ü umumîyle görüştüktan sonra kendisini salâhiyetle buraya gönderecekmiş. Yakında ailesiyle beraber Berlin'e geleceğini ve müzakereye devam edeceğini bildiriyor. Son gün otelde bahsettiğim zat buradadır. Sana ayrıca mektup yazacak. Daha emin bir vasıta ile seyahatini temine çalışıyorum.

Madam Wassermann Viyana'da imiş. Daha kimse ile görüşemedim. Burada ahvali dahiliye biraz karışıktır. Eskiler son günlerde pek canlanmış. Yeniler de birleşmeğe çalışıyorlar. Tabîî gazetelerde görmüşündür.

(4) İlk mektuptan sonra Talât Paşa İsviçre'ye gelmiş ve Cavid'le konuşmuş olacaktır ki, bu ikinci mektup o mülâkata işaretle başlıyor.

Oskar'ı ancak dün akşam telefonla bulabildim. Necmettin Bey'in işi için mülâkat istedim. Pazar günü öğle yemeğine davet etti. Görüştükten sonra kendisine ya telgraf veya mektup yazacağım. Daha evvel görüşmek mümkün olamadı. Muvasalatımı kendisine bildirmiştim, İstanbul'dan yeni bir havadis almışsa bana yazmasını lütfen kendisine söyle.

Sen de yeni birşey almışsan bana bildir. Sefarette bıraktığın pasaportu Balcı'dan resim alarak gelecek mektupla göndereceğim. Buradan şimdilik başka yazılacak bir şey yok. Ora ahvaline dair bana yaz. İşini, sefirin azli meselesini, hülâsa İsviçre'ye ait ne varsa yaz. Gözle-rinden operim kardeşim.

Sâî

Hallaçyan Efendiye bol bol selâm. Mahmut Bey orada ise ona da, «Hatırat»ın ilân-ı harbe ait faslını sana gelecek mektupla göndereceğim. Diğer fasıllar seni o kadar alâkadar etmez zannederim. Ben yokken Türkçesini Rüşûhî Bey tab'a vermiş. Basıldıktan sonra sana gönderirim. Daha evvel neşrettirmem. Yalnız buradakiler Türkçesinin bir an evvel İstanbul'a gönderilmesini istiyorlar.

*(3) Talât Paşa: Ben ümidimi artık
güneşin doğduğu taraflara bağladım...*

Kardeşim Cavid' ciğim,

Son mektubuna cevap yazmadım. Çünkü yazılacak yeni bir şey yoktu. Dinari⁽⁵⁾'nin delegeşi geldi. Uzun uzadıya görüştük. Mükâlememiz pek akademik geçti. Ciddî haklı bir şey yapmak fikrinde değildirler. Dahil ile olacak temas ve münasebatımıza tavassut için emir aldığını söyledi ve bütün mezuniyetinin bu esasa müstenit olduğunu da ilâve eyledi. İlk mülâkatta ben de fazla tafsîlâta girmedim. Ancak bugünkü vaziyete göre fazla bir şey yapabileceklerini ümit etmiyorum.

(5) İstanbul'da bir İtalyan mimarıdır. Dostlarımızdandı. İhtimal ki Talât İtalyan hükûmetinin adamı dememek için böyle bir kelime kullanıyor.

İsviçre'de iken, Mustafa Kemal'in yanına Asım Bey isminde birini göndereceğimi söylemiştim. İşte bu mektubumu size Asım Bey verecek. Sen de gerek onlara, gerek İstanbul'a bir şey yazmak istersen yaz, not ettir, nasıl istersen öyle yap. Asım gayet zekî, emin, tam senin sevebileceğin bir gençtir. Ben kendilerine mektup yazmadım. Mülâhazatımı not ettirdim ve görüşmek üzere birisini göndermelerini rica ettim. Baha Bey ve refiki henüz hareket etmediler⁽⁶⁾. Her şey hazırdır. Yalnız açık bir havaya intizar ediyoruz. Her ikisi de gözlerinden öpüyorlar. İstanbul'dan yeni bir haber almadım. Sen almışsan yaz. Ben ümidimi artık kâmilten güneşin doğduğu taraflara bağladım. Bütün varlığım o dairede çalışacağım. Ve cidden pek büyük ümitler besliyorum. O taraflı buradakilerle pek kaynaştık. Onlar da son zamanlarda epeyce canlandılar. Seyit Ahmet Cafer'e yazdığım cevabı sana gönderiyorum. Lütfen kendisine verirsiniz. Hallaçyan'ın gözlerinden öperim. Görürsen misafir gittiğimiz zata da selâmımı söyle. Necmettin Bey'in yakında mektubuna cevap yazacağım. Hayrettin için mektep müdürüne yazdık. Daha bir cevap almadım. Kendisinin ve Kemal Bey'in gözlerinden öperim. Senin de gözlerinden öperim, nuru aynım kardeşim.

21 Kanunuevvel 919

Kitabın neşrinden şimdilik sarf-ı nazar ettim. Âtiye tâlik edeceğim. Türkçesinin tab'ı bitmek üzeredir. Bitince sana göndereceğim.

(4) *Talât Paşa: Hedefimiz müstakil Türkiye...*

6 Kanunusani 1920, Cuma

Kardeşim Cavid' ciğim,

Salı sabahı Ali Bey'le birlikte Berlin'e geldik. İlk mülâkatı müteâkıp «Zug» da bahsettiğimiz zat Londra'ya, oradan da Paris'e gitmiş imiş. Tavassut eden de Ali Bey'den iki gün hareketini tehir etmesini rica etmişti. Dün avdet etti. İki defa mülâkat ettiler. Londra'da, seninle beraber Edirne'ye kadar teşyi ettiğimiz zat ile ⁽⁷⁾ görüşmüş, o da Paris'te

(6) Enver Paşa veya Bahaettin Şakir olacak.

(7) Bu zât Churchill'dir. İstanbul'a geldiği zaman Cavit ve Talât O'nu Edirne'ye kadar uğurlamışlardı.

bulunan reislerine göndermiş. Paris'te reisle, hariciye nazırıyla ve Montague ile görüşmüş, teklifleri şu yolda hülâsa edilebilir:

İstanbul'un ve ekseriyeti Türk olan yerlerin Devlet-i Osmaniye'de kalmasına muvafakat ediyorlar. Sulhten sonra tedafû bir ittifak akdini kabul ediyorlar. Mısır'da, Afgan'da, Hindistan'da tesir yapma-ğımızı ve Kafkasya'daki hükûmetlerle birleşerek Bolşeviklerin İran'ı istilâ etmelerine mâni olmaklığımızı teklif ediyorlar. Ve bittabi bu işle-ri başa çıkaracak bir hükûmeti şimdiden vücuda getirmekliğimizi de kabul ediyorlar. Bizden de müsbet ve katî teklif istediler. Bugün biz de kat'î teklifimizi bildirdik. Bizim teklifimiz de seninle görüştüğümüz hudut dahilinde tamamen müstakil bir Türkiye'nin vücuda gelmesi ve âtiyen, Araplar arzu ettikleri takdirde, bir Türk-Arap konfederasyonu-
mani olunmamasıdır.

Bu müzakerelerde ben bulunmadım. İşin derece-i ciddiyeti hak-ında kat'î bir fikrim yoktur. Mukabil teklifimiz gûya bugün telgrafla Paris'e yazıldı. Kabul ederlerse dün Berlin'e gelen maslahatgûzar Lord Kilmarford müzakereye memur edilecekmiş. O vakit ben de müzakere-ye iştirâk edeceğim. Yeniden beş gün müddet istenildi. Bu müzakere başlarsa yine sana yazarım.

Arada geçen muhaverelerden anlaşıldığına göre, Bolşeviklerden fena halde ürktükleri anlaşılıyor. Yalnız bu sebep bize müracaatlarını mucip olmuştur. Herifler pratiktir. Böyle olmakla beraber, boş çıkmak ihtimali de vardır. Bakalım ne olacak. Buradan yazılacak yeni bir hava-
dis yoktur. Malta'dakilerden kısmı âzamının serbest bırakıldığına dair Times havadisini diğer gazetelerde görmedik. Sende yeni bir malhumat varsa Allah aşkına bana telgrafla yaz. Gözlerinden öperim. Prens haz-
retlerine de muvafık görürsen ihtiramatımı şöyle.

Molla Bey'in, Kemal Bey'in gözlerinden öperim. Molla ile mü-lâkatımız pek az olduğundan def'i tahassür edemedim. İlk fırsatta ne dersenez deyiniz. Saint Moritz'e gelip bir hafta kalacağım.

Saf

(5) *Talât Paşa: Enver bu hafta Moskova'ya gidiyor...*

Azizim Cavid' ciğim,

Mösyö Weil ile gönderdiğim mektupta o güne kadar cereyan eden müzakereyi bildirmiştim. Tam aradan dokuz gün geçtikten sonra, malûm olan şahıs bildiğiniz zatla birleşti. Cevabı hülâsaten şudur:

İstanbul ile Türk ekseriyeti olan yerler Türk hâkimiyetinde kalacaktır. Bu kendi hükûmetince takarrür etmiştir. Şu halde teklifatın kısm-ı mühimmi kabul edilmiş oluyor. Kafkasya'daki Azerbaycan hükûmetinin de istiklâli tasdik olunmuştur. Şu hale göre, kendilerinin lehinde ve aleyhinde çalışmakta muhtarsınız. Bugüne kadar cereyan eden müzakereyi her iki taraf olmamış gibi farzedilerek serbestisini muhafaza edebilir.

Bizim düşündüğümüze göre, İngilizler son günlerde tebdil-i karar ederek yalnız başına çalışmağa karar verdiler demektir. Biz diğer tarafla teması katiyen kesmedik. Bu hafta arkadaşımız⁽⁸⁾ yalnız olarak semti malûma müteveccihen yine aynı vasıta ile seyahatine devam edecektir. İnşallah bu defa salimen gider.

Mösyö Weil ile Selim Bey'e de bir mektup göndermiştim. Acaba bulup verebildi mi? Şayet bulamamışsa bittabi size tevdi etmiştir. O halde siz o mektupları Dinari'ye gönderirseniz yine ona vâsıl olur. İhtiyaten Dinari'nin adresini yazıyorum:

Societa Italiana Navigazione de Rossi, via della Trillone, 87

Roma

Weil Bedii bulmuş ve mektupları vermişse ve Bedi hareket etmişse lütfen bana telgrafla bildiriniz. Mektup da olur amma Bedi'den hiç haberim olmadığı için merak ediyorum. Bir kaç frankla beni daha evvel meraktan kurtarmış olursun. Molla Bey'in ve Kemal Bey'in gözlerinden öperim. Himmeti az olmakla beraber zamana göre şayan-ı teşekkürdür.

Markları sen mi alıkoyacaksın, yoksa buraya mı göndereceksin? İkisi de olur. Ali Bey gözlerinden öpüyor. Şimdilik buradan verilecek

(8) Enver Paşa

ehemmiyetli bir havadis yok. İstanbul'dan gazete alamadık. 26 Kanun-
evvelden sonra gazete varsa lütfen gönder kardeşim. Allah'a emanet ol.

28 Kanunusani 920

Sâî

Yerini değiştirirsen adresini bildir. Şimdi Mösyö Weil'den Mas-
liyah'a gelen mektupta Bedii'n hareket ettiği bildiriliyor. O halde mek-
tubu Dinari'ye gönder ve şayet Dinari de gitmişse takip etmesini zarfa
yaz, kardeşim.

(6) Talât Paşa: Tevfik Paşa Âyan reisi olmuş...

Azizim Cavid'im,

Mektubunu şimdi getirdiler. Ali Bey'le beraber okuduk. Dün pos-
taya verdiğim mektupta yazdığım gibi, Ali Bey bu hafta içinde mahalli
maksuda gidecektir. Oraya gidip lâzım gelenlerle görüşmedikçe Salâ-
rûddeve'ye müspet bir cevap vermek mümkün değildir. Muvasalatın-
dan sonra avdet edecek olan aynı vasıta ile oradaki müzakerat ve mu-
karreratı bize bildirecektir. Bu meyanda Salârûddeve işini de görüşüp
yazacaktır. Sırf görüşmek üzere Berlin'e gelmek istiyorsa teşebbüsâtı
lâzimedede bulunalım. Yok iş için gelecekse bu ciheti kendisine münasip
surette söyleyiniz. Bize yük olmamak şarttır. Dün İstanbul'dan Mid-
hat'ın oğluna 9, 10, 11, 12, 13 tarihli Yenigün Gazeteleri geldi. Bilmem
siz bu nüshaları aldınız mı? Almamış olmanız ihtimaline binaen mühim
havadisleri hülâsa edeyim: Meclis-i Mebusan, Avrupa gazetelerinde de
okuduğumuz veçhile, sadrazam tarafından açılmış. Padişahın harareti
varmış bulunamamış. Aynı zamanda Âyan da açılmış ve ilk celsede ye-
ni Âyan tahlifi mevzuubahs olmuş. Mahmut Paşa bazı itirazatta bulun-
mak istediği halde Ferit Paşa keyfiyeti tayin idare-i seniyeeye iktiran et-
tiğinden bu tayine itiraz padişahın iradesine adem-i itimat demek olup
muterizin âyanlığını şüpheye düşüreceğini ileriye sürerek susturmuş.
Gerçi Mahmut Paşa'nın makul cevaplarla mekabeleye teşebbüs ettiği
anlaşılıyorsa da anlaşılan gürültüye getirerek resmî tahlif icra etmişler
Tevfik Paşa Âyan reisi olmuş, başka mühim bir hadise yok.

Molla Bey'den hiç bahsetmiyorsun. Hâlâ Saint-Mauritz'de mi? Münih'e gelmek tasavvurundan sarf-ı nazar mı etti? Gözlerinden öptüğümü ve bana mektup yazmasını lütfen söyle. Kemal Bey'in de gözlerinden öperim.

Cemal Paşa ile mutlaka telefonda görüştünüz. Ondan ne haber var? Gözlerinden öperim kardeşim.

29 Kanunusani 1920

Sâî

Bediî'nin mektubunu Dinari'nin adresine gönderip göndermediğini bana yaz iki gözüm.

*(7) Talât Paşa: Mustafa Kemal'in arkadaşısı
Nuri Conker burdan hareket etti...*

Dün buradan Lâhey ataşemiliteri Selânikli Osman hocanın oğlu ve Selânikli Mustafa'nın⁽⁹⁾ mektep ve sınıf refiki Nuri Bey⁽¹⁰⁾ mahalli maksuda hareket etti. Nokta-i nazarımı kendisine de âriz ve âmîk anlattım ve senin mülâhazalarını da ilâve ettim. Dün Balcı Ziya bana telefon etti. Afiyette olduğunu söyledim ve buraya gelsin diyor.

Refikam bir kaç gün için biraderi ile Münih'e gitti. Memduh ile görüştüktan sonra belki ben de gideceğim. Cafer'e ⁽¹¹⁾ mektup yazacaktım. Orada olup olmadığını bilmiyorum. Acaba Paris'e gitti mi? Gitmemişse bana mektup yazsın. Ben de kendisine yazarım. Dr. Martino ile dün görüştüm. Gayet sevimli idi. Her suretle emrime tâbi olduğunu söyledi. Kahire'ye bir mektup dedim. Derhal kabul etti ve emin olmaklığımı ilâve et-

(9) Mustafa Kemal Paşa

(10) Nuri Conker.

(11) Kırımlı Seyit Ahmet Cafer. [Kırırmer]

ti. Gözlerinden öperim. Mahmut Muhtar Paşa Hazretlerine hürmetlerimi söyle ve bu çirkefe girmemesini kendisine anlat. Allah'a ısmarladık.⁽¹²⁾

25 Nisan 1920

Sâî

Cahid'den yeni mektup almış isen bana yaz.

(8) Talât Paşa: Enver Paşa'dan haber alamadık...

Kardeşim Cavid' çiğim,

Ali Bey'den hâlâ haber alınmadı. Yeni bir havadis yoktur. Edip Bey⁽¹³⁾ Memduh Şevket'in cumartesi günü dahile gitmek mecburiyetinde olduğunu ve talimata intizar ettiğini cevaben telgrafla bildirdi. Zannedirim, bundan evvelki mektubumda Ahmet Rüstem, Muhtar ve Memduh Şevket Beylerin dahile gitmek üzere Roma'ya geldiklerini yazmışım. Bu haber üzerine Memduh'u Berlin'e davet etmişim.

Cafer Paris'e gitti mi? Rica ederim bana yaz. Şerif Paşa'nın parası hakkında Oskar ile görüştüm. Müddetle verirse yüzde üç buçuk her vakit alabilmek üzere bir buçuk faiz vereceklerini söyledi.

Pasaportunu leffen gönderiyorum. Vusulünü bildir.

(12) Talât Paşa'nın bu mektubu ile bir evvelki mektup arasında tam üç ay fasıla var. Biri Almanya'da diğeri İsviçre'de bulunan iki dostun bu kadar uzun müddet birbirlerinden habersiz kalmaları kabil olamayacağı için acaba arada kaybolmuş mektuplar var mıdır? diye Cavid'in hâtıralarına baktım. Oradan anladığıma göre, Talât 27 martta İsviçre'ye Bhal şehrine gelmiştir. İsviçre'ye seyahatinin asıl sebebi Anadolu'dan gelmiş olan Edip Servet Bey'i görmektir. Talât ile Cavid İsviçre'de görüşüyorlar. Talât sonra Roma'ya gidiyor, avdetinde yine İsviçre'ye uğruyor. Talât, Cavid'e memlekete gitmek fikrinde olduğunu söylüyor. Cavid, hâtıralarında, onu fikrinden caydırdığını şu suretle izah ediyor: « Kendisinin dahile gitmesi bir çoklarının hasetlerini mucip olacağından, yeniden ihtiraslara ve dedikodulara meydan açacağından bundan şimdilik katiyen tevakkî eylesini, ancak Mustafa Kemal de dahil olmak üzere oradaki kuvvetlerden bir katî dâvet gelecek olursa o zaman buna icabet edebileceğini söyledim ve zannediyorum ki ikna ettim. ».

(13) Edip Servet.

Biz buradayız. Büroyu teşkil ettik. Matbuat bürosu Lâhey, Lausanne ve Roma ile tesis-i münasebet edeceklerdir. Arif Cemil daimî olarak büroda çalışacaktır. Harun'a (14) haber veriniz ve lütfen Harun'un adresini bana bildiriniz.

Balcı Ziya (15) gözlerinden öpüyor. Baha ve Rüshû Beyler keza, Halit daha buradadır. Gitmek üzeredir. Ben de gözlerinden öperim kardeşim

1 Mayıs 1920

Sâî

(9) Talât Paşa: Biz burada bir miting yapacağız...

Cavid Bey Kardeşim,

Bununla size üç mektup oluyor, yazıyorum, hiç birisine cevap alamadım. Acaba Lausanne'da değil misin? Paris'e gidip gitmediğini sormuştum. Bu meseleye ben çok ehemmiyet veriyorum. Şerif Paşa'dan telgraf gelmese bile yine gitmesini söylemiştim. Kuzum Cavid'ciğim, buna dair bana yaz.

Son mektubumda burada bir matbuat bürosu tesis ettiğimizi yazmıştım. Bu büro Türkocağı ile doğrudan doğruya temasa gelecek. Sizden Harun'un adresini istemiştim. Lütfen onu da biran evvel bildir.

Buradaki büro kupürler almak istiyor. Almanya'da kupürlerden istifade olunuyor. Ben kendilerine size yazacağımı vâdettim. Sen abone olur ve okuduktan sonra buraya bizim evin adresine gönderirsen minnettar kalacaklar.

Bizim şerait-i sulhiyenin tebliğinden sonra, Büro bir miting tertibini düşündü. Bu mitinge Türkler, Araplar, Hintliler, Mısırlılar, Azer-

(14) Lausanne'da Türk Talebe Cemiyeti Reisi.

(15) Balcı Ziya, İttihatçılara yakın bir zengin manifatura tüccarı. Sultanhamam'da Balcılar mağazasının sahibi olup, 1909'da Avusturya mallarına uygulanan boykotun elebaşlarından ve Boykot Komitesinin reisi idi.

baycanlılar iştirâk edecektir. Miting neticesinde bir protesto telgrafı yazılacaktır. Mukaddemede milletlerin hukukuna riayet edilmediğinden bahsolunarak İzmir, Edirne ve vilâyat-ı şarkiyedeki Türk ekseriyeti istatistiklere müsteniden zikrolunacaktır. Protesto telgrafı reis-i hükûmetlere, bizim delegasyona ve Humanité Gazatesi'ne yazılacaktır. Orada böyle bir miting tertibi muvafık olur zannındayım.

Cevabına şiddetle intizar eder, gözlerinden öperim.

Kemal çocukların parasını göndermiş. Vüsulünü bana yaz.

9 Mayıs 1920

Sâî

(10) Talât Paşa: Tevfik Rüştü bana mektup yazmış...

Cavid' ciğim,

Buraya geldikten bir hafta sonra Mısırlı Fuat Bey'den⁽¹⁶⁾ temas etmek istediğimiz zatın Ceneve'ye⁽¹⁷⁾ geldiği haberini aldım. Bir gün sonra da Zürih'te mülâkat mümkün olacağı bildirildi. Vize muamelesini yapmak mümkün olmadığından Constance'da görüşmeği telefonla kararlaştırdık ve derhal Münih'e, oradan da Constance'a gittim. Onlar da geldiler. İki buçuk saat kadar hudutta görüştük. Her noktada müttefik kaldık. İstikbalde müştereken çalışmağa karar verdik. Paris'e gittiler. Avdetlerinde Bâle'de tekrar görüşmekliğimiz takarrür etti. Korkma, oraya başka pasaportla gideceğim.

Dün, Hüseyin Ragıp namında bir zatın ve Roma'dan gönderilmiş bir mektup aldım. İçinde Tevfik Rüştü'nün de bir mektubu çıktı. Tevfik Rüştü Hüseyin Ragıp'ı tavsiye ediyor. Hüseyin Ragıp da bir hafta sonra Ankara'ya gideceğinden oraya bir tebligatım olup olmadığını soruyor. Ve Tevfik Rüştü'nün Ankara'da bulunduğunu bildiriyor. Ben buraca olan teşebbüsâtımızdan bir nebze bahsettim. Tasavvurutımızı da

(16) Eski İsviçre Sefirimiz Fuat Selim Bey olacak zannederim.

(17) Cenevre olmak icabeder.

Nuri ve Edip Beyler vasıtasıyla bildirdiğimizi ve onlara biran evvel cevap verilmesini yazdım. Aynı zat Arif Cemil'e de bir mektup yazarak Rodos ve Roma'da bir propaganda merkezi tesis etmek istediklerini bildirmiş ve kendisinden muavenet istemiş. O da bizim Büro Teşkilâtından bahsederek cevap yazmış. Ben yeni hiç bir malûmat almadım. Sende varsa yaz. Yunanlılar zannedersem ümit ettikleri kadar kolay muvaffak olamıyorlar. Akhisar, Alaşehir fütuhâtından başka gazetelerde bir şey göremedim. Benim hastalığım tamamen geçti. Daha bir on gün kadar burada kaldıktan sonra Berlin'e avdet edeceğim ve hareketimi ayrıca yazarım.

Hayriye arz-ı ihlâs ediyor ve iskarpinlere teşekkür yazmaklığını söyledi.

Mahmut Muhtar avdet etmiş ve malûmat getirmişse bana Kissingen'e yaz. Yeni bir haber alırsam ben de yazarım.

Cafer'in gözlerinden öperim. Bana mektup yazmasını lütfen kendisine söyleyin.

Gözlerinden öperim kardeşim.⁽¹⁸⁾

5 Temmuz

Sâî

(18) Talât'ın elimizde 5 Temmuz 1920 ve sadece 5 Temmuz tarihini taşıyan iki mektubu vardır. Arada iki aylık zamanın muhaberesiz geçmesi imkânsız olduğu için sebebini Cavid'in hâtıralarında aradım. Bu hatıralardan anlaşıldığına göre, Cavid 28 Mayıs 1920'de Berlin'de bulunuyordu. O gün, Talât Paşa ile görüşmüşlerdir. Ne görüştüklerine dair tafsîlât yok. Yalnız, Cema'l'in, Baha'nın ve pederinin birlikte gittiklerini Talât'ın söylediğini kaydediyor. Cavid, Berlin'den Viyana'ya gitmiş, sonra, 8 Haziran 1920'de tekrar Berlin'e dönmüş ve 11 Haziran'da Talât'la birlikte Berlin'deki Matbuat Bürosunu ziyaret etmiştir. Bu suretle muhaberedeki fasıla izah edilmiş oluyor. Talât'ın Cavid'e yazmış olduğu 5 Temmuz tarihli iki mektuba gelince, bunlardan sene işaretini taşıyan mektup behemahal 1920 senesine ait olmak icab eder. Çünkü Talât 1921 Martında şehit olmuştu. 1919 Temmuzunda da Cavid'le muhaberele başlanmamıştı. Ancak, 5 Temmuz 1920 tarihli mektubunun tarihinde bir yanlışlık olmak icabediyor. Çünkü 19 Temmuz tarihli mektubu dört gün evvel aldığım diye söze başlıyor. Binaenaleyh, bunun 25 Temmuzda yazılmış olması muhtemeldir.

(11) *Talât Paşa: Bilmem bizim eşşekler bunu anlar mı?...*

14 Temmuz 1920

Azizim Cavid' ciğim,

9 Temmuz tarihli mektubunu bugün aldım. Demekki beş günde gelmiş. Biz daha bir hafta burada kalacağız. Şu halde bu mektubun cevabını Berlin'e göndermekliğin daha muvafık olacak. İnterlaken'den gönderdiğin kartlar evvelce gelmişti. Elbette sen de bizim kartları almışsındır.

Abdülhamid Said Bey'i gıyaben ben de tanıyorum. Bizim ordu da bulunmuş, canlı hamiyetli bir genç imiş...(19). Sırf teşkilât hakkında görüştüm. Bilmem sana söylemiş miydim? Bizim umumî İslâm memleketlerinde bir ihtilâl teşkilâtı vücuda getirmeği düşünmüş ve bir nizamname ihzar etmiştik. Bu nizamnameyi Mısır, Hindistan, Türkistan, hülâsa bilumum İslâm memleketlerinde tatbik ettirmek istiyoruz. Esaslarda tamamiyle mutabık kaldık. Mülâkatımız sırf bu maksatla hüsule gelmiştir. Son derece ihtiyatlı davranmak mecburiyetinde olduklarından bu teşebbüsten kimsenin haberdar olmasını arzu etmiyorlar. Hattâ en emin oldukları hemşerilerinden bile gizli tutmak istiyorlar. Binaenaleyh, sen bil ve fakat hiç bir Mısırlıya bundan bahsetme. Hattâ ikinci bir mektubunda münasebet düşer de bahsedersen o zatın ismin-den bahsetme. Bu mektubumu yırtmayacak isen isminin üzerini iyice sil...(20) Gelen mühim bir şahsiyet değildir.

Hüseyin Ragıb'a ben bir cevap yazdım. Aynı zamanda Nazıma da kendisi ve Tevfik Rüştü mektuplar göndermişler. O da cevap yazmış. Bilmem hareketinden evvel aldı mı? Dün Lucerne'den Mehmet imzasıyla bir mektup aldım. İsmail Hakkı Paşa'nın yazısına benzettim. Anadolu'dan aldığı evrakı gönderdiğini ve benden bir vagon kağıtla hurufat istediklerini yazıyor. Gösterdiği adrese cevap yazarak izahat istedim. Senin buna dair malûmatın varsa bana yaz. Cafer'den bugün mektup aldım. Kendisine Berlin'e avdetten sonra mufassal cevap yaza-

(19) Buradaki kelime, mektubun içinde Talât'ın tavsiye ve ihtarı üzerine Cavid tarafından okunmaz surette mürekkeple karartılmıştır.

(20) Buradaki bir kelimeyi de Cavid karalamış olacak.

cağımı söyle. Ve bir aralık Berlin'e gelmesi muvafık olur. Esasen evvelce bunu düşünüyordu. Öyle bir karar verirse bana yazsın.

Cemal Paşa'dan, iki gün evvel, Moskova'dan gönderilmiş bir mektup aldım. Rus kuryesiyle gönderdiği ilk mektubunda tafsilâtı lâzı-meyi verdiğiinden bahsediyor. O mektubu daha almadım. Kop'tan ara-malarını Berlin'e yazdım. Bu mektupta kendisinin daha bir hafta Mos-kova'da kaldıktan sonra Afganistan'a hareket etmesi muvafık görüldü-ğünü ve Halil Paşa ile Baha'nın Kazan tarihiyle Bakü'ye, oradan da da-hile giderek Mustafa Kemal ile görüşeceklerini ve Ruslar'dan bir heye-tin de bir miktar altın para ile kendilerine refakat edeceğini yazıyor.

Maksad-ı seyahati de şu yolda izah ediyor. (Mektubun tarihi Ha-zirandır, günü yazılmamış): Mustafa Kemal'in ahiren Fransızlarla mü-tareke akdetmesi ve İngiliz gazetelerinde İngilizlerin Türklere karşı tebdili siyaset edeceklerinden bahsolunması ve bunların telsiz telgrafla Moskova'ya gelmesi Rusları fazla telâşa düşürmüş ve Mustafa Ke-mal'in tebdil-i meslek etmesi pek fena olacağını söylemişler. İşte bi-zimkiler bu ciheti anlatmak üzere seyahat ediyorlarmış. Aynı zamanda Halil Paşa, Mezopotamya cihetinin kumandasını deruhte etmiş. Cemal kendisinin Afgan'da, Halil'in Bağdat'ta büyük işlere muvaffak olaca-ğını yazıyor ve pek ziyade nikbin olduğunu da ilâve ediyor. Ve bütün bunların bir müddet gizli tutulmasını rica ediyor. Benim hoşuma giden cihet evvelâ Cemal'in Afganistan'a gitmesi, ikincisi de Bolşeviklerin telâşı. Bunları Edib'e yazdım ve dahile bildirmesini söyledim. Çiçe-rin'in M. Paşa'ya olan mektubuna bakılırsa sonradan anlaşmış olmalı. Edip bu anlaşmadan bana da bahsediyor amma tafsilât vermiyor. Sen istersen bu havadislerden tarz-ı münasiple Cahid'e bahset⁽²¹⁾. Polonya yolu temin edilirse bir aralık ben de Moskova'ya gitmek niyetindeyim. Daha evvel belki görüşürüz, olmazsa mektuplaşırız.

Benim hakkımdaki tahkikat zannederim Fransız kantonunda ya-pılmış olacak⁽²²⁾. Başka bir nam ve Bâle'e gitmekliğimde bir mahzur olmasa gerek. Maamafih sen bu husustaki mütaleanı yaz.

(21) Bu tarihte Malta'da esir bulunan Hüseyin Cahid (Yalçın).

(22) İsviçre zabıtası Talât'ın başka bir nama çıkarılmış bir pasaport ile İsviçre'ye gelmesi hakkında tahkikat yapıyordu.

Son gelen Fransız gazetelerinde Damat Paşa'ya muahedeyi olduğu gibi kabul ve imza etmesi teklif edileceğini ve adem-i kabulü halinde hali muhasamanın avdet edeceğinin tebliğ olunacağını gördüm. Bundan İngilizlerin vaziyet-i hukukiyeyi ıslah ederek sonuna kadar mücadeleye karar verdikleri anlaşılıyor. Bilmem bizim eşekler de⁽²³⁾ bunu anlayacaklar mı? Muhtar Paşa'dan yeni bir malûmat alırsan kuzum Cavid'ciğim bana da yaz. Bize de yazacak başka bir şey kalmadı. Hayriye bilhassa selâm ediyor. Molla'yı görürsen selâmımı ve münasip suretle bu havadisleri söyle. Biraz müteselli olsun. Hanımın rahatsızlığı beni de Hayriye'yi de pek müteessir etti. Bir hafta evvel Kemal Bey buraya gelmişti. Bu bahislerden onun da haberi yok. Hâlen sıhhatına dair yeni bir şey biliyorsan onu da yaz. Rıza Bey benim bildiğim Çolak Rıza Bey ise selâmımı söyle ve gözlerinden öperim aziz kardeşim.⁽²⁴⁾

Sâî

Halide hanımın mektuplarından hiç bahsetmiyorsun. Gelecek mektubunda mütalâatını, tasavvuratını bana yaz.

(12) Talât Paşa: Bakü ihtilâlini bizimkiler yapmış...

Kardeşim Cavid'ciğim,

19 Temmuz tarihli mektubunu dört gün evvel aldım. Yeni bir Moskova sevkıyatıyla meşgul olduğumdan cevabını ancak bugün yazabiliyorum.

1 – Anadolu işleri henüz yoluna girmeden Rum harekâtı onları epeyce şaşırtmış olacak. Avrupa işlerini büsbütün unuttular. Berlin'den hurufat istemeleri de bunu gösteriyor. Edîp Bey'den aldığım mektupta Fevzi Paşa'nın bir çok siparişatta bulunduğu bahsediyor ve para göndermediklerinden Romanya'da Basri'de bulunan iase parasından istifadeyi yazıyor. Edib'i Anadolu'ya davet etmişler. Üç gün sonra hareket edeceğini yazdı. Belki onlara buranın vaziyetini anlatmağa muvaffak olur.

(23) Damad Ferid Paşa hükûmetinden bahsediyor.

(24) Talât Paşa'nın bu mektubu, «Sanatorium Bad Kissingen» matbu antentli kağıda yazılmıştır.

2 – Cafer'in buraya gelmesi o kadar külfetli değildir. Maamafih bu seyahati âtiye tâlik edebilir.

3 – Halid'in⁽²⁵⁾ hâlâ birinci mektubu gelmedi. Kafkasya'dan Moskova tarikiyle gelen bir Türk zabiti Talât'tan⁽²⁶⁾ bir mektup getirdi. Halit, Halil, Baha Şakir de Moskova'da o mektuba tahşiyeler yazmışlar. Müzakere ve mukarrerata dair o mektupta da tafsîlât yok. Yalnız Türkiye'ye her şey vaadolunduğunu müphem bir surette yazıyorlar. Talât artık tamamen yoldan olmuş. Bakü'de Yeni Yol namıyla bir gazete çıkardığını âtiden pek ümitvar bulunduğunu, Bakü ihtilâlini kendileri yaptıklarını yazıyor. Ali meselesi hakikaten bir sır. Ancak senden gizli değil. Aylarca uzun bir serencam, macera geçirdikten ve pek büyük tehlikelere maruz kaldıktan sonra on gün evvel çıkageldi ⁽²⁷⁾. Akşam maiyetinde bizim Hayrefî, Ziya Bey, Fuat Mısırlı olduğu halde doğrudan doğruya hareket etti. Müsaade edersen burada fazla tafsîlât vermeyim. On gün sonra mahalli maksuda vâsıl olacaktır. Alacağım tafsîlâtı yazarım. Benim gittiğim yoldan gitti. Muvasalatından sonra, göreceği lüzum üzerine ben de aynı yoldan gidip ve yine avdet edeceğim.

4 – Mısırlılar, şayet behemehal görüşmek elzem ise Costance'a gelmelerini yazdım. Her türlü ihtimale karşı Bâle'e gitmeyi ben de muvafık bulmadım.

5 – Muhtar Paşa'dan yeni bir şey öğrenmiş isen yaz. Molla'ya mektup yolladım. Münih'e gelmiş. Telefonda görüştüm.

6 – Halide Hanımla muhabere tesis etmeğe çalışmaklığın muvafık olur. Lâhey ataşemiliteri Nuri Bey Antalya'dan bana bir adres gönderdi. O vasita ile sen de yazabilirsin. (Antalya Rüsumat Müdürü Ali İhsan Bey) Nuri vasıtasıyla göndermek istersen üzerine Pour Sarım Ossman diye yazarsın.

Nâzım Macarların daveti üzerine Peşte'ye gitti. Avdetinde muhaveratının neticesini yazarım. Yeni kabinenin tekrar Ferid'in riyasetinde

(25) Cemal Paşa.

(26) Küçük Talât.

(27) Mektubun burasının üstüne Talât «gayet mahrem» kelimelerini yazarak altını da çizmiştir.

teşekkül ettiğini Temps yazıyor. Mustafa Sabri'nin şeyhülislâm olduğuna bakılırsa mutedil Hürriyet ve İtilâfçılardan mürekkep olduğu anlaşıyor. Muahede-i sulhiyedeki Anadolu'da tesis-i asayiş kaydı pek fena. Muvaffak olamadıkları takdirde imzanın kıymeti yok demektir. Bizimkiler kendilerini bağlıyorlar. Ötekiler tamamen muhtar. Eugene on beş gün sonra buraya geleceğini söyledi. Şayet doğru ise buraya naklini muvafık görmediğim işleri burada görüşürüz. Cahid'den yeni mektup almış isen lütfen yaz. Gözlerinden öper, Cafer'e, Muhtar Paşa'ya selâm ederim.

5 Temmuz 920(28)

Sâî

(13) Talât Paşa: Çıplak 79 kiloyum, kasaba et borcum yok...

Kardeşim Cavid' ciğim,(29)

15 Ağustos tarihli mektubunu aldım. İnşallah kür'den istifade ettim. Maaşallah pek ihtiyacın da yoktu. Ben kür'den sonra epeyce hafifledim. Çıplak yetmiş dokuz kiloyum. İstanbul'da iken yüz yedi kilo idim. Ne ise kasaba et borcumuz yok.

Ali Bey'in pederine para göndermelerini Naciye Hanıma söyledim. Karasu epey zamandır İstanbul'da bulunuyor. Lütfen bu ciheti Rahmi'ye yaz.

E dip'ten uzun uzun mektuplar aldım. Bir aralık İtalyanların kendisinden şüphe ettiklerine zahip olduğunu yazdı. Ben burada sefiri görerek lâzım gelen şahadette bulundum. Son mektubunda İngilizlerin kendisini takip ettiği cihetle şu aralık Anadolu'ya gitmesine muvafakat olunmadığının kendisine tefhim edildiğini ve emniyet-i tammenin mevcut olduğunu yazıyor. Filhakika Mehmet Ali Roma'ya habersiz gelmiş ve pek az kalmış ve bundan dolayı seni dâvet edememişler.

(28) Daha önce belirtildiği gibi bu tarihin 25 Temmuz olması icap ediyor.

(29) Talât'ın bu mektubu tamamen tarihsizdir. Fakat münderecatına nazaran sıra itibarıyla buraya dercedilmesi lâzım geliyor.

Anadolu'dan yeni bir haber biz de almadık. Nuri Bey de daha bir şey yazmadı.

Ali Bey dün telsiz telgrafla Moskova'ya muvasalatını bildirdi. Orada bulunan Mustafa Kemal heyetiyle görüşmüş. Mektup gelirse sana da yazarım. Buraya geldiği zaman, eniştesi Nâzım vardı. Viyana'ya avdetinde vukuatı Hilmi Paşa'ya yazmış olacak. Ben yolda sana tafsîlât yazmamıştım. Ondan yirmi gün evvel Berlin'de olduğuna dair Fuat Selim Bey'in malûmatı doğru değildir. Ne ise elhamdülillâh artık vâsıl oldu.

Ahmet Rıza eserinden büroya göndermiş. Kendisine verdiği cevap çok iyi.

Benim bir defa oraya gitmekliğim lâzım. Bittabi ihtarın veçhile son derece ihtiyatlı olmağa çalışacağım. Bu lüzumu sana da tafsîlâtıyla yazsam hak verirsin. İş esaslî bir surette halletmek lâzım. İstikbalen bu adamlarla çalışmak mecburiyetindeyiz. İleride vereceğim kararı sana da yazarım. Bugünlük başka bir şey yok. Bâki gözlerinden öperim kardeşim.

Sâî

(14) *Talât Paşa: Bekir Sami bana bir pusula göndermiş...*

19 Ağustos 1920 (30)

Cavid Bey Kardeşime,

1 – Lausanne'a avdet edeceğini yazıyorsun. İşte ben de bu mektubumu doğruca eline gider diye müstacelen yazıyorum. Benim yazılamaklığımın hiç ehemmiyeti yok. Düşmanlarla uğraşacak kadar kendimde kuvvet görüyorum.

Ali Bey'den bu hafta posta aldım. Mektubunun mühim fıkralarını sana nakledeyim. Evvelâ, seyahati bu defa gayet kolay ve rahat geçirmiş. Hududu geçtikten sonra Bolşeviklerin başkumandanıyla görüşmüş. O da kendisini bir yataklı vagonla Moskova'ya kadar göndermiş. Moskova'da Çiçerin ile iki defa görüşmüş. Lenin ile hâlâ görüşmemiş.

A'zamiyyun [Bolşevikler] Müslüman âlemiyle çalışmak esasını kabul etmiş ve her türlü muaveneti vâdetmişler. Moskova'da bulunan yeni ve müstakil Müslüman cumhuriyetler murahasalarıyla da görüşmüş. Umumî Komünist esasını kabul etmiş olmakla beraber hissiyat ve muhabbet-i İslâmiyelerini muhafaza ediyorlarmış. Orada Ankara'dan gelen heyeti bulmuş. Heyet Bekir Sami'nin riyaseti altında Yusuf Kemal, mebus Osman (Süleyman Necmi'nin kardeşi olacak), Doktor İbrahim Tali' ve istihbarat müdürü Seyfi Bey'den mürekkep imiş. Talimatları Bolşeviklerle bir ittifak akdetmek, muavenet-i maliye ve fiiliyelerini temin etmek ve Bayazıt, Nahcivan yoluyla Kafkasya'ya iltisak peyda etmek.

Rusları pek müsait bulmuşlar. Bekir Sami Bey bana da ufak bir pusula göndermiş. Ümitvar görünüyor ve bizim muvaffakiyetimize de dua ediyor. Avrupa'da adamları olmadığından şikâyet etmişler ve bütün Avrupa'da kendilerini temsil için benden rica edeceklermiş. Bir vekâletname göndermelerini Ankara'ya yazmışlar. Müttehassısları olmadı-

(30) Talât Paşa'nın bu mektubu 9 Ağustos 1920 tarihini taşıyor. Fakat içinde Enver'den aldığı 18 Ağustos tarihli mektuptan bahis vardır. Binaenaleyh bu iki tarihten biri olmak icap eder Mektubun münderecatına bakarak dalgınlığın Talât'tan olduğuna hükmettiğimiz için sırasını böyle tespit etmeyi münasip gördük.

ğından da şikâyet ediyorlarmış. Ali Bey buradan tayyare ve otomobil makinisti ve fişenk ve sair cephaneye imalini bilir beş altı mütehassısın müstacelen Moskova tarikiyle izamını bana yazıyor. Ben de teşebbüsât-ı lâzimedede bulundum.

Mektup 18 Ağustos tarihinde yazılmış. O vakit Lehistan tarikinin açılması muhakkaktı. Tabîî şimdi vaziyet değişti. Yani sevkiyat pek kolay olmayacak. Maamafih bir yolumuz vardır. İşte ben de o yaldan girmek istiyorum. Ali Bey'in en mühim işarını sana harfiyen yazıyorum. Cahid'e bildir: «Bir de, unuttumdu, eğer mümkünse pedere Malta'ya yaz ve arkadaşlara tebşir et ki Bakü'de tutulmuş olan seksen İngiliz esirine mukabil bizim Malta'daki mahpuslardan seksen kişi ile mübadele edilecektir. Listesini de bulursam belki lef ederim. Azerbaycanlılar bunu bu suretle kabul ettiler».

Liste çıkmadı. Bu işarla Times de görmüş olacağın fıkra birleşince bir mâna çıkıyor. İngilizlerin bunu yapacağına hiç aklım ermiyor. Bilmem sen ne dersin. Ancak hayatları bir dereceye kadar temin edilmiş demektir. İtalya sefiri Garoni'nin tayini bize bir cemile olduğunu Baha suret-i mahsusada tebliğ etti.

Ben belki daha on beş yirmi gün burada kalacağım. Derhal cevap yazarsan alırım.

Bir de benim saatten ne haber? Tamiri mümkün olacak mı? Mütehassirane gözlerinden öperim kardeşim. Hayriye mahsus selâm ediyor. Ali Bey'in ve benim Cafer'e yazdığım mektupları da oku.

Sâî

(15) *Talât Paşa: Enver Hindistan'da ihtilâl hazırlıyormuş...*

Kardeşim Cavid' ciğim,

Son mektubunun cevabı biraz uzadı. Vaziyetin tenevvürü için intizar ettim. Seyahatimi Ali Bey'in Bakü'den Moskova'ya avdetine talik etmiştim. Halbuki iki gün evvel kendisi geldi. Gazetelerde Almanya'ya geldiklerini ve Hale'ye gittiklerini okuduğun seyyahlarla birlikte geldi. Beş on gün sonra avdet edecektir.

1 – Bakü'de eski Rus İmparatorluğu haricindeki İslâm memleketlerindeki ihtilâl teşkilâtlarıyla teşrik-i mesaiye ve düşman-ı muayyene karşı çalışmağa karar verilmiş ve bu mesaiyi tanzim için bir büro teşkil edilmiş. Taşkent'te, Türkistan-ı Çînî'de merkezler tesis olunacak Hindistan ihtilâli ihzar olunacak imiş.

2 – Moskova'da bütün İslâm memleketlerin delegelerinden mürekkep bir propaganda bürosu tesis edilecek ve muhtelif lisanlarla neşriyat yapılacaktır.

3 – Anadolu'ya para, esliha ve cephane ile muavenet edilecek. Bir miktar silâh ve para gönderilmiş.

Hülâsatül-hülâsa olarak bugünkü teşebbüsât bundan ibaret. Tafsilâta girmiyorum. Senin keskin zekân için bu kadar yeter. Ben bütün bunları karşımızdaki düşmanı korkutarak bizim sulhümüzde tâdilât yapmağa icbar edeceğini zannetmiyorum. Kendisiyle yalnız iki defa görüştüm. Bittabi daha uzun uzun görüşecek ve düşüneceğiz. Sen de mütalâalarını yaz. Eğer vaziyetin müsait ise o burada iken bir kaç gün için gel, birlikte düşünelim.

İngilizler esirlerin mübadelesi hakkındaki teklifi reddetmişler. Cafer'e yazdığım mektuptaki fıkra sırf Kırım'a aitti. Bittabi bizim Moskova'ya tâbi olmaklığımız hatırıma gelmediği gibi öyle bir teklif de yoktur. Bolşevikler eski Rus İmparatorluğu dahilindeki milletlerin istiklâliyetini kabul etmekle beraber Sovyet konfederasyonunu kabullerinde musır ve müteassıp bulunuyorlar. Ukrayna ve Lehistan için böyle düşünen A'zamıyyûn [Bolşevikler] Kırım için istisna yapmaz demek istedim.

Geçenlerde Edip beni Münih'e dâvet etti. Anadolu hesabına bazı mübayaatta bulunuyor. Kendisine kredi göndermişler. Bu mübayaatta ve kredi hususunda muavenetimi istedi. Askerler tuhaf. Wassermann'la dost olmaklığım her şeye kâfi zannolunuyor. Sonra İtalyanların Bolşeviklere yapmak istediği ve vasıtamızla bir tekliften bahsetti. Onu burada nakletmiyeceğim. Zaten bu mektubumu kısa kesiyorum. Postalara o kadar emniyetim yok. Eğer Berlin'e gelirsen uzun uzadıya görüşürüz. Gelmezsen netice-i teşebbüsât ve tasavvuratımızı emin bir vasıta ile sana yazarım.

Harun büroya gönderdiği mektupta Avrupa'daki ricâlin Lausanne'da içtimamı teklif ediyor. Bu ricâlden murad kimlerdir? Maksat nedir? Bana yaz. İsmail Hakkı Paşa'nın işini Ali Bey'e devireceğim. O yapar. Gözlerinden öperim kardeşim. Hayriye bir kaç gün için kardeşimle beraber Peşte'ye gitti.

16 Teşrinievvel 920

Sâî

(16) Talât Paşa: Mustafa Kemal'i Meclis sıkıyormuş...

Cavid' ciğim,

Anlıyorum ki, geçen defaki mektubunun cevabını uzattığım için bana gücenmişsin. Molla Bey'e yazdığın mektubunda Sâî'ye yazdım, yazdım, cevap almadım. Ben de artık yazmamağa karar verdim diyorsun. Bu da darıldığına delâlet ediyor. Bunu vaziyet-i umumîyenin tevliât ettiği asabiyete hamlediyorum. Fazla olarak yalnızlık da seni fazla sıkıyor. Yoksa birbiri arkasından gönderdiğin iki mektubun cevabını on beş gün kadar tehir ettiğimden dolayı benimle muhabereyi katedecek kadar hiddet tabîî ve ciddî bir şey değildir. Çok defa, yazacak bir şey bulamadığından dolayı bana cevap vermediğini yazdın. İşte o on beş gün zarfında ben de sana yazacak vaziyette değildim. Yeni bir şey olmadıktan başka Moskova'ya gidip gitmemek için de bir karar vermemiştim. Ne ise, bu tafsilât üzerine de beni haksız buluyorsan ben derhal af dilerim.

Salârüddevl'e dair gönderdiğin mektupta hiddet baki. Sen de teslim edersin ki hususat-ı şahsiyede daha az şerefli ve daha fazla cor-

rect'im. Bu zata katî cevap vermediğimin esbabını biliyorsun. Ali Bey giderken, ben Ruslarla görüşür, neticesini size yazarım, demişti. Yazamadı ve bittabi ben de cevap veremedim. Kaldı ki bu zat yalnız âdi bir cevap istemiyordu. Teklifi kabul edildiği takdirde borçlarını vermek üzere yirmi bin, her ay Neufchatel'de ailesine verilmek üzere de iki bin frank istiyordu. Mektubunu Ali Bey'e verdim ve görüştüm. Şu sırada İran hanedanı saltanatından birinin ...⁽³¹⁾ gitmesine muvafakat etmiyeceklerini söyledi. Bu kendi mülâhazası, Maamafih, bir defa da onlardan soracak ve kendisine doğruca yazacak. İşte yine katî cevap veremiyoruz. Şu hale göre, sen istersen işi kes veyahut Ali Bey doğruca sizinle muhabere edecektir deyip kendini ve beni işin içinden çıkar.

Ali Bey sekiz on gün sonra tekrar avdet edecektir. Faydalı bazı mübayaat ile meşguldür. Kanaatine göre, azim mikyasta A'zamiyyûn'dan istifade âsân değilmiş. Başka yapacak bir iş olmadığından az ile kanaat etmek zarurîdir, diyor. A'zamiyyûn Mustafa Suphi vasıtasıyla memleket dahilinde de komünizm için çalışmak istiyormuş Türkiye Komünistlerinin şefi olarak onu tanıyormuş.

Geçen gün, Anadolu'dan Enver Bey isminde bir zat geldi. Hareketli, hamiyetli ve ittihatçı bir genç İzmir'de İttihat ve Terakki Mektebi Müdürü imiş. Şimdi Büyük Millet Meclisinde mebus. Pul tabettirmek üzere İtalya'ya gönderilmiş. Bu memuriyetini bizim İzmir murahhası ve şimdi iktisat vekili Celâl Bey tensip etmiş. Maksad Almanya'ya kadar gelip bizimle temas etmesi imiş. Geldi. Eyüp Sabri Bey'den, Celâl Bey'den mektuplar getirdi. Bizim Kör Ali [İhsan] Bey de bir program göndermiş. Teşkilâtımızın tanzim ve ihyası düşünülüyor. Eyüp Sabri dahile girmek zamanının geldiğine kani isek zemini ihzar etmek üzere yazmaklığımızı rica ediyor. Teşkilâtın ihyasına dair fikirlerimi yazdım. Program için bir müddet sonra cevap vereceğimizi söyledim. Şerif Bey'le beraber program üzerinde biraz çalışacağız. İkmalinden sonra reyini almak üzere sana da gönderirim.

Mustafa Kemal'i Meclis biraz sıkıyormuş. O da bizimkilerin Mecliste ve hariçte teşkilât yapmalarını arzu ediyormuş ve itiraf ediyormuş ki İttihatçıların fena dedikleri içinde iyisine tesadüf etmedim.

(31) Mektupta bu kelime Cavid tarafından karalanmış olacak.

Bakü içtimainda Anadolu'dan eski Trabzon meb'usu Hafız Mehmet de bulunmuş. Onlar da memlekette komünist cereyanına mâni olmak için daha vasi bir programla eski teşkilâtın ihyası lüzumunu hissetmişler. Ali Bey de hazır olduğu halde onlar da bir program müsveddesi ihzar ederek Küçük Talât'la dahile göndermişler. Ben her iki programın biraz daha tehiriyle teşkilâtımızı esaslı bir surette tanzim etmeği ve âtiyen bir kongrede programı tespit etmeği muvafık buluyorum ve öyle yazdım.

Celâl Sahir'den de bir mektup aldım. İstanbul'un kabine tebeddülüyle biraz geniş nefes aldığını, İzzet Paşa'yı gördüğünü, onun kalbinin de nefretle dolu olduğunu yazıyor. Yalnız, devlet meselesi ne olacak? diyor. Sen ne fikirdesin? Entente, Sevr muahedesinde ısrar edecek mi? Edecekse kuvve-i tediyeleri nedir? İstanbul meselesi mi yoksa Yunanlıları daha ileriye sevk etmek mi, yoksa bazı ufak tefek tâdilât yapacaklar mı? Sen oralarda ne duyuyorsun ve ne düşünüyorsun? Dargınlığın geçmiş ise bana yaz. Bir daha mektubunun cevabını uzatmam.

Hayriye yirmi gündür Peşte'de idi. Akşam geldi. Selâm ediyor. Nâzım, Rüşhî Beyler gözlerinden öpüyor, ben de gözlerinden öperim kardeşim.

5 Teşrinisani 920

Sâî

Benim saat tamir oldu mu? olmuşsa bir gelen ile gönderemez misin?

(17) *Talât Paşa: Benim eski yaver Mustafa Kemal taraftarı...*

15 Teşrinisani 920

Kardeşim Cavid' ciğim,

İşte bu defa hiç vakit geçirmeksizin mektubuna cevap veriyorum. Bundan sonra da öyle hareket ederek bende de hissî vazifeperverî olduğunu ispata çalışacağım. 26 Teşrinievvel 920 tarihli mektubunu almıştım. Şimdiye kadar hiç bir mektubunuz zayi olmamıştır.

1 – Ali Bey hâlâ buradadır. Bekir Sami'den alınan bir haberde behemahal kendisinin vüruduna kadar talik-i hareket etmesi musirren rica olunuyor. Bu sebeple yolculuğunu tehir etti. Dün Ziya Bey'den Kazanlı bir talebe vasıtasıyla mektup aldım. Top, tüfek, para irsalâtına devam edilmekte olduğu bildiriliyor. Mikdar hakkında da malûmat veriyor. Son irsalâtın vüsulünde elli bin tüfek cephanesiyle beraber tam olacak. Şimdiye kadar yirmi altıbin vâsıl olmuş. Ali Bey'e nazaran Kafkasya ihtilâlini ve Rusların bu husustaki endişesi izale edilecek olursa yani oradan katiyen vaz geçtiğimize ve oraları kendi mukadderatına terk ettiğimize, daha doğrusu oralarda Sovyet idaresinin teessüsüne muvafakat eylediğimize dair Bolşeviklerde kanaat hasıl etmeğe muvaffak olur isek bizim memleket idare-i dahiliyesine müdahale etmemek şartıyla müştereken Anadolu ve Arabistan'da İngiliz ve Entente aleyhine çalışmak mümkündür. Her halde bugün başka yapılacak bir iş olmadığından Moskova ile hüsnü münasebeti idame etmek hayırlıdır kanaatindeyim. Mustafa Suphi şimdi Bakü'de bulunuyor ve orada intişar eden Yeni Dünya namındaki komünist gazetesinin ser muharrirliğini yapıyor. Bolşeviklerin nazarında Türk komünistlerin mümessili addolunuyormuş. Bakü konferansından sonra teşkil edilen Encümen-i Daimîde aza imiş.

2 – Ankara müzakeratı hakikaten hem mânâsız hem vakitsiz işlerle dolu. Ara sıra bize de geliyor. Yeni Gün Gazetesi de henüz mesleğini tayin edememiş. Böyle olması da tabî. Mecliste fırka teşkilâtı yapılmamış. Herkes müstakil, serbest. Aklına geleni söylüyor. Hükûmete ve teşkilâta henüz bir şekli-i ciddî verilememiş. Sovyet ilân ettiklerine dair bir telgraf vardı. İşte bu havadis de henüz bir şeye karar veremediklerine delâlet ediyor. Daha bir müddet de böyle devam edecek zan-

nederim. Ali Bey'in programından Muhiddin, Yunus Nâdi'nin mülâkâtından komünist olmıyarak Sovyet teşkilâtını kabul etmek istediklerini anlıyorum. Bunu en son ve en güzel bir şekl-i idare tasavvur ediyorlar. Halbuki onlar birbirine merbut ve zarureti halden mütevellid rejimlerdir. Biz de henüz o zaruret yok iken onu taklit etmenin mânâsı olmadığı gibi muvaffakiyet vereceğine de emin değilim. Biz daha iki derece-i intihapla adam akıllı mebus çıkaramıyoruz. Bu fikirlerimi İktisat Nâzırı Celâl Bey'e yazdım. Buraya gelen Enver Bey'e de söyledim. Bilmem doğru mu? Belki sen Sovyet sistemine taraftarsın!

3 – Ali Bey'in gönderdiği program müsveddesini belki mektuba leffen sana yolluyorum. Mütalâatınla beraber taahhütlü olarak bana iade edersin. Küçük Talât buna yakın. Bakü'den yaptıkları bir program müsveddesiyle dahile girmiş.

4 – Anadolu'da, bilhassa Bursa cihetinde son zamanlarda Yunanlıları epeyce sıkıştırmışlar. İstanbul'da çok iyi tesir yapmış. Benim yâverden kart aldım. Berâyı sıla Anadolu'ya gidip yine geleceğim diyor. O İzzet Paşa'nın, aynı zamanda Mustafa Kemal kafadarı ve Kemal'in sınıf arkadaşıdır. Avdetinde seyahatine dair tafsîlât verecek.

Son günlerde vaziyet bize müsait bir şekil aldı. Hele Venizelos'un intihabatı kaybetmek tehlikesi var denilmesi tahakkuk edecek olursa Türkiye vaziyet-i Entente nazarında daha müşkilleşecek ve bitabi vaziyet bize daha müsait bir hale gelecek. Bilmem bundan ne derecelere kadar istifade olunacak. Yani yazdığım gibi, Entente muahededen ne gibi tadilâta muvafakat edecek veyahut yine senin düşündüğün gibi hiç bir karar veremiyerek hali hazırın devamına mı sebebiyet verecekler. Ben mecburiyeti katiye gösderdikçe arazi tâdilâtına ve kontrollardan mühimlerinin kaldırılmasına muvafakat edeceklerini zannetmiyorum. Böyle esaslı bir tâdilât olmadıkça da Anadoludakiler itilâfa yaşanamazlar. (Yaşmış olsalar bile aynı vaziyeti ihdas ve idame pek kolaydır). O halde ne olacak? Yalnız benim Yunanlıların edepsizliğinden bir ümidim var. Şımarıklığı son dereceye çıkıp İngilizleri ve Fransızları fena halde gücendirebilirler. İşte o vakit arazi tadilâtını teshil etmiş olurlar. Benim havadislerim, düşündüklerim bunlar. Sen de seninkileri yazarsın. Gözlerinden öperim. Cafer'e, Harun'a selâm.

Saatimi yeniden iyi bir saatçiye ver. Saniye kaybetmiyecek derecede doğru gitmesini temin et. Çok rica ederim, bunu yap. Daha bir müddet İsviçre'de kalması bir fırsattır. Hiç olmazsa mükemmel ayar olsun.

Sâî

Programın suretini almadım. Zayi olmasın, kuzum Cavid'ciğim.

(18) Talât Paşa: İngilizler beni Mustafa Kemal'e karşı kullanmak istiyor...

İki Gözüm Kardeşim,

Bu mektubun cevabını da biraz uzattım. Sebepsiz değil. Mektubu aldığım gün vaktiyle Ali Bey'e olan teklif bana vaki oldu. Arada iki vasıta bulunuyordu. Nihayet, vasıtalarından birinin evinde yemekte ilk mülâkat vukubuldu. Temas edilen zat sefarete mensup bir binbaşidir. Akademik mübahesattan sonra, bir aralık yalnız kaldı. Binbaşı tarafından garip bir suale maruz kaldım:

– Eğer tekrar mevkii iktidara gelerseniz, memleketinizin bakiyesinde temin-i intizama muvaffak olabilir misiniz?

Tabii, buna lâzım olan cevabı tafsilâtiyle verdim ve Sevr Muahe-desinde yapılacak tâdilata tâbidir cevabıyla ikmal ettim. Muharebe-i umumîyeyi bizim tarafın kaybetmesi bir fatalite idi. Çünkü Alman siyasetini meyanında askerlere meram anlatacak sahibi nüfuz kimse bulunmadı. Şimdi de şarkta buhran ve felâketin devamı bir fatalitedir. Çünkü Türklere itimat edilmiyor. İtimatsızlık devam ettikçe yalnız Anadolu'da değil, Irak'ta, İran'da, Kafkasya'da âsaiş takarrür edemiyecektir. Aksi takdirde, Türkler evvelce olduğu gibi, bütün şarkın her türlü karışıklığa karşı jandarmalığını ifa edecek, bundan da en ziyade yine kendileri istifade eyliyecektir. Son sözü; bakalım şu Kostantin meselesi ne suretle neticelenecek oldu.

İki gün sonra, vasıta tekrar geldi. Ekalliyetin hukuku temin edilmek şartıyla İzmir'in hakimiyet-i Osmaniye'de kalmasına, Trakya müs-

takil bir hükûmet olmakla beraber bizim bir komiserimizin bulunmasına, Irak'ın hâkimiyet-i Osmaniye'de bir Hidiv tarafından muhtariyetle idare olunmasına, keza Azerbaycan'ın da bu suretle idare edilmesine, Batum'un Türk kalmasına muvafakat edilmekte olduğunu ve fakat Mustafa Kemal'in üzerinde bir nüfuzum olup olmadığının anlaşılması lâzım geldiğini ve Enver Paşa Bolşeviklere karşı fazla angaje olduğundan ona meram anlatmak kabil olup olmadığını bilmek istediklerini söyledi. Ben de cevaben bu mesail o kadar mühim ve ciddîdir ki, sahib-i selâhiyet bir zat ile karşı karşıya gelmedikçe mütalea beyan edilemez, dedim.

Yine aynı zatın ifadesine göre, bu mülâkat sefirin malûmatı tah-tında olmuş ve bu mesaili müzakere etmek üzere Londra'dan biri hari-ciye, biri harbiye nezaretinden iki memur gelmiş. Cuma günü akşamı binbaşı kendi evine yemeğe davet etti. Biraz tehlikeli olmakla beraber ben de kabul ettim. Bakalım orada kim bulunacak ve mübahase ne renk ve şekilde tecelli edecek.

İhsasatıma göre, ya bunlar bilmek istedikleri bazı şeyleri benden almak istiyorlar veyahut, Londra konferansında müzakeratın alacağı şekle göre böyle bir temas tesisini muvafık buluyorlar. Bir üçüncüsü de beni elde ederek cüzî tâdilâtla Mustafa Kemal'e karşı kullanmak istiyorlar. Bu şık belki vârid değilse de dostlarımızdan her şey beklenir.

Cafer Bey'den iki mektup aldım. Cevap yazamadım. Son mektubunda bir profesör vasıtasıyla sizin de bir temas tesis etmek üzere olduğunuzu ve ciddî bularak İtalya seyahatinden muvakkaten sarf-ı nazar ettiğinizi yazıyor. Temas ve mülâkata dair tafsîlâta intizar edeceğim ve cuma günü ziyafetten sonra da mülâkatımız neticesini ben yazacağım.

Bekir Sami Bakü tarihiyle Ankara'ya avdet etmiş. Hareketini telgrafla bildirdi. Ankara'dan Avrupa'ya gelmek niyetinde imiş. Bana yazdığı mektupta tekrar görüşeceğimizi ümit ediyor.

İstanbul'dan yeni hiç bir malûmat almadım. Hayri Efendi⁽³²⁾ Roma'ya gelmiş. Ne yapacağını bilmiyormuş. Molla Bey'e mektup yazarak reyini sormuş. Anadolu'ya gitmek arzu ediyormuş. Molla Bey de bu ci-

(32) Şeyhülislâm Suat Hayri [Ürgüplü]

heti tavsiye etmiş. Ali Bey hâlâ buradadır. Vaziyete göre hareket edecektir. Gözlerinden öperim kardeşim.

2 Kanunuevvel 920

Sâî

Nâzım ve Rûsuhî gözlerinden öperler.

Bu mektup münderecatından Cafer'e de malûmat vermenizi ve melfuf pusulayı lütfen kendisine tevdi etmenizi rica ederim.

(19) Talât Paşa: Yapılacak şey, mücadeleye devam etmek...

19 Kanunuevvel 920

Aziz Kardeşim,

Mektubunu dün aldım. Üç günde gelmiş. Halbuki Cami Bey'in 6 kanunuevvel tarihli mektubunu 16 kanunuevvelde aldım ve açık olarak geldi. Üzerinde sansür işareti de yoktu. Bu mektubu taahhütlü olarak ve postada kapayarak yollıyacağım.

Bugün Ali Bey de hazır olduğu halde, Roma'ya gitmek meselesini uzun uzadıya görüştük. Memleket haricinde bulunan Türk rical-i siyasiyesinin bir içtima akdetmesi fikri?!! ... tarafından ileri sürülmüştü. Maksatları da bu ricalin her biri kendi nokta-i nazarına göre bir siyaset takip etmekte olduğundan bunları bir yere cem ile nokta-i nazarları telif ve millî bir hedef-i siyasî tayin ettirmektir. Berlin'de Cafer Bey'e de izah ettiğim veçhile nokta-i nazarlarda hiç bir ihtilâf yoktur. Herkesin maksadı siyasî ve iktisadî müstakil bir Türkiye'nin vücud gelmesini temindir. Buna ne İslâm ne de Bolşevik siyaseti manidir. Bilâkis her iki siyaset bu gayeye vâsıl olmak için birer vasıttır. Düşmanlarımız biz bu vesaite müracaat etmediğimiz halde bizi kendi siyasî ve iktisadî boyunduruğu altına almakta tereddüt etmediler. Belki o vesaite müracattan sonra içlerinden bazıları tereddüte düştüler. Anadolu'nun iki seneden beri mukavemeti, Bolşeviklerin Anadolu'ya ve İslâm âlemine temayülü, Venizelos'un sükûtu bu tereddütü bir miktar daha tezyit etti. Fazla izahat vermediğin için senin ne düşündüğünü bil-

miyorum. Cafer'in ve o vasıta ile öğrendiğim Harun'un fikirlerini bildiğim için bu içtima hakkında onların fikrine göre muhakeme ediyorum. Onların fikrinde bu içtimanın ruzaanesi şudur:

İngilizler ve İslâm tebaası olan diğer Entente hükümetleri neden Türklerin İttihad-ı İslâm siyasetinden tevahhuş ederek Türkiye'yi mahvetmek istiyorlar. Binaenaleyh, bütün Türk ricali siyaseti mazarratını yakinen gördükleri bu siyasetten tamamen vaz geçtiklerini itiraf ederek sırf millî bir siyaset takip ettiklerini resmen bu devletlere iblâğ etsin. O devletler buna kâni olurlarsa Türkiye'ye hakkı hayat verecekleri muhakkaktır.

Şimdiye kadar senin Fransızlarla, benim İngilizlerle vukua gelen temaslarımızda bu cihetler pek esaslı ve sarîh surette görüşülmüştür. Neticice bazıları zaafından bazıları kanaat-i siyasiyelerinden dolayı bugünkü vaziyeti değiştirmiyor, veya değiştiremiyor. Şu halde yapılacak şey mücadeleye devamdır; bugünkü müşkilâtı tezyittir ve bu sırada her vasıttan istifadedir. Bu ruzaane ile vuku bulacak içtimadan iki zarar tasavvur ediyoruz. Biri yeniden düşmanlarımıza zayıf zannını vermek, ikincisi teşrik-i mesaî ettiğimiz kuvvetleri hakkımızda tereddüde düşürmek.

Hilmi Paşa'nın Rifat Paşa'nın içtimasından hiç bir zarar mutasavver değildir. Senin ve bilhassa Anadolu'yu temsil eden Câmî Bey'in böyle bir içtimaa iştirâkını muzır görüyoruz. Diğerleri tamamen müstakil adamlardır ve memlekette hiç bir fikir ve kuvveti temsil etmemektedirler. Fakat sen ve Câmî Bey öyle değilsiniz.

Hülâsa, bu mülâzalarla benim Roma'ya gitmekliğim musîp görülmedi. Eğer sen bu içtimadan başka bir maksat takip ediyorsan o maksadını temin etmeğe çalış.

Yazdığım son mülâkat nîm (yarı) resmî bir surette cereyan etti. Konsoloshanenin üst katında şampanyalı bir ziyafetten sonra vuku buldu. Başbaşa görüşüldü. Lausanne gençlerinin düşündükleri şeyler de ima ve ifham edildi. Bolbol notlar alındı. İşte bu kadar. Bugüne kadar bir haber zuhur etmedi. Son hissiyatım Ferid Paşa'ya mevkii yani her şeyi bidayeten kabul ettirmek, vaadleri âtiye tâlik etmek şeklidir. Câmî Bey'e mektubumu okursun. Onun mektubuna da ayrıca cevap yazacağım. Hareketini telgrafla bildirsin ki, kendisine otelde yer temin edeyim.

Edib'in gözlerinden öperim. Çoktan beri kendisinden mektup almadım. Sen ne yapacaksın? İtalya'da çok kalacak mısın? Sonra Lusanne'a mı döneceksin? Bana yaz.

Bir de bizim Ziya Bey oraya gitti. Moskova'da iken Bekir Sami eline bir mümessil vesikası vermiş. Bu zavallı sultânî aptallardandır. Söylediğini bilmez. Söyleneni de kendi arzusuna göre anlar. Pek çok potlar kırar. Cami Bey'e anlat. Yazı ve ayak işlerinde kullansın, işe yarar. Fakat sakın kafa işinde kullanmasın. Sforza ile vesaire ile temasına meydan vermesin.

Ben ve arkadaşlar gözlerinden öperiz. Hayriye mahsus selâmlar ediyor.

Sâî

26 Kanunusani 921

Kardeşim Cavid' ciğim (33),

Gazetelerde heyet meyanında Paris'e hareket ettiğini okuduğum için yalnız Câmî Bey Efendi'ye mektup gönderiyorum. Yoksa Masliyah ile Mustafa Şeref Bey'in seyahatine dair tafsîlât verirdim. Bugün Mahmut Bey mektubunu getirdi. Müzakerata ve netice-i mukarrerata dair izahat verdi. Daha bir müddet orada kalacağını öğrendim. Cumar-tesi günü mektup göndereceğim. O günü Şekip Arslan Bey'in dostuna çaya dâvetliyim. En büyüklerinin yaveri de çayda bulunacak imiş. Mektubu o mülâkata talik ediyorum. Bak sana söyleyim Cavid'ciğim, o şakalardan vaz geç. Sonra ben de Davos'a yazarım ha!⁽³⁴⁾ Câmî Beyefendi'nin gözlerinden öperim. Ziya Bey'e samimane selâmlar. Sakın çakmasın, orada iken gördüğüm iyilikleri unutmuyorum.

Sâî

(33) Roma'da Palace Otelde Cavid Bey namına gönderilmiş bir kartpostalıdır.

(34) Hususî hayata ait şakalardır.

(20) *Talât Paşa: Ben Anadolu'ya gitmek istiyorum...*

Kardeşim Cavid' ciğim,

Kartta yazdığım mülâkat dün vukubuldu. Mübahaset yine akademik şekilde kaldı. Kralın yaveri hası ile de cuma günü yemek yiyeceğiz. Yani senin de düşündüğün gibi, her türlü ihtimale karşı teması muhafaza etmek için bu mülâkat ve dâvetler yapılıyor. Şu iyiliği var ki ben istediklerimi istediğim şekilde söyleyebiliyorum.

Ali Bey'le avdetimde uzun uzadıya görüştük. Bir dereceye kadar da anlaştık. O benim derhal memlekete gitmekliğimi teklif ediyor. Mütaleası da şudur: M.Kemal hiç bir vakitte buna muvafakat etmiyecektir. Emri vakii kabule müstaittir. Arkadaşlar da tereddüitten kurtulabilecek. Binaenaleyh, madem ki vücudunuza ihtiyaç vardır, menfaatine çalışmalı. Kendisi bu hafta avdet edecek ve oradan dahile geçmek niyetindedir. Ben zemin hazırlanmaksızın gerek kendim gerek kendisi için mahzur görüyorum. Bu mütaleama karşı bu mesailde biraz da şahsî düşünmeğe müsaade edilmelidir, dedi. Bunun üzerine ben de kendi hakkımda bir karar verebilmek için şahsî düşüneceğim, dedim ve ayrıldık. Nâzım ve Rüşûhî ve Şeref Beyler'le müzakeremiz neticesinde Şeref Bey'i göndermeğe karar verdik. Enver'le telgraflaşık. Birlikte hareket etmek üzere Şeref Bey gitti. Ayın yirmi yedisinde Venedik'ten hareket ettiler. İşte buradaki vaziyet budur.

Anadolu'dan gelecek habere intizaren cuma günü Münih'e gitmeğe karar verdim. Beraberimde bir kısım eşyayı götürüleceğim. Orada Abdullah'ın (35) evine bırakacağım ve Hayriye'nin bir kaç aylar orada kalabilip kalamıyacağını tetkik edeceğim. Niyetim on onbeş gün orada kalmaktır. Fevkalâde bir iş zuhur ederse Berlin'e avdetim tabiidir. Sen şubat zarfında Berlin'e gelmek niyetinde idin. Bir kaç gün Münih'te kalır isem belki birlikte Berlin'e gideriz. Münih'te adresim:

Abdullah Hulûsi
Grunewald
bei München

(35) Talât'ın kayınbiraderi.

Câmi Bey'den hiç bir mektup almadım. Acaba işleri yolunda gidiyor mu? Anadolu'dan yeni havadis aldı mı? Benim Anadolu'ya gidecek emri vaki yapmam hakkında fikri nedir? Lütfen Münih'e bana yaz. Molla'nın adresini de yazabilirsin.

Hayriye selâmlar ediyor.

Câmi Bey'in mektubunu Vedad'a verdim. Paranın Hamburg'da bir Türkte olduğunu söyledi. Kumaş kendisinde imiş. Aldım, Şeref Bey'le Ferit Bey'e gönderdim.

Cami Bey buradaki büro için para gönderecekti. Ben Arif Cemil'i ayda iki mark ⁽³⁶⁾ ile angaje ettim. Bundan böyle vücudunu bu işe hasrediyor. Daha biraz paramız olmakla beraber Holânda'ya da gönderilmek üzere şimdiden beş on para gönderse fena olmaz.

Ziya Bey'e pek çok selâm. Sudi'ye selâmımı söyle de darılmasın. Gözlerinden operim iki gözüm kardeşim. Mahmut Paşa'dan tafsilât aldım.

30 Kanunusani 1921

Sâî

(21) *Talât Paşa: Câmi Bey bunları lütfen
Mustafa Kemal Paşa'ya bildirsin...*

2 Şubat 921

Cavid ve Câmi Bey Kardeşlerime,

Dün üç mühim mülâkatta bulundum. Sırasıyla arz ediyorum:

1 – Vaktiyle Suchon'un yerine tayin edilen Amiral Hofmann General Verangel'in dostlarından bir Rus generalini bizim eve getirdi. Bu zat İstanbul'dan gelmiş. Çatalca ve Gelibolu'da bulunan ve miktarı elli bin kişiden ibaret olan Verangel ordusunu Entente, daha doğrusu Fransızlar, evvelâ kânunusani, sonra da temdiden ancak şubat nihayetine kadar iâşe edebileceğini suret-i katiyede söylemiş. General bu kuvvetlerin

(36) Burada «yüz» rakamı unutulmuş olacaktır.

Mustafa Kemal ile teşrik-i mesaiye hazır olduğunu ve ilkbaharda her iki kuvvetin Bolşevikler aleyhine muvaffakiyetle hareket edebileceğini ve böyle bir ittifak hâsıl olursa bu kuvvetlerin Anadolu hesabına İstanbul'daki ecnebî kuvvetlerini de koğacağını söyledi. Ben de benim burada bir vazife ve salâhiyetim olmadığı ve Mustafa Kemal hâlen Bolşeviklere istinat etmek mecburiyetinde olduğundan onların aleyhinde hareket etmesi makul olamayacağı cevabını verdim. Bu cevaptan sonra, general umumî bahislere girdi. Roma tarikiyle avdet edeceğinden Câmî Bey için kendisine bir kart verdim. Belki mülâkattan istifade eder.

2 – Yunan kralının eski Erkân-ı Harp Reisi General Metaxas benimle görüşmek arzusunu göstermiş. Bizim eve gelmek istemediğinden Madam Wangenheim'da birleşilmesi tensip edilmiş. Gittik. Madam bir aralık bizi yalnız bıraktı. Bahsi General açtı. Her iki tarafı Entente âlet olarak kullanmakta olduğundan iki tarafın anlaşması lüzumunu ileri sürdü ve bir çare-i hal bulunmasında âdeta ısrar etti. Ben de imkân olmadığından bahsettim. Kendileriyle Venizelos'un işgal ettiği yerleri kolay kolay terkedemeyeceklerini, bizimkilerin bu arazi meselesi hallolunmadıkça hiç bir itilâfa yanaşmayacaklarını anlattım. Adalar ve Makedonya'nın Yunanistan'a iltihakından sonra aramızda mucib-i ihtilâf bir şey kalmadığından, bu son mesailin hallinden sonra belki tabî bir ittifak husulü dahi mümkün olacağını söyledim ve Trakya'da ekseriyet İslâm olduğundan Garbî Trakya'yı muhafaza edebilmek için Şarkî Trakya'dan sarf-ı nazar etmelerini ve fakat bu da kendileri için güç olduğunu söyledim ve ona da bir sıfatım olmadığını, meseleyi akademikman düşündüğümü ilâve ettim. General mütemadiyen bir suret-i hal bulunmasında ısrar etti. Bu ısrarlar bir nevi zaafî gösteriyordu.

3 – Eve İtalya müsteşarı gelerek sefirin benden bir mülâkat talep ettiğini söyledi. Saat takarrür etti, gittim. Sforza'nın bir telgrafını okudu. Münderecatı şudur: Mustafa Kemal'in konferansa daveti kendi eseri olduğunun bana tebliği. Aynı zamanda İngilizler de Yunanlıları para- ca vesairece istimal etmek ümidini zail olmadığından Anadolu'dan gönderilecek delegelerin küçük mesailde ısrar etmemesi için Anadolu nezdinde bütün nüfuzumun istimal edilmesi ve İngilizlerde sulh arzusunun da şiddetli olduğu ve her halde bu müsait vaziyet ve fıstattan is-

tifade edilmesi ve şayet konferansa gitmezden evvel kendisiyle görüşmek istersem Turin'de mülâkat mümkün olduğu ve selâm.

Ben de bütün bu tahavvülâtın İtalyanların ve bilhassa kendisinin eseri olduğuna kanaatimiz olduğunu ve vesayasından istifade edeceğimizi ve Cavid ve Câmî Beyler'le bâdelmüzakere bazı teşebbüsatta bulunacağımızı teşekkürat ve minnettarlığımızla beraber yazmasını rica ettim. Mülâkat lüzumunu hissedersen ayrıca haber vereceğimi söyledim. İhtimal aynı şeyler bilvasıta veya doğrudan doğruya sizlere de söylenmiştir. Son günlerde M.K. Paşa'ya ait beyanata itimat etmiyorum. İstanbul'dan geldiğine göre, İngilizleri tahrik için Tatavlada icat edilmiş zannediyorum. Bittabi bu adamlar çıldırmadılar. Söylediklerinin hepsi konferansta muhik ve mantıkî esasata istinaden mülâyim bir lisanla müdafaa edilebilir.

Şimdi Câmî Bey'den ricam; bu mülâkatların ve mütaleatının M.K.Paşa'ya telsiz telgrafla naklidir. Esasen kendisi de bu hususta bizi tavzif etmişti.

Mütaleatın konferansa bilâ kayd ü şart murahhas gönderilmesi ve murahhasımızın menafi-i milliyemizi âzâmî surette istihsale çalışmasıdır. Teferrüat hakkında şimdiden fazla mülâhaza dermeyan edilemez. Bittabi ısrar edilecek esaslar kararlaştırılır ve murahhaslara lâzım gelen talimat verilir.

Ben cumartesi günü Münih'e gideceğim. Lüzumlu ve faydalı görürseniz Taranto veya Posen'de bir gün için birleşebiliriz. Polonya'ya kadar yataklı vagon olduğundan sizin için zahmetli olmaz. Her ikinizin de gözlerinden öperek cevap ve mülâhazatınıza intizar ederim. Arkadaşlar selâm ederler.

Baha Bey geldi. O da her ikinize selâm ediyor. Mülâyim davranılması vesayısı Dinari vasıtasıyla Garoni tarafından da bana yazılıyor.

Verangel ordusunu kazanmak üzere Bolşeviklerin İstanbul'a bir milyon lira gönderdiğini Baha Bey söylüyor.

Ethem ve vaziyet hakkında Câmî Beyefendi'de yeni bir malûmat varsa yazmasını bilhassa rica ederim⁽³⁷⁾.

(37) Bu mektuba isim yazmayı Talât Paşa unutmuştur. Fakat imza kendisindir.

(22) *Talât Paşa: Karabekir Enver'i istemiyormuş...*

Kardeşim Cavid' ciğim,

6 Şubat 921 tarihli mektubunu dün Mollâ Bey getirdi. 3 Şubat tarihiyle Berlin'den gönderdiğim mektubu almamışsın. İhtimal ki şimdi almışsındır. İngiliz bu defa genç madamasıyla ziyaretimize geldi. Kralın yaver-i hası seyahatten avdet etmediğinden hazır bulunmadı. Son mülâkatta daha ziyade Malta'daki arkadaşlardan, onlara karşı yapılan hazırlıklardan bahsolundu. Not aldı, yazacağını söyledi.

1 – Ali Bey intizar ettiği malûmatı ve mektupları aldıktan sonra, tekrar bizi dâvet etti. Kendi hareketi hakkında uzun uzadıya görüştük. Moskova'ya avdetimi şiddetle arzu ediyordu ve her türlü teshilât ve muavenetin diriğ edilmiyeceği temin olunuyor. Galip Bahtiyar, Enver'le de görüşmüş. Enver bize onun mütaleatını ve vaziyet hakkındaki mülâhaza ve malûmatını yazdı. Bu mektup da Ali Bey üzerinde az çok tesir yaptı. Binaenaleyh, hâlen Rusya'ya giderek oradan ahvale intizar etmek ciheti takarrür etti. Londra müzakeratı başlamazdan evvel gitmeyi münasip görüyor. Maksudı da şayet müzakereden menfi bir netice hâsıl olursa Bolşevikler buna intizaren gelmedi demesinler. Bir hafta zarfından hareket edecek idi. Aradan on gün geçtiği halde henüz hareket etmediğini Rüsûhî Bey yazıyor. Derhal Anadolu'ya geçeceğine kanî değilim. Câmî Bey bundan dolayı telâş ve merak etmesin. Kâzım Karabekir'den kendisine gelen mektupları okuduk. O da dahile girmesini teşçi etmiyor. Moskova'da bulunmasında da ben hiç bir mahzur görmüyorum. Bu kararına mani olmak da mümkün değildir.

Münasebatımız şekli zahirini muhafaza etmektedir ve belki muhafazasına o benden ziyade riayetkâr görünüyor. Sait Bey'e vesaireye Ziya bu fikri vermiş olacak. Bu aptal onun şahsından dolayı aramızın açıldığına kâni ve bundan pek müteessir olduğunu Baha'ya söylemiş. Ben bugünkü şekilden memnunum. En hayırlısı budur. Şimdiye kadar o bildiği gibi hareket etti. Ben de daima kendimi mukayyed addettim. Şimdi ona karşı ben de istiklâl ve serbestimi kazandım demektir. Maamafih münasebatımız pek dostanedir.

2 – Şeref Bey esasen Roma tarihiyle gidecekti. Enver'le beraber seyahatini düşünerek Roma'dan tarih-i hareketini sorduk. Aldığımız telg-

rafta 27 kanunusanide Venedik'te bulunmasını yazdı. Roma'ya gitmesine imkân yoktu. Şeref Bey lüzum görürse bizzat gelecek ve yahut Enver'i iade edecektir.

3 – Tisso gûya vaktiyle Almanya'ya on dört milyon liralık şimendifer âlâtı sipariş etmiş. Bu paraları da peşinen vermiş. Bu eşyanın şimdi iki misli fiyatla satılabileceğini ve Anadolu hükûmetinin bunu tahsil edebileceğini Ali Bey kendisinden naklen söylüyor ve Anadolu'da bir teşebbüste bulunursa Tisso'nun Berlin'e gelerek onların hesabına çalışabileceğini de ilâve ediyor. Ben işin esasını bilmemekle beraber, Anadolu hükûmeti kesb-i resmiyet ve meşruiyet etmeden bir şey yapılamıyacağını ve yapmak İstanbul'un aç hükûmetinin nazar-ı dikkatini celbedeceği için tehlikeli olduğunu söyledim. Diğer suretle davetten bize bahsetmedi.

4 – Bugün gelen 1 tarihli Temps'de murahhasların Muhtar, Rüstem ve Celâleddin Arif Beyler'den mürekkep olduğu var. Biri deli, diğeri doğru olmasa bile lekeli. Hiç de beğenmedim. Câmî Bey'i neden memur etmemişler? hayretteyim. Dahildeki zevata meram anlatmak kabil olursa senin murahhaslığın bütün diğer hataları tâdil, tashih eder. Şimdi Alman gazetelerinde Ahmet Rıza Bey'in de ilâve edildiğini Hayreddin okudu. Şu halde, murahhasların biri aptal, biri deli. Hayırlısı Allah'tan.

5 – Malta'dakilerin sulhten evvel bırakılacağını ümit ediyorum. Cahid bana cevap yazmadı. Acaba kartımı almadı mı?

6 – Galip Bahtiyar'ı fazla mühim bir şey öğrenemiyecem için davet etmiyeceğim. Mektup yazarak mufassal mektup yazmasını rica edeceğim.

Son mektubumda Posen'de yerleşmeği düşünmüş ve senden de rica etmiştim. Muhtar'ın üzerinde benim az çok tesirim vardır. Roma'ya muvasalatlarında benim orada bulunmaklığımda bir fayda görürsen oraya geleyim. Yahut, eski düşündüğüm gibi, mutavassıt bir yerde birleşelim. Siz nasıl düşünürseniz ben o yolda hareket ederim. Lüzum görmezseniz Münih'te otururum. Son zamanda fazla dâvetler beni rahatsız etti. Hayriye ile beraber Münih'te sakin bir hayat geçirmeği düşündük. Matteessüf burada da dâvetlerden kurtulamıyoruz. Üç günden beri Molla Bey'de misafirim. Bir hafta da Parten Kirch'de kalacağım. Bizim dosta bir mektup yazarak Aubry Herbert'i Berlin'e dâvet etmesini söyledim. Gelirse bana telgrafla mâlumat verecek.

Başka yazacak yeni bir şey yok. Gözlerinden öper, hareketinden evvel mektubuna intizar ederim. Hatırıma şimdi başka bir şey geldi. Şayet Roma'da veya Posen'de birleşmeği münasip görmezsen Münih tarihiyle İsviçre'ye gitmekliğin muvafık olmaz mı?

12 Şubat 921

Sâî

Molla Bey gözlerinden öpüyor. Halide Hanımın hemşirezâdesi Ressam Galip Bey de ellerinden öpüyor. Hayriye arzı ihlâs eder. Kartta evlendikten sonra bir azizlik yaparım demek istiyordu.

(23) Talât Paşa: Hâtıratımı nasıl yazdım?...

Azizim Cavid' ciğim,

Her şeyden evvel sana şu eser meselesini izah edeyim. Berlin'e geldiğimiz zaman, Almanya'dan istenilmekliğimiz ihtimaline karşı Masliyah'la birlikte Hollanda'ya gitmiştim. Orada iken, Masliyah bir müdafaaname yazmaklığımı ihtar ve teşvik etti. Ben de müsvedde şeklinde bir şeyler karaladım. Maksadım Fırkayı ve Fırkanın hükümetlerini, takip ettikleri siyaset-i dahiliye ve hariciden dolayı müdafaa etmekti. Berlin'e avdetle arkadaşlara okudum. Cemiyet-i müdafaa nokta-i nazarından pek hoşlandılar. Bastırarak memlekete göndermeği tavsiye ettiler. Ben de tekrar okumağa mecbur oldum. İkinci ve üçüncü defa okuduğum zaman, beğenmedim. İleride tashih ve tafsil ederiz, dedim. Buna rağmen, benim İsviçre ve Roma seyahatim sırasında Baha Bey'le Rüşûhî Bey, Arif Cemil Bey vasıtasıyla tabettirmişler. Doğru bulmadım ve nüshalarını saklattım. Hattâ hiç bir kimseye okumak için dahi verilmesine razı olmadım. İşte mesele bundan ibarettir.

Muhteviyatına gelince; ilân-ı Meşrutiyetten evvel Makedonya'daki vaziyet-i siyasiyeden mukaddemede bir nebze bahsettim. Cemiyetin anasır-ı saireye karşı ne derece tolérant olduğunu ve buna karşı Rumların, Bulgarların, Ermenilerin ayrılmak fikirlerini izah ettim. İlân-ı Meşrutiyetten sonra Bulgarların Avusturyalılara ilhaklarına karşı

Paris ve Berlin muahedelerini imza eden devletlerin sükûtu ve İtalya'nın Trablusu işgali Türkiye'yi taksim tehlikesine maruz kıldığından mevcut müvazene-i siyasiyelerden birine girmenin mecburiyetini ispata çalıştım. Harb-i Umumîye sureti duhulü izah ettikten sonra harp esnasında askerler tarafından vukua getirilen suiistimalâtın neden dolayı önü alınmadığından da bahsediyorum. Ne Ali Bey'e ve ne de başkalarına karşı hiç bir itham yoktur. Berlin'e avdette emin bir vasıta bulursam sana bir nüshasını gönderirim.

Münih'ten yazdığım mektupta Muhtar üzerinde tesir yapmak için lüzumlu faideli görürseniz Roma'ya gidebileceğimi yazmıştım. Temps'te, Bekir Sami'nin heyete riyyaset edeceğini okudum. Onlarla da görüşmeyi arzu ederim. Fakat onların bu mülâkatı nasıl telâkki edeceklerini bilmiyorum. Maamafih, buna vakit de yok. İhtimalki bu mektubumu aldığın zaman, onlar gelmiş ve geçmiş bulunacaklar. Maamafih, Münih'ten gönderdiğim mektubun cevabına buralarda intizar edeceğim. Eğer gelmekliğimi arzu ediyorsanız hemen hareket edeceğim. Münih'te tahdidi ikametimin bir sebebi de bu idi. Yolun bir kısmını tasarruf etmiş oluyorum. Esasen Berlin'de de yapılacak bir iş yok. Aubry Herbert gelecek olursa bana telefonla malûmat verilecek. Kralın yaverleriyle görüşemediğimi bundan evvelki mektupta yazmıştım.

Mülâkatlar ve davetler Ali Bey tarafından işae ediliyordu. Benim mahrem olarak kendisine söylediklerimi bilâhare Cemal Azmi, Rûsûhî Bey'e söylüyordu. Ne ise, Allah selâmet versin, gitti. Belki bundan sonra daha ziyade muhafaza-i esrar edilir.

Bilmem sana bahsetmiş miydim, Berlin'de bulunan bir Bulgar İngilizlerle bizim aramızda mutavassıt rolünü oynamak istemişti. Londra'da bulunan Lloyd George'un kalem-i mahsus müdürünün dostu olan Varne isminde diğer bir Bulgar bunu teklif etmişti. Bir zarar görmediğim için, ben buna muvafakat etmiş ve hattâ Bulgarın eline dostumdan diye bir de kâğıt vermiştim. İsmi Davidof olan bu Bulgar Berlin'e bir telgraf verdi. Mektup göndermiş. İşlerin yolunda olduğunu ve İngilizlerin benim vasıtamla iş görmek istediklerini ve Lausanne'a gidip kendisiyle görüşmekliğimi yazıyor. Beride benim ataşemiliter dururken bu vasıtaya müracaat edilmesini biraz müsteb'et gördüm ve belki de bu

müzakereler esnasında bu temaslardan mahzur tevlit eder diye korkarak Lausanne'a gidemeyeceğimi ve arzu ederse kendisinin Münih'e gelmesini yazdırdım. Belki Lausanne'de tesadüfen sen kendisiyle görüşürsen derece-i ciddiyetini anlarsın. Ben dört beş gün için Parten Kirch'e geldim. Yarın değil ömür gün Münih'e avdet edeceğim. Senin mektubunu aldıktan sonra hatt-ı hareketimi tayin edeceğim. Yani, Roma'ya seyahat ihtimali zail olursa ayın nihayetine doğru Berlin'e avdet edeceğim. Şeref Bey'den bir malûmat gelirse seni haberdar ederim. Başka yazacak bir şey yok. Ben gözlerinden öperim Hayriye de pek çok selâmlar ediyor. Lausanne'da ne kadar kalacaksın? Ne vakit evleneceksin? (38) Düğüne bizi davet etmiyecek misin? Bana yaz. Cahid'den bir cevap gelmedi mi? Yoksa benim kartımı göndermedin mi? Allah'a ısmarladık.

18 Şubat 921

Sâî

Cemil Bey'in, Ziya Bey'in gözlerinden öperim. Sudiye de selâmı-
mı, Nuriye Nanıma, Sudi Bey'in ailesine de hürmetlerimi lütfen söyle.

(24) *Talât Paşa: Halide Edip sana bir mektup yazmış...*

27 Şubat 921

Kardeşim Cavid' ciğim(39),

Partèn Kirch'den yazdığım son mektubun cevabını Berlin'de aldım. Rahmi Bey'in dostlar ile (40) olan son mülâkatında onların Meclis-i Mebusan âzasından benim eski bir dostumla görüşmek arzusunu göstermiştim. Yazmışlar. O da derhal hareket etmiş. Beni de telgrafla haberdar ettiler. Perşembe günü Berlin'e cumartesi günü de buraya Düsseldorf'a geldim. Eski hikâyeleri tekrar ettik. O da notlarını aldı ve çalışacağını vâdetti. Siyaset hâtıralarının şiddetle aleyhtardır. Bu mülâkatın tafsilâtını

(38) Bütün bu dertler arasında, Cavid'in başında bir de gönül macerası vardı.

(39) Bu Düsseldorf ismini taşıyan bir kartpostal üzerine yazılmıştır. Talât'ın yazı-
sıyladır. Fakat imza yoktur.

(40) Yani İngilizlerle.

da Ankara mektupları muhteşiyatını Berlin'den yazarım. Halide Hanım'dan sana da bir mektup var. Yanlışlıkla açtım, okumaksızın Baha'nın ve Rüşûhî'nin muvacehesinde kapadım. Bu defa umumî avdeti tecviz etmiyorlar. Bir müddet daha sabır tavsiye ediyorlar. Ben avdette Bekir Sami Bey'le görüşmeği şiddetle arzu ediyorum. Sen kendilerine benim için bir mev'udu mülâkat tâyin ettir. Bir hafta sonra tekrar Münih'e giderek intizar edeceğim. Cumaya kadar Berlin'e, ondan sonra Münih'e. Gözle-rinden öperim. Müsaade varsa takdim ve ihtiramat eylerim.⁽⁴¹⁾

Kardeşim Cavid' ciğim,

Düsseldüf'a gönderdiğim kartımı aldıktan sonra mı Londra'ya hareket ettin, bilmiyorum. Almamış isen bu mektupla birlikte belki eline gider. Düsseldorf'da dostumla olan mülâkat ⁽⁴²⁾ biraz daha ciddî ve esaslı cereyan etti. Hülâsası bizim taraftan hep teminat vermek, onun tarafından inanmak oldu. Bekir Sami Bey'le görüşemediğime onun kadar ben de müteessir ve müteessifim. Bu arzusunu bana bildirmiş olsaydın Roma ile Paris arasında bir yerde yollarını keserdim. Ne ise, avdetlerinde de bundan mahrum olmıyalım. O zatla Bekir Sami Bey'e bir kart gönderdim. Biliyorsun ya, iki sene evvel görüşmek istediğim zattır. Orada kendisine hürmet ediniz, işinize yarar. Başka yazacak bir şey yok. Havadisler sizde, Küppert vasıtasıyla bana bir mektup uçurabilir ve biraz da malhumat, işlere dair malhumat verirken teşekkür etmek hafif kalır. Minnettar olurum. Gözlerinden öperim. Bekir Sami Bey'in. Câmi Bey'in de gözlerinden öperim. Muvaffak Bey'in de gözlerinden öperim. Allah cümlenize muvaffakiyet versin. ⁽⁴³⁾

7 Mart 1921

Sâî

(41) Talât Paşa bu mektubunda vaadettiği malûmatı göndermeğe vakit kalmadan şehid edilmiştir.

(42) İngiliz mebuslarından Aubry Herbert.

(43) Bu kısa mektup, Talat Paşa'nın şahadetinden sekiz gün önce yazdığı son mektubudur.

Yunus Nâdi'ye ayrıca yazmak isterim. Bilmem mahzur var mı? Onu da behemehal görmek isterdim.

(25) *Talât Paşa'dan Cemal Paşa'ya:*
Gizli anlaşmayı senden kaçırmadık...

Muhterem Paşam,

Epey zaman oluyor, ne görüşebildik ne de muhabere ettik. Her iki tarafın arzusuna mugayir olarak sui tesadüf buna sebep oldu. İsviçre'ye gittiğim zaman, Cavid Bey, sizin hareket ettiğinizi söyledi. Münih'e geldiğim zaman mutlaka görüşeceğimizi ümit ediyorum. Bizim arkadaşları yolcu ettikten sonra, bir hafta için Münih'e geleceğim. Orada Bağdad'ı tamir edeceğim. Berlin'de mükemmel perhiz ediyoruz. Doktorun tedavisine ihtiyaç kalmaksızın hastalığım bu tabii perhiz sayesinde tamamiyle geçiyor. İnşallah o vakit Münih'te uzun uzadıya görüşürüz.

İsviçre'de, Cavid Weil ile; ben Dinari ile görüştük. Bilâhare, Berlinde Dinari'nin resmiyle de görüşdüm. Hülâsa: Her iki tarafta da hüsnüniyet var. Bakamız, istiklâlimizi kendilerince mültezim. Buna çalışacaklar, ancak şimdiden fiilî bir taahhüt ve mukavele yapmak imkânı yoktur diyorlar. Bugünkü vaziyetimize göre, bundan başka bir suretle hareket etmelerine de imkân yoktur. Bizim için de mavi boncuğu takabildiklerimize takarak müzakere esnasında muavenetlerini alâkaderilimkân temin etmekten başka hâlen çare yoktur. Ben ümid-i âtiyi güneşin doğduğu tarfata görüyorum. Bütün varlığımızla oralarda çalışmak ve kuvvetlenmek lâzımdır. O gün her gün memleketimize iltifatlar eder. Uhbanstrasse'de bir defa görüşmüş idik. O esas dairesinde çalışmak bizim için mümkün ve muvafıktır. Baha ve refiki hâlâ hareket edemediler. Mâni yalnız havadır. Sisli havalar kalktıktan sonra derhal hareket edeceklerdir.

İki gün evvel buraya Kahireli Aziz ⁽⁴⁴⁾ geldi, beni buldu. Uzun uzadıya görüştük. Mısır, Suriye ve Irak'ta da Araplarla Türklerin fede-

(44) Osmanlı ordusunda zabıt idi. Sonra Mısır'da erkân-ı harbiye reisi olmuştur.

ral bir hükûmet teşkili için çalışabileceğini ve buna zemini İtilâfçıların hazırladığını söylüyor. İcabında ondan da istifade edilebilir. Benim fikrim biz halen dahilde çalışamayacağımız için onları serbest bırakarak hariçte çalışmak ve onların bu suretle dahildeki muvaffakiyeti siyasiyelerini temin etmektir.

Bedri Bey Almanlarla muahedenin zemân-ı ihzarını ve senden ne diye gizlendiğini öğrenmek istediğini söyledi. Bunu bir kaç defa diğer rüfeka huzurunda sana söylemiştim. Hatırında kalmamış olacak: Arşidük'ün katlinden biraz sonra, bir gün, Said Halim Paşa beni, Halil'i, Enver'i nezdine davet etmişti. Wangenheim'la, şerait-i mütesaviye ile Almanya'nın Türkiye ile bir ittifak muahedesi akdetmek tasavvurunda olduğunu söylediğini ve fakat ortada daha ciddî bir şey olmadığından müsbet bir hale gelinceye kadar üçümüzden başka kimsenin bilmemesini rica etti ve namusumuz üzerine söz aldı. İlân-ı harpten bir gün evvel, telefonla yalıya davet edildim. Diğer iki arkadaş dahi geldiler. Muahedenin müsveddesini bize gösterdi. İşte o vakit ben bunun üçümüzün mesuliyeti altında kabul edilmesine imkân yoktur. Bizim daha iki arkadaşımız vardır. Onlardan hiç bir şeyi şimdiye kadar gizlemedik. Biz ne isek onlar da odur dedim ve Cavid'le senden bahsettim. Paşa hiddetlen-di ve bu şerait dahilinde iş görülemeyeceğinden bahsetti. Enver, Halil beni tasdik ettiler. Nihayet o da telefon ediniz, onlar da gelsin dediler. Sen yağmura tutulup tekrar eve döndüğün için geç geldin ve bizi orada bulamadın. İşte hakikat-ı tarihçe budur azizim.

Ermenilere ait Reşit Saffet'in kitabını gönderiyorum. Tehcir'den evvel Ermeni ihtilâlini musavvir kitaptan da bir nüshasını göndereceğim. Tafsîlât-ı lâzimeyi alırsın. Her ihtimale karşı ben hatıratımın neşrini bir müddet tehir ettim. Cavid bir defa görmek arzusunu gösterdi. Bittikten sonra senin hatıratı da bir defa ben görsem iyi olur kanaatin-deyim. Yine sen bilirsin.

Ahmet (45) dün akşam kendi geldi, görüştük. Senin gözlerinden öper, hanımefendiye arzı ihtiram eylerim. Leylâ hanımefendiye de hürmetlerimi söyleyiniz. İsmet Bey'e, İsmail Hakkı Bey'e selâm.

(45) Cemal Paşa'nın Almanya'da tahsilde bulunan büyük oğlu.

Tütünlerini doktor paket olarak Ali Haydar'a teslim etti. Dördünü alıkoydum. Beşini Ekmel Bey ile gönderiyorum. Kardeş payı olmak için dört buçuk hakkın idi.

21 Kanunuevvel 919

Ali Sâî

*(26) Talât Paşa'dan Cemal Paşa'ya:
Afganistan'da büyük işler yapacaksın...*

Pek Muhterem Kardeşim Cemal Paşa,

Haziran 920 tarihli ikinci mektubunuzu bugün aldım. Rus kuryesiyle gönderdiğiniz birinci mektup hâlâ gelmedi. Kop vasıtasıyla aratılacaktır. Müzakere ve mukarreratı ihtiva eden birinci mektubu almadığımızdan ne gibi esaslar üzerine çalışılacağına ve A'zamiyyûn tarafından teklifatımızın tarz-ı telâkkisine dair bir fikir edinmek bittabi mümkün olamadı. Afganistan'da büyük işler yapmak hakkında gösterdiğiniz ümitten zât-ı âlilerinin o tarafa ihtiyarî azimet edeceğiniz anlaşılıyor. Halil Paşa'nın dahile ve Irak'a olan memuriyetinden de arada tamamiyle bir ittifak hâsıl olarak müştereken mesaiye karar verildiği hiss olunuyor. Birinci mektup gelirse bu cihetler tamamiyle taayyün etmiş olur. Fakat her ihtimale karşı Moskova'dan infikâk etmezden evvel mufassal bir mektup gönderiniz.

Ali Elhamdülillâh pek büyük tehlikeler ve sıkıntılar geçirdikten sonra, üç gün evvel Berlin'e avdet etti. On beş gün sonra hareket için hazırlanmaktadır. İnfikâkinizden sonra mühim telâkki edilecek hiç bir vak'a cereyan etmemiştir. Dahilden henüz yeni bir malûmat almadık. İttihad-ı İslâm Cemiyeti için Mısır İhtilâl Komitesinden bir murahhas istemiştik. Bizzat reisleri geldi. Ben bizzat Alman Constance'a giderek hudutta iki buçuk saat görüştük. Mütaleatımızı ve teşkilâtımızı aynen kabul ettiler. Teşkilâtı diğer Müslüman memleketlere ithale onlar da çalışacaklardır.

Edip Bey el'an Roma'dadır. Son gelen bir mektubunda Gioletti'nin benimle görüşmek istediğini ve bilvâsıta, a'zamiyyun ile temasa

girmek arzu ettiğini bildiriyordu ve ikinci bir iş'ara intizanı tavsiye ediyordu. Henüz bir şey zuhur etmedi.

Constans'a giderken Münih'ten geçtim. Hanımefendi'yi ziyaret ettim. Kâmuran da gelmişti. Behçet'i de gördüm. Cümlesi afiyettedirler. Bilhassa hanımefendinin rahatsızlığı tamamen geçmiş ve âdetâ şışmanlamıştır.

Baha'nın ailesi de Milâno'ya gelmiş. Bayramzâdeden bir telgraf aldık. Huduttan almak üzere Sadi gidecektir. Onun mektup yazmayışına hayret ettik. Buradan yazılacak başka bir şey yoktur. Senin, Baha'nın, pederinin gözlerinden öper ve Cenab-ı Hakk'tan muvaffakiyetler temenni ederim. (46)

14 Temmuz 1920

Sâî

Muhterem Halid'im,

Şimdiye kadar yalnız bir mektubunuzu alabildik. Kurye ile gönderilen mektup henüz gelmedi. İki gün evvel Moskova'dan gelen bir Türk zabiti doğru Münih'e giderek mektubunuzu hanımefendiye vermiş ve oradan da ağustosta Berlin'e avdet etmek üzere Turing'e gitmiştir. Akşam telgrafla adresini hanımefendiden sordum. Nezdinde bana da mektup olduğunu söylemiş.

Ali Bey'in huzuruyla dün uzun uzadıya müzakere ettik. Onun ilk seri ve emin vasıta ile hareketinin ikmâliyle beraber ben de Moskova'ya gideceğim. Orada tekrar buraya avdetim veya orada ve muhitinde çalışmaklığım muvafık olup olmayacağı kararlaştırılacaktır.

Dahilden yeni bir malûmat almadık. Yalnız, Edip, Karabekir Kâzım'ın Karahisar'da büyük bir ordu tahşit etmekte olduğunu ve İzmir cephesinin kumandasını deruhte eylediğini yazıyor. Eylûlde Yunanlılara karşı harbetmek için büyük hevesi varmış.

(46) Talât Paşa'nın Cemal Paşa'ya bu mektubu Baad Kissingen'den Sanatorium Neues Kurhans antentli kağıda yazılmıştır.

Hanımefendi ile çocuklar âfiyettedirler. Başka bu vaziyette yazacak bir şey yok. Gözlerinden öperim kardeşim.

23 Temmuz 1920

Sâî

Muvaffakiyetler temenniyatıyla hürmetler.

Tevfik (47)

Bir kart üzerine yazılan bu mektubun arkasına şunlar ilâve edilmiş :

Nâzım da gözlerinden öper. Baha'nın, pederinin gözlerinden öperim. Baha neden mektup göndermiyor? Ailesi bugünlerde Münih'e vâsıl olmak üzeredir. Sadi'yi yerleştirmek ve bir müddet yanlarında bulunmak üzere Münih'e gönderdik. Gitmişlerse lütfen yazınız.

Aynı sayfaya 23 Temmuz 1920 tarihiyle Enver Paşa kurşun kalemle şu satırları ilâve etmiştir:

Kardeşim Halit, (48)

Ben kısa yoldan size iltihak edeceğim yerde tekrar Almanya'ya iade edildim. Şimdilik Berlin'deyim. Çocuklarım da geldi. Onları yerleştirip tarafınıza geleceğim. İkinci mektuptan anlaşıldığına göre, vazifeniz muvaffakiyetli bulunmuştur. Memnun oldum. Tebrik eder, gözlelerinden öperim. Çocuklarım da gözlelerinden öperler. Bâki selâm

Ali

(47) Tevfik imzası Doktor Rüşûhî'nin adı olacaktır zannederim.

(48) Halit Cemal Paşa'nın takma adı.

(27) *Talât Paşa'dan Galip Kemalî'ye
gönderilmiş üç mektup...*

Galip Kemalî Beyefendi Biraderime,⁽⁴⁹⁾

Roma'dan avdetten sonra Berlin'de matbuat bürosu tesis ettik. Büronun mesaisi üç esasa istinat edecektir.

- 1 – Re'sen makalât ve telgraflar,
- 2 – Tekzipler,
- 3 – Cevaplar,

Büroda sizin İtalya'daki mesainizden şükranla bahsettim. Ve sizinle temasa girmelerini söyledim. Müttefikân kabul edildi. Şu mektubumla ben takdim muamelesini yapıyorum. Buna dair başka defa size yazmıyacağım. Kendileri sizinle doğrudan doğruya muhabere edeceklerdir.

Büro, şerait-i sulhiyenin bizimkilere tebliğinden sonra miting akdederek reisi hükûmetlere, bizim delegelelere ve Humanité Gazetesine protesto telgrafları yazacaktır.

Siz de orada böyle bir miting akdetmeye muvaffak olursanız az çok faide temin eder. Burada Türkler, Mısırlılar, Araplar, Hintliler, Azerbaycanlılar mitinge davet edileceklerdir.

Edip'ten çoktan beri mektup almadım. Son telgrafında İstanbul'dan gelenlerin gitmek üzere olduklarını bildiriyordu. (İstanbul'dan, İsviçre'den Roma'ya o kadar vatandaş geliyor ve geçip gidiyordu ki, bunların kimler olduğu doğrusu, ben şimdi hatırlamıyorum. Bunun için, Edip Servet'in hâtırasına veya varsa, notlarına müracaat etmek lâzımdır. G.K.S.) Onlar da mufassal mektup yazacaklarını Rüşûhî Bey'e yazdıkları bir mektupta bildirmişlerdi. Mektuplarını hâlâ almadım. Edip Bey orada ise pek mufassal mektup yazmasını söyleyiniz. Siz de müstear bir imza ile bana veya Rüşûhî Bey'e vaziyete dair mektup yazar iseniz müteşekkir kalırım.

(49) Talât Paşa'nın buraya alınan üç mektubunu bize sayın Galip Kemalî tevdi etmiştir. Kendisine teşekkür etmeyi borç biliriz.

Di Martino ile görüştüm. Gayet sevimli davrandı. Münasebet olursa teşekküratımı Sforza'ya söyleyiniz. Gözlerinden öper, hanımefendiye arz-ı hürmet ederim.

Sai

9.4.1920

Bu mektubun arkasında, Doktor Rüşûhî Bey'in de şu satırları vardır:

Miri muhterem efendim,

Bir kaç aydan beri mektuplaşamadık. İstihlâs-ı vatan uğrunda mesainizi şükür ile takipteyim. Allah sayınızı müsmir etsin. Atiden tabîî ümidimiz münkati değil. Ne mümkünse yapmak, ölünceye kadar her türlü çalışmak farz-ı ayndır. Dahilî memleketteki bir kaç alçağın ve bunlara takılan bir hayli sersem ve ahmağın husule getirdiği zemini müsait, İngilizlere suikasd-i hazırı ihzar (ma'lûmya, 6 martta İstanbul askerce işgal edilmişti. G.K.S.) ve tehiye etti. Şimdi, muvaffakiyet bit-tabî nisbeten geç ve güç elde edilecek.

Çalışmak erbab-ı hamiyetten, inayet Allah'tan. Baki hürmetler. Hanımefendilere arz-ı ta'zimat beğim efendim.

Rüşûhî

Muhterem Kardeşim,

30 Mayıs 920 tarihli mektubunuzu dün aldım. Evvelce Rüşûhî Bey'e bir mektup göndermiştiniz. Onu aldık başka mektup almadık. Almanya'da mevcut olan sansür malidir. Siyasî sansür yoktur. Maamafih ehemmiyetli bir işarınız olursa hariciye ve Di Martino vasıtasıyla gönderilebilir.

İrsaline inayet buyurulan evrak beni son derece alâkadar eden mesailden bâhistir. Bilhassa teşekkürler ederim. Buraca parça parça matbuata verilebilir. Bir kısmını da Hollânda'da neşretmek mümkündür. İadesi işaret buyurulanların suretini alarak Edip Bey vasıtasıyla takdim ettim.

Mehmet Ali'nin Paris'ten hareketini Vevey de bulunduğum sırada Paris'ten telgrafla bildirmişlerdi. O günkü eksprese çıkarak İtalyan hududuna kadar gittim, gelmedi. Tekrar bu suretle mülâkat mümkün-dür. Ancak heyetin İngilizler tarafından pek sıkı tarassut altında bulundurulduğuna nazaran kendilerine bir fenalık gelmesinden korkarım. İtalya'ya geldiğinde görüşünüz. Kendileri bir mahzur görmezlerse avdetlerinde bir mülâkat tertip ederiz.

Şahsınız hakkında verdiğiniz karardan dolayı sizi tebrik ederim. Sizi esasen alçaklar ile teşrik-i mesaî edecek tıynetle yaratılmamış gördüm. Allah büyüktür. Atî bizimdir. Hanımefendiye arz-ı hürmet ederim. Yeniden elde edeceğiniz malûmat ve evraka muhtacım kardeşim.

Sâî

Hâmiş olarak Doktor Rûsûhî Bey'in şu yazısı vardır:

Beyim efendim,

Payam-Sabahta tahminim gibi tekrar edepsizce neşriyat vardı. Tabi siz de gördünüz. Tabii menbaı(okunamadı) Bunlar sonuna kadar meslekî sakimlerinde devam edecekler. İnşallah erbab-ı namus ve hamiyetin mesaisi muvafakatiyle tetevvûç olur da mahcup olurlar. Baki gayret sebat ricası ve hürmetler mîrim.

Rûsûhî

Galip Kemalî Beyefendi Biraderime,

14 Ağustos 1920 tarihli mektubunu aldım. Hem alçak hem ahmak adamlar ile çalışmak güçtür. İttihaz buyurulan karar musiptir. Servet Bey'den uzun uzun mektuplar aldım. Bir aralık buradaki sefiri görerek bu babda mütaleatımı söyledim ve Sforza'ya yazmasını rica ettim. Kont nâzir olunca daha ihtiyatlı olmuş. Sizin bir müddet sonra Anadolu'ya gidip tekrar Avrupa'ya avdet etmekliğiniz musip olur fikrindeyim.

Vehip Paşa ufak bir teehhür dolayısıyla Rusya'ya gidemedi. Arnavutlukta çalışması münasıptır. Ve kendisi hâheşkerdir. Zannedersem, Kont bir müddet tehirini muvafık görmüş. Yeniden bir karar verirlerse bana yazınız.

Fransızların ve Ahmet Rıza Bey'in Yunanlıların Trakya hakkındaki söylediklerine inanması epeyce sâfiyane bir harekettir. Hem de orada tahrîrî bir vesika olmadığı ve ifade-i şifahiyeye atfedildiği halde.

Arkadaşlarımız Moskova'ya muvasalat ettiler. Bazı temaslar için şimdilik ben burada kaldım. Aldığımız son telsiz telgrafta orada bulunan İtalyan süferasından Allioti'nin bizimkilere ve Anadolu'dan gelen heyete büyük muavenet ettiğini yazıyor. Sizden rica ederim bu adamın mahiyetine ve oradaki vazifesine dair tafahhusatta bulunarak bana yazınız. Giolitti ile Lloyd George arasında Şark için ne gibi mukarrerat ittihaz edildiğini öğrenmeğe çalışınız. Şarkta vaziyet iyidir ve her gün daha iyi olacaktır. Geç olmakla beraber bence muvaffakiyet muhakkaktır.

Hanımefendiye arz-ı hürmet ederim. Kerime hanımefendiye keza. Refikam size hanımefediye ve kerime hanımefendiye selâm ve hürmetler ediyor. Gözlerinden öperim azizim.

Sâî

25 Ağustos 1920

Cümleye hürmetler, selâmlar

Rüşhî

(28) *Talât Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya
gönderdiği tarihî mektup(*)*

22 Kanunuevvel 1919

Memleketin âtisini ben şu yolda görüyorum.

Avrupa, mevâdd-ı iptidaiyyesi gayet zengin olan Rusya'dan uzun müddet istifade mümkün olamayacağını yakinen bildiği için bu zararını imkân nisbetinde Türkiye'den telâfi etmeğe çalışacaktır. Düvel-i İtilâfiye'nin Türkiye üzerinde besledikleri bütün amâl ve makasid-ı siyasiyeden sarf-ı nazar yalnız şu maksad-ı iktisadîleri bile arzu ettiğimiz şekilde hür ve müstakil bir Türkiye'nin vücuduna mâni olacaktır. Binaenaleyh bizlerle aktedecekleri muahede-i sulhiyede kendileri için birçok esbab-ı müdahale bulunacak ve şerait-i sulhiyye iktisaden memleketimizden a'zâmî istifade etmelerine müsaîd birçok mevadî haiz bulunacaktır. Elimizde kalacak yerlerin menabii kesîr olmakla beraber bu şerait dahilinde memleketin esbab-ı terakkisini te'min etmek mümkün olamayacaktır. Sulhun tahdid edeceği Türkiye Avrupa'nın bu gayesine sed çekebilecek derecede kuvvet olmayacaktır. Binaenaleyh bu kuvveti hariçte aramak ve muavin kuvvetler vücuda getirmek icap eder. Bunu ben iki büyük muhitte aramak ve kuvvetli bir teşkilât yapmakta görüyorum. Bu kuvvetin biri vâsi Türk âlemi, ikincisi de İslâm âlemidir. Türk âleminde şimdiye kadar hiç işlenmemiş olan Türkistan bizim için gayet esaslı bir saha-i mesaidir. Bu sahada dahildekilerin doğrudan doğruya çalışması hem müşkül, hem de tehlikelidir.

(*) Talât Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında teati edilen 22 Aralık 1919 tarihli mektup ile 29 Şubat 1920 tarihli iki mektup, aşağıdaki makaleden dipnotlarıyla birlikte aynen alınmıştır. Talât Paşa'nın bu mektubu Kôr Ali İhsan'ın kardeşi Asım Bey [İloğlu] tarafından Ankara'ya ulaştırılmıştır. Talât Paşa'nın mektubu kendi yazısıyla değil Asım Bey'e not ettirilerek yazdırılmıştır. Her iki mektubun geniş değerlendirmesi için Bkz: *İlhan Tekeli-Selim İkkin, Kurtuluş Savaşında Talât Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları, Belleten 1980 sayı: 174 s. 301-345, TTK. Ankara*

Teşkilât-ı esasiyye vücuda getirdikten sonra maddî ve manevî surette muavenet kabil olabilir. Bu teşkilât-ı esasiyeyi yapmak için rûfeka-dan bazılarının o havalîye giderek çalışması iktiza ediyor. Bugün üzerimize düşen vazife, mazideki umumî ve hususî hataiyyatı unutarak geniş bir fikirle herkesin kabiliyetinden a'zamî istifade ve bu suretle gaye-i umûmiyi te'mine çalışmak olmalıdır. Ben Enver Paşa'yı gerek İslâm âlemindeki nüfuz ve ehemmiyetleri ve gerek azim ve metaneti ve gerek şerait-i hazıra dahilinde uzun müddet memlekete avdetinin gayr-i mümkün bulunması dolayısıyla o havalide çalışabilecek mühim bir uzuv telâkki ediyorum. Binaenaleyh bazı rûfeka ile kendisinin Türkistan, Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya'da derece derece çalışmaları takarrür etmiş ve o semte müteveccihen hareket etmişlerdir. Ancak hâvali-i mezkûrede çalışabilmek için Bolşevik'ler ile anlaşmak zarûrîdir. Bolşevikler Rauf Bey'ce de ma'lûm olduğu veçhile (Brest Litovsk) muahedesi esnasında vâsi bir Sovyet İmparatorluğu gayesini takip ediyorlardı. Eski Rusya İmparatorluğu dahilinde *-ki bunda Finlandiya, Litvanya, Estonya, Ukrayna, Polonya, Kafkas ve Türkistan da dahil idi-* Sovyet teşkilâtı yapıp bu teşkilâtı Petersburg veya Moskova'ya rabt etmek ve bu suretle eski Rus İmparatorluğu'nu, başka bir kisve altında, ihya etmek arzusunda bulunuyorlardı. Bugün Bolşevik'ler bu fikirlerinden bazı fedakârlıklar yapmışlardır. Eski Rusya İmparatorluğu dahilinde teşekkül eden muhtariyet ve istiklâliyetleri tanıyacaklarından bahs ediyorlar. Buradaki Bolşevik rüesası ile hal-i temastayım. Şimdiye kadar mahbus bulunan (Radek) ile defaat ile görüştüm. Ve bâlâda zikrettiğim esaslar dairesinde çalışmak üzere (Lenin) nin tasdikine ta'likan anlaştım. (Radek) in tahliyesi ve tayyare ile Moskova'ya gidebilmesi için Almanlar nezdinde pek çok çalışarak muvaffak oldum. Ve başka bir nam altında esbab-ı seyahatini temin ettim. Bundan dolayı (Radek) ve burada bulunan Bolşevik'ler bize medyunu şükrandırlar. (Radek) Bolşevik'ler hükûmetinin şark mesaili mütehassısı olduğundan mukarreratımızın merkezce kabul edileceğini suret-i katiyyede temin ediyor.

İkinci saha-i mesainin âlem-i İslâm olduğunu söylemiş idim. Türkistan teşkilâtı Efganistan vasıtasıyla Hindistan'da çalışarak Hindistan âleminde bir tesir yapabilir ve Devlet-i Âliyye ve Hilâfet-i İslâmiyye le-

hinde kuvvetli bir cereyan uyandırabilir. Araplar mütarekeden sonra tamamiyle inkisar-ı hayale uğramışlardır. Fransızlar ile İngilizler arasında (1916) tarihinde ⁽¹⁾ akt edilen mukavelename Arabistan'ı tamamiyle parçalayıp kuşa benzetiyor. Ve müstakıl Arabistan'a kıt'a olarak çölden başka hemen hiç bir şey bırakmıyor. Emîr Faysal'ın maiyyetinde bulunanlardan biri İsviçre'de bize mensup bir zat ile olan mülâkatında Arap gençlerinin maziyi unutarak Türkler ile eski Almanya veya Avusturya, Macaristan gibi birleşmek ve beraber çalışarak itilâfçıların istilâsına mâni olmak fikrinde olduklarını söylemiş ve Mustafa Kemal Paşa ile tesis-i münasebet arzusunda bulunduklarını ilâve etmiştir. Sulh şeraitinin müzakeresi sırasında Arapların Türkler ile birleşmek arzusunu izar etmeleri ve bu babta haklı tezahüratta bulunmaları nüfuz-u hilâfetin o havalide devam ve bekasını göstereceğinden fevkalâde faydalı olabilir. Dahilden vesait-i muhtelifle ile bu maksadın istihsaline sarf-ı mesai olunabilir. Bu tarz ve şekl-i mesâi Rauf Bey'in gayesine ve arzusuna pek muvafık olduğundan bu hususta sarf-ı mesai edebiliyor.

Biz de haricî bir teşkilât ile kendisine muavenet edebiliyoruz. Mısırlı Aziz Bey iki gün evvel Berlin'de beni buldu. Bu esas dairesinde kendisiyle uzun uzadıya görüştük. İnkisar-ı hayale uğramış, Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben yazdığı mektubu gönderiyorum. Bu zat dahilden ziyade haricte ve bu maksad uğrunda istihdam edilebilir. Ve bu yolda çabılaşması için kendisine imzasız not şeklinde bir cevap verilebilir.

Ben memleket için çalışmayı şimdilik şu üç şekilde hulâsa edebiliyorum. Biri dahilde, diğerleri de Türklük ve İslâmlık âleminde.

Dahildeki teşkilât-ı milliye iktidarı tamamiyle ele almalı ve muntazam bir hükûmet şeklinde memleketi idare ederek sulhu akd etmelidir. Teşkilât-ı milliyenin halen hiç bir fırkayı temsil etmemesi pek muvafıktır. Ancak mevki-i iktidara geldikten sonra her ne nam ile olursa olsun Meclis-i Mebusan'da kuvvetli bir fırka vücuda getirmesi zarurîdir.

Haricte bulunan uzuvlar ile açık hiç bir münasebetleri olmamalıdır. Harp mesullerinin muhakemesi için bir divân-ı âlf teşkil etmeleri

(1) M. Sykes ve J. Picot tarafından hazırlanan Osmanlı Asyasının Müttefikler arasındaki Bölüşüm planından söz etmektedir. Bu proje için bakınız: E.E.Adamof *Anadolu'nun Taksimi Planı*, İstanbul 1972

lâzımdır. Bu tamamıyla ayrı bir meseledir. Bir taraftan bu cihet takip edilmekle beraber diğer taraftan yalnız ara sıra benimle gönderilecek adamlar vasıtasıyla münasebette bulunulabilir. Mamafih arzu etmedikleri ve ahvali gayr-i müsait buldukları halde şimdilik ihtiyat etmeleri de kabul olunabilir. Esasen gerek benim ve gerek diğerlerinin vaziyet-i siyasiyeleri bugün buna müsait olmadığı gibi memleket için de zararlıdır. Takibini muvafık gördüğüm üç tarz-ı mesaiyi burada tekrar ediyorum:

Evvelâ – Dahildekilerin müstakillen çalışmaları,

Sâniyen – Hariçtekilerin âtiyen Türk ittifadı vücude getirebilmek için Türkistan'da çalışmaları ve Türkistan'ın bilâhare istiklâliyyetini te'min edebilmek için idarede askerî ve mülkî teşkilât vücuda getirmeleri,

Salisen – Arapların bugünkü me'yusiyyetinden istifade ederek ilerde bir Arap ve Türk ittifadını te'min edecek teşkilâtı vücude getirmek ve umumiyet itibariyle âlem-i İslâm da lehimizde bir cereyan uyandırmak.

Bütün bu teşkilât ya şimdiden veyahut ileride Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına veyahut teşkil edeceği bir büroya rabt olunabilir. Hariçî teşkilâtın nokta-i temasını ben teşkil edeceğimden işin ciddiyet ve safiyyetinden emin ve askerce bir itaata intizar olunabilir.

Avrupa'da bulunduğum bir sene zarfından propaganda için yapılan teşebbüsât ve teşkilât;

1 – Lahaye'de bir Türk istihbarat bürosunun teşkili ve memleketimiz lehinde gerek Hollanda ve gerek diğer bitaraf memleketler matbuatında neşriyat icrası, (Tafsilât-ı lâzime Asım Bey tarafından verilecektir). Bu teşkilât âtiyen hükûmete rabt olunabilir.

2 – Amsterdam'da in'ikad eden beynelmilel Sosyalist Kongresi'nde beynelmilel sosyalistler kâtib-i umumîsi ⁽²⁾ (Huysmans) ile mülâkat ettim. Ermeni vekâyiininin suret-i cereyanını buna izah ve Müslü-

(2) Selânik'teki Sosyalist çevrelerin Huymans'la 1908 sonrasındaki yazışmaları için bakınız. George Haup ve Paul Dumont, Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler, İstanbul, 1977; Huysmans'ın sosyalist hareket içindeki yeri için bakınız: Max Beer, *Sosyalizm ve Sosyal Mücadelelerin Tarihi*, İstanbul, 1969, s. 636-646

manların Ermeniler tarafından dūçar-ı tecavüz olduğuna kendisini iknaa çalıştım (3). Amsterdam'da kongreye iştirak için gelen Gürcü hükümet-i muvakkatesi reisi (Çengilli) ile de görüştüm. Ve Ermeni vekayii hakkındaki nokta-i nazarımızı kendisine izah ettim. Çengilli in'ikad eden (Bern) Sosyalist konferansında Ermeniler aleyhinde irad-ı nutuk ederek Türkiye'de cereyan eden Ermeni vekayii'nin müsebbip ve me'sûl-i hakikîlerinin bizzat Ermeniler olduğuna yaptığı tahkikat üzerine kanaat-ı kâmile getirdiğini serd ve beyan eylemiştir.

(Bu babta Asım Bey tarafından malûmat-ı kâfiye verilecektir).

3 – Fransız ve İtalyanlar ile mülâkat ve müzakerat ve bunlardan hasıl ettiğim fikirler.

Gerek İtalyanlar, gerek Fransızlar atiyen idareyi ellerine alacaklarını muhakkak gördükleri Jön-Türkler ile şimdiden hüsn-ü münasebete girmek ve kendilerini İngilizler nezdinde müşkül bir mevkie sokmamak şartıyla bizlere mümkün olan muaveneti yapmak arzusundalar. Ancak bugün açıktan fi'li bir harekette bulunmalarına imkân olmadığı gibi esasen vaziyet-i siyasiyeleri de buna müsait değildir. Bu hususta bize İtalyanlar, Fransızlardan daha müsaadekâr davranıyorlar. Buradaki İtalyan delegeleri vasıtasıyla İtalya Hariciye Nezareti müsteşarı Kont Sforza ve dolayısıyla (4) İtalya hükûmetiyle her vakit temas edebiliyorum.

Cavit Bey'de evvelce bizde (Turuk-u Umûmiyye) şirketi müdürü iken elyevm (İ'marât ve Te'sisat) nazırı bulunan (Lostor) vasıtasıyla Fransa hükûmeti ile temasa gelebiliyor. Mamafih bu hususat tamamıyla dahildekilerine ait olduğundan biz yalnız dahildekiler lüzum gördüğü takdirde bu işde tavassut edebiliriz... Ve icabında kendi ta'yin edecekleri zevatı bunlarla görüştürebiliriz... Arzu ettikleri takdirde tamamiyle aradan çekiliriz.

(3) Huysmans ile Ermeni olaylarını konuşması sırasında Huysmans Talât Paşa'yı söylediklerini yazmaya teşvik etmiştir. Talât Paşa daha sonra yayınlanan Birinci Dünya Savaşına ilişkin hatıralarını bu seyahatten sonra yazmıştır. Hatıralar için bakınız: *Talât Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul 1946.

(4) Asıl metinde mevcut olan 'bilvasıta' kelimesi karalanmış ve bu kelime yerine «dolayısıyla» yazılmıştır. Bu değişikliğin ne zaman yapılmış olduğunu saptıramadık.

Cavit Bey hakkındaki mütaleam:

Cavit Bey memleketin dahilde ve hariçte muhtaç olduğu bir uzuvdur. Muktedir ve namusludur. İtilâfiyûn nezdinde bizim vaziyetimizde değildir. Harbe muhalif kalmış, harp esnasında ecnebileri ve menafi-i ecnebiyyeyi âtiyen memlekete nafi olur mülâhazasıyla müdafaa etmiştir. Amerika ile kat'ı münasebata aleyhtar bulunmuştur. Bu cihet Amerika sefaretince de ma'lûmdur. Ermeni vekayii ile de alâkası yoktur. Hakkında verilen hüküm hilâf-ı vicdan, kanun ve usuldür. Herhangi bir şekilde ileride Divân-ı Âlice muhakemesi icra edilmek üzere bu hüküm geri alınabilir.

Asım Bey'in avdetinden evvel mümkün ise Küçük Refet Bey'i veyahut o derece tanıdığım birisinin İsviçre veya Almanya'ya gönderilmesini ve bu mesail hakkında teati-i efkâr edilmesini pek arzu ederim.

Bu zat aynı zamanda sosyalist cereyanlarını da tetkik ve er-geç Avrupa muhitinde pek büyük bir rol oynayacak olan bu cereyanlardan bizlerin suret-i istifademiz hakkında da bir fikir edinebilir. Paramız yoktur. Sizden para istediğimize de zahip olmayınız. Şimdiye kadar bu işlerde bir miktar kendi paramdan sarfettirdim, Masarifin diğer bir kısmını [Karasu] nun (5) Nesim Mazlıyah (6) üzerindeki parasından mes'uliyeti üzerime alarak sarf ettirdim ve atiyen de ettireceğim. Sonrasına Allah kerim.

(5) Karasu Kelimesi tam okunamamıştır. İlk iki harf tam okunamamaktadır. Karasu olmak muhtemeldir. Bir taraftan savaş içinde Almanya'dan alınacak mallarda Karasu Efendiye bir öncelik tanındığı ve Kararusu Efendi'nin bu ticaretten kâr ettiği bilinmektedir. Avrupa'da onun işleri ile uğraşan temsilcileri vardır. Talât Paşa'nın mektubunu getiren Asım Bey'de Karasu Efendi'nin Hollanda temsilcisidir. Eğer kullanılan para Karasu Efendi'ye ait ise mektubun bu konuda bize verdiği bilgi ilginçtir. Çünkü Karasu Efendi değişik yazarlarca İttihat ve Terakkicilere savaş sonrasında para yardımı yapmadığı için suçlanmıştı. Bu konuda bakınız, Falih Rıfkı, *Zeytin Dağı*, İstanbul, 1938, s.5. ve Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Birinci Cilt, İstanbul 1953, s.25

(6) Nesim Mazlıyah, İttihat ve Terakki'nin İzmir mebusudur. Talât Paşa'nın ölümüne kadar yakınında olmuştur. Amsterdam'daki sosyalist kongresine de Talât Paşa ile birlikte gitmiştir. Nesim Mazlıyah'ın sosyalist çevrelerle ilişkisi daha eskidir. 1917 de Stokholm'de toplanan uluslararası sosyalist kongresine katılmıştır. G.S. Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, İstanbul 1975, s. 41.

Azmi Bey'i ben göndermedim, Mumaileyhin benimle hiç bir alakası yoktur. Parası kalmadığından bahisle dahile giderek bir köşede oturacağından bahsetti. Ben de münasip gördüm. Maatteessüf haber aldığıma göre bu zavallı budala dünyayı velveleye vermiş ve bizim işlerimize de sekte îras etmiştir.

Siyaset-i dahiliyye hakkındaki mütalâatım:

Millî Teşkilât rüesası mebusana girmeli, hükûmeti elde etmelidir. Kabine dahilde ve hariçte otorite te'sis edebilecek bir zatın riyasetinde ve ekseriyyeti bu rüesadan mürekkep olmak üzere teşkil edilmelidir. Ahval ve vaziyet katiyen icap ettirdiği takdirde fırka-i saireden bir kaç zat da kabineye idhal olunabilir. Bence bu otoriteyi haiz zat buradan gördüğüme nazaran Mustafa Kemal Paşa'dır. Bu suretle teşekkül edecek kabine (Clemanso) nun tarz-ı siyasetini meşk ittihaz edebilir. Cavit Bey'in beyanatına nazaran bugün memlekete fenalıkları dokunan erâzil-i eşhasın 31 Mart hadisesinde vücutları tahakkuk eden edanî imiş. Bu edepsizlere hadlerini bildirmek ve rezilliklerine meydan vermemek memleketin menafii iktizasındandır. Matbuatı erâzil-i nâs elinden kurtarmalıdır. Biz buna muvaffak olamadık. İnşallah siz olursunuz. Millî kuvvet buradan mütalea dermeyeran edemiyeceğim bir şekilde sulh neticesine kadar muhafaza olunmalıdır. Kuvve-i milliyeye istinad eden mütecanis bir kabinenin dahilde ve hariçte pek büyük tesiri olacağından şüphe yoktur.

Bizlere gelince istediğiniz şekle girmek, istediğiniz tarzda çalışmak arzu ettiğiniz hususî ve umumî her türlü fedakârlığı yapmak en büyük emelimizdir. Muvaffakiyetinize bütün kalbimizle duahanız. Asım Bey parolamı size bildirecektir. Bana gönderilecek zatın aynı parola ile gönderilmesini rica ederim.

(29) Mustafa Kemal Paşa'nın Talât Paşa'ya Cevabı

29.II.1920

Vaziyetin kısa muhâkemesi:

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti namı altında vücud getirilen vahdet-i millîye Erzurum ve müteakiben Sivas umumî kongrelerinde tesbit edilen esaslara göre Türk ve Kürt millî hudutlarıyla tahdid edilen Türkiye'yi inkısamdan kurtarmak ve Osmanlı Devlet ve milletlerinin istiklâlini temin etmek gayesini istihdaf etti. Bu gayeye vusul için fi'len ve zımmen müdafaayı esas ittihaz etti. Teşkilât-ı millîye köylerden bil'itibar nahiye, kaza, livâ ve müstakil livâ ve vilâyet merkezlerindeki heyet-i idare ve heyât-ı merkeziler ile yekdiğeri-ne rabt olundu. Kongrelerin tevlid ettiği on altı kişilik bir heyet-i temsiliye teşkilât-ı umumîyyenin müdür ve nâzımı oldu. Gayeye vusul için Heyet-i Temsiliyeye büyük salâhiyet verildi. Heyet-i Temsiliye riyaseti benim üzerimdedir.

Medenî ve zahîrî ve kanunî denilebilecek olan Müdafaa-i Hukuk teşkilâtının içinde mahrem talimat dairesinde teşkilât-ı müselleme mevcuttur. Ordu bilâistisna başlarındaki büyük kumandanlardan son neferine kadar teşkilâtımız kadrosuna dahildir. Harekât ve muharebâtı idare etmek için bana merbut bir Erkân-ı Harbiye vardır. Heyet-i Temsiliye namına da, müntehap âzadan maada güzide arkadaşlardan mürekkep muamelât-ı umumîyeyi tedvir eden bir büro vardır. Harekât-ı fi'liyye şimdilik yalnız umum İzmir cephesi üzerindedir. Bu cephe de muhtelif kumandanlıklara ayrılmıştır. Son günlerde (Maraş) Fransız'ların tard eden ve Kilikya'nın bazı aksamında mahallî teşebbüsatta bulunan ve (Urfa) ile (Birecik) teki Fransızları muhasara eden Kuva-yı Milliyede bulunan muhalifler Adapazarı-Balıkesir-Bozkır havalisinde şiddetle kahr ve tenkil edilmişlerdir.

Suriye ve Iraklılar ile öteden beri münasebet tesis etmiş ve kendileri İngiliz ve Fransızlar aleyhine teşebbüsata geçirilmiştir.

Daha ciddî esaslar dahilinde tevhid-i harekât için nezdimize gelmiş olan salâhiyyetlar Arap murahhasları ile mukarrerat ittihaz edilmiştir. Araplara karşı bidayetden beri ifade ettiğimiz siyaset formül şudur:

Her millet kendi dahilinde istiklâlini kurtardıktan sonra (konfederasyon) halinde birleşmek; bu esas Araplarca maalmemnuniyye kabul edilmiştir.

(Emîr Faysal'ın) mutemetleri dahi bu esas dahilinde birleşmek üzere müracaat eylemişlerdir. (Faysal)ın Fransızlar lehine gizli bir politika takip etmesi zan ve ihtimali henüz bizi ihtiyatkâr hareket ettiriyor. Fakat Araplarla müşareket-i ef'alde fi'liyat, diğer hiziblerin itilâfiyle başlamıştır (7).

Azerbaycan, Şimalî Kafkasya, Gürcistan ile daha ilk devirde az çok münasebata başlanmıştı. Halil Paşa ile Sivas'ta arz ve amîk görüş-tükten sonra kendisini Azerbaycan'a gönderdik. Esareten kurtulan Nuri Paşa'nın da Kafkasya'da faaliyete geçmesi için tedabir alındı. Elyevm her ikisi ile muhabere ve münasebet berdevamdır. Halil Paşa Azerbaycanlılardan bir kuvvetin başında olarak elyevm (Zanzezur) (8) dedir ve Ermenilerle muharebe ediyor, Nuri Paşa şimalî Kafkasya kuvvetlerine kumanda ediyor. Kendilerine arzu ettikleri zabitleri peyderpey gönderiyoruz.

Halil Paşa'ya verdiğim nokta-i nazarlar: Azerbaycan ve şimalî Kafkasya'da Çerkeslerin istiklâllerini te'min etmek, Azerbaycan ile ittifak etmiş olan Gürcistan ile itilâf halinde yaşamak. Daha evvel Türkistan'da bulunduğunu tahmin ettiğim Enver Paşa ile te'sis-i irtibat ederek onunla Türkistan istiklâlini te'mine çalışmasını söylemek ve gerek Kafkasya'da ve gerek Türkistan'da vücuda getirilecek harekât ve faaliyeti Türkiye menafiine tevcih etmek ve bunun için benimle muhafaza-i irtibat eylemek.

İki gün evvelisine kadar Halil ve Nuri Paşalardan vürûd eden ma'lûmattan (9) henüz Enver Paşa ile te'sis-i irtibat edilmemiş ve fakat bu maksatla icap eden zabitanın gönderilmiş olduğu anlaşıldı. Halil Pa-

(7) Mustafa Kemal ile Arapların ilişkileri için bakınız, Lauren Evans: *Türkiye'nin Paylaşılması*, Milliyet Yayınları, 1972, s. 246. Z.N. Zeine, *The Struggle for Arab Independence*, 1960, s. 130-150.

(8) Halil Paşa'nın yaptıkları için bakınız: Halil Paşa, (Haz. Taylan Sorgun), *Bitmeyen Savaş*, İstanbul, 1972, s. 316-317.

(9) Bu telgraf Mustafa Kemal'in mektubunun sonunda verilmektedir.

şa'ya ve Halil Paşa'dan evvel Kafkasya'ya gönderdiğim zabıtlara Bolşeviklerle temas ve zemîn-i itilâf taharri etmelerini ve fakat her türlü mukarrerat-ı kat'iyeye için benim tasdikime ta'lik-i keyfiyet olunmasını söyledim. Yakın zamana kadar (Novorosiski) ve şarkında (Denikin) ordusunun mevcudiyeti mezkûr temasa müsaade etmiyordu. Şimalî Kafkasya'da Çerkeslerin teşkil ettikleri şûra tarafından gönderilen bir heyet-i murahhasa ile aynı daire dahilinde talimat verdim.

Araplarla itilâfta kullandığım formülden ve Kafkasya'daki arkadaşlara verdiğim talimattan anlaşılacağı vechile benim de düşündüğüm muhtelif İslâm kitlelerini mazhar-ı istiklâl olmak için bugün Türkiye'ye musallat olan düşmanlar aleyhine tahrik etmek ve bu suretle Türkiye'nin taziyekini tahfif ve kuvva-i maddiye ve maneviyyesini âzamî menâfii istihsal edebilecek surette daha serbest kullanmak. Ve âtiyen istiklâllerini kurtaracak olan İslâm kitleleriyle konfederasyon halinde birleşmek. Şimdiye kadar masruf mesainin tecellî eden netayici şayan-ı memnuniyet gibi görünmektedir. Tahmin olunduğuna göre itilâf devletleri ilk zamanlarda tatbikini tasavvur ettikleri imha kararlarından sarf-ı nazar ederek Türkiye'nin mevcudiyetini tanımak kararına takarrüp ediyorlar.

Fransızlar, İtalyanlar daima; İngilizler zaman zaman Kuvva-yı Milliyye ile anlaşmak için Sivas'a kadar büyük ve sahib-i salâhiyet siyâsî memurlarını seyahat ettirmişlerdir. Biz hudud ve istiklâl noktalarında fedâkarlık hususuna katiyen yanaşmadık. Bunun için onlardan bize âzamî fedakârlığı yaptırabilecekleri ümidiyle zamandan istifadeyi tercih edegeldiler. Amerikalılar ile daha çok samimî görüştük. General (Harbord) ⁽¹⁰⁾ bizzat Sivas'ta uzun uzadıya müdavele-i efkâr etti. Ve binnetice bizim lehimizde harekete karar verdi.

(10) General Harbord yönetiminde bir heyet Ermenistan'da Amerikan Mandası'nın olabirliğini incelemek üzere 22 Ağustos 1919'da Paris'ten ayrılmıştır. Altı hafta süren incelemeleri sırasında 22 Eylül'de Mustafa Kemal ile Sivas'ta, 25 Eylül'de Kâzım Karabekir ile Erzurum'da konuşmuşlardır. Hazırladıkları 13 ciltlik raporu Wilson 3 Nisan 1920'de senatoya sunmuştur. Hazırlanan rapor için bakınız: «Türkiye'de kurulmak istenen Amerikan Mandası General James G. Harbord'un Gizli Raporu», *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 33, Haziran 1970.

İtilâf devletlerinde meşhud olan âzamî tebeddül zihniyetinin son (Bolşevik) harekât ve muvaffakiyâtına bizim Maraş'ta ve İslahiye civarındaki muvaffakiyat-ı askeriyyemizin inzimam etmesinden neş'et ettiği zan olunuyor.

Suriye ve Irak'taki mütevazî faaliyetler dahi Fransız ve İngilizlerin hadd-i ma'kule inmelerine sebebiyet vermiş olabilir.

Şimdiye kadar (Bolşevikler) ile temas ve itilâf hususunda memur ettiğimiz zevata verdiğimiz talimatta şart-ı esas olarak kendi nokta-i nazar ve gayelerimiz mahfuz kalmak üzere kadîmen müşterek düşman aleyhine tevhid-i hareketden ibarettir. Buna mukabil bizim şiddetle muhtaç olduğumuz para vesaire talebi mühim görülmüştür. Bolşevikler ile prensip ve içtihatla ittihad hususunu bugün için sehl görmemekle beraber zarûret-i kat'îye halinde tasavvur etmediğimizden mevzuu bahis edilmemiştir. Binaenaleyh vatanımızı parçalanmak ve milletimizi İngiliz boyunduruğu altında görmek ihtimal-i meş'ûmu karşısında Bolşevik prensiplerini fi'len tatbik etmekte çare-i halâs tahmin olunursa cihet-i tatbikiyyesindeki müşkülâta rağmen bugün hâkim olduğumuz kuvvete istinaden o hususa da tevessül etmek lâzım gelebilir.

Hükûmet-i merkeziyyeyi tazyik ederek meb'usan intihabatını icra ettirdik. Elyevm içtima eden meb'usan hemen istisna bizim esaslarımız dairesinde tarafımızdan yapılan bir programı disiplin dairesinde müdafaa etmek üzere sekseni mütecaviz meb'ustan mürekkep (Felâh-ı Vatan) namı altında bir ekseriyyet grubu vücuda getirdik. Bu grup intihap olunan dokuz kişilik bir heyet-i idare tarafından idare edilmektedir. Heyet-i Temsiliyye azasından olan meb'us arkadaşları kâmilten meclise gönderdim. Bunlardan icap edenler grup heyet-i idaresi dahilindedirler. Ben de mebusum. Fakat kuvvâ-i umumiyyeyi muhafaza ve menfi ihtimalât karşısında serbest sevk ve idare edebilmek için İstanbul'a gitmedim. İkmal ettiğim heyet-i merkeziyye â'zasıyla şimdilik Ankara'yı merkez ittihaz ettim. Hem Kuva-yı Milliye hem de heyet-i idaredeki murahhaslarımız vasıtasıyla grup ile irtibat ve münasebeteyim.

Bilvasıta icra eylemekte olduğum muhaberat ile zât-ı şahanenin niyatına ittıla hasıl ediyorum. Zât-ı şâhane Kuva-yı Milliyyeden mütevahhiştir. Me'buslar, sizce pek güzel tahmin olunur, daima sevk ve ida-

re edilmek lâzımdır. Bundan mahrum oldukları dakikada gûnâgûn te'sirat altında mevcudiyetleri muayyen bir gayeye yürümeye hâdim ve nâfi olmaktan ziyade hail olur. Elyevm İstanbul'da 30-40 bin İngiliz ve aynı miktarda Fransız kuvveti vardır. Polis ve Jandarmamız dahi ecnâbinin âletidir. Ali Kemal, Refi Cevat ve hempaları gibi alçaklar, Ferit Paşa ve tevabii gibi ahmaklar kendilerini düşman mevcudiyetinden istifade ederek emin görüyorlar ve teşebbüsât-ı mel'anelerinde serbest buluyorlar. Kuva-yı Milliye'den mütevahhiş olan Padişah Kuva-yı Milliye'ye muarız olanlara ve onların ığfalâtıyla belki İngilizlere tevdi-i hayata mütemayil görünüyor. İşte bu kuyûd ve şurûtdan dolayı bugün için Dahiliye, Hariciye vesair bir iki nâzırın tebdili şartıyla Ali Rıza Paşa Kabinesini mevki-i iktidarda tutmak tercih olundu. Zâhiren itilâf etmiş gibi olduğumuz Ali Rıza Paşa hakikatte Kuva-yı Milliyye'yi imha için çarecûdur. Bütün fikirlerimizi ve maksatlarımızı bütün meb'uslara anlatmağa ve onları İstanbul muhitinin ve düşman tehdidinin ve padişah vehminin tesirinden kurtarmağa imkân olmadığından bugün hükûmet meselesinde radikal hareket edilmek mahzurlu telâkkî edilmiştir.

Ben harekât safhasını ikiye ayırıyorum: Birincisi sulha kadar takip olunacak tarz-ı hareket; ikincisi sulhtan sonra tavır ve hareket. Bunlar birbirinden farklı olmak lâzımgelir. Çünkü bugün yalnız dahilî düşmanlarımıza karşı değil onlarla beraber doğrudan doğruya itilâf devletlerine bilhassa İngilizlere karşı vaziyet ve tedbir almak mecburiyetindeyiz.

Halbuki İstiklâlimiz mahfuz kalmak şartıyla bir sulh aktedildikten sonra yalnız dahili husemâmızla karşı karşıya bulunacağız ki bugünkü âm ve şâmil kuvvet ve nüfuzumuzu hüsn-ü muhafaza ettiğimiz takdirde bu zavallılara lâyük oldukları muameleyi tatbikte hiçbir müşkülât tasavvur etmiyorum.

Fakat birinci safha bence henüz çok mühimdir. İtilâf devletleri yukarıda söylediğim hudud dahilinde (cenup hududu İskenderun cenubu - Halep ile Fusta arası- Cerablus köprüsü ve şarkta Musul vilâyeti) tamamiyet-i mülkiyemizi ve istiklâlimizi bütün mânasıyla kabul ve tasdik etmek şartıyla bir sulh yaparsa ve iktisaden te'min-i menâfi için dermeyer edeceği şurût hakk-ı hayâtımızı iptal etmiyecek derecede olursa ba'desulh çalışmak için müsait bir sahaya ve şerâite malik olabiliriz. Eğer istiklâlimiz iktisaden olduğundan ziyade siyaseten İngilizlerin taht-ı mura-

kabesinde olacak surette bir sulh yapılırsa âtiyen dahi serbestî-i harekât-tan mahrum bırakılmış olacağız. İşte böyle bir neticeye razı olmamak ve bu noktada lüzum görülürse sulhu muallakta bırakıp harekete geçmeyi şahsen tercih ederim. Yalnız burada nâzik bir nokta vardır. O da bu fikrin Meclis-i Mebusan'ca ve pâdişahca kabulünde tereddüt gösterilmesi- dir. Bu takdirde hareket isyan halinde olacak demektir. Her halde az çok kabil-i hazım şerait-i sulhiyye karşısında mesai-i âtiyye ile telâfi-i mâ-fât'a güvenerek ifratkâr harekâttan mücanebet olunacaktır. Bugün için hükûmetin henüz bütün manasiyle teşkilât-ı milliyyenin elinde bulunma- dığını zikretmek lâzımdır. Agleb-i ihtimâl sulhu yapacak olan kabine Ali Rıza Paşa Kabinesi olacaktır. Bu kabinenin sulh yapmakta bizim prensi- plerimizi takip edeceğini me'mul ederim. Fakat bir tarafın (11) da âtiyi düşünerek Kuvva-yı Milliyyeyi imhâda sarf-ı mesâi edeceğini kabul edi- yorum. Maahaza bugün bütün vesait-i icraiyye hemen bizim elimizde bulunduğuna göre teşebbüsâtının akâm bırakılacağından eminim. Yukarı- da tasvir ettiğim gibi bir sulh akdinden sonra teşkilât-ı milliyyeye mü- nasip bir şekil vereceğim. Ve bizzat meclise girerek her halde kuvvetli bir parti yapmağa ve hükûmete hâkim olmağa çalışacağım. Bizzat kabi- ne teşkil etmek niyetinde değilim. Kuvvetli bir parti vücuda getirmek ve bu partiye meclis dahilinde ve memlekette idame ve hüsn-ü idare etmek cihetini uzun zaman için daha faydalı ve müessir görüyorum. Mamafih hükûmeti tamamen şâyan-ı emniyet ve enerjik arkadaşlardan ve radikal bir tarzda teşkil ettirmeyi de lâzimededen addederim. Bittabi böyle bir ka- bine gayeye tevcih ve himaye edilecektir.

Türkiye'deki mesâinin tarihî mesuliyeti teşebbüsât ve faaliyyet- i şahsiyem ile alâkadar bulundurulunca rey ve mütalaam haricindeki teşebbüslere muâırızım. Türkiye'nin tâli ve mukadderatına ma'tuf mesâii hariciyyenin dahi nokta-i nazar ve mütalâatım dairesinde olmasını lü- zumlu addederim. Mütalâatımda ve tasavvuratımda mutaassıb değilim. İcabat-ı ahval ve hâdisatı sühuletle takdir ederim.

Türkiye'nin menafiine mutabık her türlü muhassala-i mesâiyi hür- metle karşılarım. Müdavele-i efkârla mütalaatımdan gaye-i umumîye na- fi olabilecek fedakârlığı yapmakta tereddüd etmem. Ancak ikinci üçüncü

(11) Bu kelime «taraf» olsa gerektir.

derecede vesaitle mukadderat-ı umumiyyeye tesir yapacak temas ve teşebbüsleri mahzurlu görürüm. Ecnebler ile dahi yapılacak her türlü temas ve itilâflarda son söz ve son karar buraya ta'lik olunmalıdır. Meselâ (Lenin) in tasdikine ta'liklen (Radek) ile anlaşma benim tarafımdan da tasdik ile mukayyet olmalıdır. Sulhtan sonraki mesaf-i müstereke için daha esaslı projeler yapılabilir. Sulha kadar takip edilmekte olan hatt-ı harekette devam maksada kâfi gelebilir zannedirim. Müsait gibi görünen vaziyet-i ahîre-i siyasiyenin büsbütün ma'kûs bir şekil ve renk alması ihtimaline karşı mücadeleye devam esas olarak kabul olunmalıdır.

Bir seneden beri Avrupa'daki mesainiz şayan-ı memnuniyettir. Aynı tarzda sarf-ı mesâfiye devam daha faideli netaiç verecektir. Ben müdafaa ettiğim prensipler meyanında Harb-i Umumî'ye duhulün zarurî olduğunu ve harbe duhul ettikten sonra grubuna dahil bulunmanın yine zarurî olduğunu ve bundan dolayı harb mes'ûlü aramak mantıksız olduğunu alel'itlak Kanun-u Esâsî ahkâmına mugayir hareket edilmiş ise bu suretle hareket eden kabineleri meydana çıkarmak ve haklarında ahkâm-ı kanuniyye tatbik etmek için mütarekeden evvel Balkan Harbi'nden itibaren ve mütarekeden bugüne kadar mevki-i iktidara geçen kabineleri nazar-ı dikkate almak lâzım geleceğini ifade ediyorum. İşbu nokta-i nazarlarımı, benden, Harb-i Umumî'yi ilân eden kabine ve Harb-i Umumîye duhul ve Alman taraftarlığı aleyhinde resmen beyanatta bulunmamı talep ederek müdafaa ettim (12). Ecânible dahi münâ-

(12) Ali Rıza Paşa hükûmeti kurulduktan sonra 9 Ekim 1919'da Harbiye Nazırı Cemal Paşa tarafından gönderilen bir telgrafla Mustafa Kemal'den Birinci Dünya Savaşı'na katılmanın doğru olup olmadığını ilân ederek ittihatçı önderleri suçlaması istenmişti. Mustafa Kemal bu mektupta da bildirdiği gibi bu isteğe karşı çıkmıştır. Bu isteğe karşı çıkarken de Birinci Dünya Savaşı'na katıldığımız konusunda aşağıdaki çok ilginç ve gerçekçi analizi yapmıştır. «... Savaşa katılmamak elbette çok istenirdi. Fakat buna katılmamak ancak silahlı tarafsızlıkla ve Boğazların kapatılması ile sağlanabilirdi. Oysa ki vatanımızın coğrafi ve İstanbul'un stratejik durumu Rusların İtilâf Devletleri yanında yer alması buna imkân vermediği gibi silâhlı bir tarafsızlığı sağlayacak paramız, silahımız ve gerekli araçlarımız da yoktu... Şimdi savaşa girmekliğimizi bir cinayet saymak ve koca bir milleti dört beş kişinin elinde oyuncak gibi göstermek bir fayda sağlamayacağı gibi, Klemanso'nun Ferit Paşa'ya verdiği hakaret dolu cevabın tekrarlanmasına sebep olabilir...» Mahmud Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Ankara 1969, s. 168-169.

sebatımda aynı nokta-i nazarların müdafaasını iltizam ettim. Ermeni mesaili hakkında en ziyade aleyhimizde bulunan Amerikalılardır. General (Harbord)'a verdiğim izahat müşarünileyhde azîm tahavvül husule getirdi ve beni tasdik etti. İstanbul'da İtalya mümessil-i siyasilîğinde bulunmuş olan (Sforza) ile benim de hususî dostluğum vardır.

Cavid Bey'in mesâîsini her zaman semere bahş bulurum. Sizin de takdir ettiğiniz gibi bir zaman için münasebatımız bilhassa hafî tutulması pek mühimdir. Refet Bey'i, pek mühim olan Denizli cephesindeki kuvvetlere kumandan tayin ettik. Yunanlıların taarruz hazırlıklarında bulundukları bu sıralarda oradan ayrılması mümkün değildir. Buna mümasil muktedir ve şayan-ı itimad arkadaşların kâffesi vücutlarıyla kaim mühim vezayif üzerinde bulunuyorlar. Şimdilik Asım Bey'in sür'at-i mümkinine ile tekrar size mülâki olması ve yine kendisinin avdetiyle aramızdaki rabıtayı muhafaza eylemesini daha emin ve sehîl buluyorum. Parasızlıktan bahsediyorsunuz. Maatteessüf ben de ondan bahsedeceğim. Bugün içinde bulunduğum vaziyete girerken beş param olmadığını suhuletle tahmin edeceğinizden eminim. Girdikten sonra da İstanbul'a bol bol mevaidda bulunan zengin zevatın bizi derhatır edeceklerini farz etmek gafletinde bulundum. Milletten para istemek, onlara en mukaddes gayeler hakkında bile şüphe ve tereddüt ilka ediyor. Bundan başka muhaliflerin en kuvvetli propaganda silâhını teşkil ediyor. Bu sebeple pek elîm ihtiyacat içinde dua ile iş görmeğe çalışıyoruz. Fakat bittabi parasızlık yüzünden birçok nafi teşebbüsler ve kat'î ihtiyaçlar te'min ve tatmin edilemiyor. Binaenaleyh sizden şimdilik hiç olmazsa elli bin liranın Asım Bey'le gönderilmesine intizar eylerim.

Şimdilik münasebet ve irtibatımızın yalnız benimle ve yalnız Asım Bey (13) vasıtasıyla olmasını lüzumlu görürüm, Çünkü başka vasıtalarla ve başka şahıslar ile münasebette bulunduğunuz takdirde derhal şuyû bulur... Nitekim bulmuştur... Bu takdirde memlekette bütün teşebbüsümüzü zaten tefsir etmekte oldukları (İtihatçılık) ile tavsif ederek kuvvetinizi tenkis için düşmanlara silâh ve fırsat vermiş oluruz.

(13) Mektubun bu kesimi Asım Bey'in döneceği varsayımına göre yazılmıştır. Oysa biliyoruz ki Asım Bey Almanya'ya dönmemiştir. Asım Bey'in neden do-
layı dönmediğini bilmiyoruz.

(Aziz) Bey'in Arap mesailinde burada istifadeli olacağını tasavvur ediyorum. Ancak kendisine maddeten muavenet edecek halde olmadığımı bilmesi münasip olur.

Mektubunuzu aldım. Ötedenberi hemfikir olduğumuz kanaatin-dayım Suriye ve Irak işlerinde buraya gelmekle pek nafi olabileceğini zi ümid ederim. (Tarik Antalya üzerinden olabilir ve nâm-ı müstearla gelebilirsiniz icap eden malûmatı Asım Bey size verecektir) (14).

(...) hakkında nokta-i nazar [O] 19.2.36 tarihli telgrafnâmeden (15).

1) Azerbaycanlıların İngilizlerle ittifâkı doğru değildir. Bakû'dan Azerbaycan ve Dağıstanlıların mühim bir ekseriyetine istinaden verilen karar neticesince Bolşevikler'le hafî bir mukavele aktedilmiş ve bu mukavele mûcibince Azerbaycan ve Dağıstan'ın tamamîyet ve istiklâli Bolşevikler tarafından tasdik edilmiştir. Re'si kârda bulunan Azerbaycan hükûmetinin de Bolşevikler ile teşrik-i mesaîye taraftar olduğu ve fakat henüz resmî bir teşebbüste bulunulmadığı anlaşılmıştır.

2) Nuri Paşa 3 Şubat 36'da Bakû'dan Dağıstan'a hareket etmiştir. Şimalî Kafkasya İslâm ordusu kumandanlığını ifâ etmektedir.

3) Azerbaycan ve Dağıstan havalisindeki adamlarımız Bolşeviklerle ve Türkistan'la irtibat ve münasebetlerinde devam etmektedirler. (Reşt) havalisinde hâl-i faaliyette bulunan (Mirza Küçük Han) Bolşeviklerle te'min-i münasebet etmiştir. Küçük Han talimat almak üzere hemşirezâdesini Bakû'ya göndermiştir. Bolşevikler Dağıstan ve Türkistan Bolşevikleriyle Afganistan'a vâsi mikyasta muâvenet etmektedirler. Dağıstan'da teşkilât ve saire için fedakâr zabitlerden maada hiç bir şeye ihtiyaç olmadığı bildirilmektedir. (*)

(14) Mektubun bu kesimi Mısırlı Aziz Bey'e yazılmıştır.

(15) Mustafa Kemal'in, Halil Paşa ve Nuri Paşa'dan elde ettiği bilgileri veren telgraf budur.

(*) Daha önce de belirtildiği üzere, Mustafa Kemal Paşa'nın bu cevabı, dipnotlarıyla şu makaleden aynen iktibas edilmiştir. İlhan Tekeli -Selim İlkin, Kurtuluş Savaşında Talat Paşa ile Mustafa Kemal Paşa'nın Mektuplaşmaları; Belleten 1980, sayı 174, s. 301-345, TTK. Ankara

Berlinde Talât Paşa'ya

Kardeşim,

Geçenlerde pek kısa fasılalarla Moskova'da Enver ve Cemal Paşalardan vârit olup Berlin'de zât-ı devletleri ile birlikte ittihaz edilmiş ve Rusya Cumhuriyeti tarafından ta tasvibe iktiran eylemiş bir karar üzerine Türkistan, Afganistan ve Hindistan'da İngiltere aleyhine icrâyı faaliyet ve hareket maksadına matûf tasavvurat ve teşebbüsattan bahis bulunan iki kıta mektuba verilen cevap suretleri İtalya'da Ankara hükûmetinin mümessilliğine tayin kılınan Aydın mebusu Câmî Beyefendi tarafı âlilerine isal edeceği cihetle onlarda mevzuubahis olan mesail ve hususatı burada tekrara hâcet görmedim. Mesâilli hariciyeye dair teati edilen muharrerâtı resmiye suretleri de müşârûnileyhin nezdinde olduğundan onları da bittabi mütalea buyurursunuz. Anadolu ahvaline ve vaziyet-i hariciyemizle Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin istihlâs ve istiklâli devlet ve memleket emrindeki mukarrerat ve icraatına dair olan mülâkat ve izahatı ve hattâ mümessili müşârûnileyhten alabileceğiniz cihetle bu mebhaste de tatvili kelâm-ı zaid ad eyledim.

Gerek mekâtib-i mezkûre mefâdından ve gerek Câmî Beyefendi'nin ifadatından müstebân olacağı üzere, zât-ı âlinizin garp âleminde, bizim anavatanda ve diğer rûfekayı mesainin de memâlik-i şarkiyede mütevâziyen hareket ve müttefiklik bezli mesai ve gayret etmeleri halâs-ı memleket ve selâmet-i millet için âzamî derecede istifadenin şartı mukaddemidir. Bu cihetle garpta vukubulacak mesâil ve icraatı devletlerinden buraya peyderpey itayı malûmat edildiği takdirde, mukarrerat ve icraatta ahengi tâm husul bularak maksada vusul kesbi sühulet eder. Salâhiyet-i temsiliyes-i Almanya'ya da şâmil olan Câmî Beyefendi ile bu bapta tesis-i münasebet edilmesi ricasiyle teyid-i meâsiri ihtiram olunur kardeşim.⁽¹⁷⁾

25 Teşrinievvel 336 (1920)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi

Mustafa Kemal

(17) Mustafa Kemal Paşa'nın bu mektubu TBMM. Umur-u Hariciye Vekâleti Umur-u Siyasiye Müdüriyeti başlıklı kağıda yazılmıştır

Üçüncü Bölüm

**TALÂT PAŞA
HAKKINDA YAZILANLAR**

TALÂT PAŞA VE KATLİ

Yazan: ENVER PAŞA

Bir kadı oğlu olarak doğmuş olan Talât Paşa ancak iktidar ve liyakatiyle tedricen vardığı telgraf başkâtipliğinden, Osmanlı milletinin başvekâletine kadar çıktı. Bu çıkış öyle sırasıyla nöbet bekleyerek kazanılmış bir memuriyet gibi elde edilmedi. Kendisi Sultan Hamid zamanında hürriyet uğrunda çalıştığından dolayı hapis hanelerde sürünerek ve buna rağmen en tehlikeli bir vaziyette vatanın otuz beş sene inlettığı istibdad-ı şahsiden kurtulmasına bin türlü mehaliki [tehlikeler] göze alarak çalıştı ve sonra memleketin girdiği parlamento hayatında halkın mümessillerini kendi fikr-i saibi [doğru fikir] etrafında toplamaya muvaffak olarak sadarete kadar çıktı. Binaenaleyh en aşağı yirmi seneden fazla hürriyet uğrunda çalışan merhum cidden ve ruhen hürriyetperver ve bu uğurda çalışanlara karşı, Ermeniler de dahil olduğu halde hayırhah idi. Kendisi vasıl olduğu mevkie rağmen sadeliğini bırakmamış ve bu mevkiin müsaadesi nispetinde sade yaşamıştır. Dahiliye nazırı olmuş iken bile icabında Balkan Muharebesinde olduğu gibi vatani tehlikeye maruz kalınca ordu safları arasında sadece bir nefer gibi, silâhı omzunda gönüllü olarak çalışmaktan geri durmadı. Harb-i Umumî'ye yine ancak dünyayı yutmakla doymak bilmeyen ve harpten evvel Anadolu'nun şarkındaki altı vilâyete muhtariyet verdimeye çalışarak kendi mülküne zammetmek isteyen ve İstanbul'u zapt için bin sekiz yüz yetmişten beri âdeta bütün Avrupa'nın muvafakatini istihsal etmiş ve yalnız bir fırsat bekleyen Çarlık Rusya'sına ve keza harpten evvel Irak'ı, Suriye'yi ve Adana'yı birer suretle koparmak is-

temiş olan İngiltere ve Fransa'ya karşı Alman ve Avusturya ile birlikte yine ancak bu hürriyeti ve gözünden ziyade kışkırdığı vatanını kurtarmak için harbe girmek taraftarlarının birincilerinden oldu.

Memleket Kafkas, Irak, Suriye, Çanakkale taraflarından dört köşeden düşmanların taarruzuna uğradığı zaman idare etmekte olduğu Dahiliye Nezareti makamında bir buçuk sene elden geleni yaparak kimse-nin lüzumsuz yere bir yerinin kanamamasına çalıştı. Hatta Kafkasya cephesinin gerilerinde isyana başlayan ve bir taraftan da gönüllü olarak, Nubar Paşa'nın Paris'te bağıra bağıra âleme anlattığı gibi on binlerce, başlarında yine Osmanlı Meclis-i Mebusan âzasından Pastırmacıyan ve saire bulunduğu halde Rus zulüm ordusuyla beraber vatana saldıran Ermenilere karşı yine itidali muhafazadan geri durmayan bütün kabine azasının önünde bulundu. Nitekim artık Ermeni asilerinin Rusya ve İngiltere mevaidine kapılarak daha Balkan Muharebesindeki kabinede Hariciye Nezaretini kendilerine tevdi edecek kadar emniyet ve muhabbet gösteren Osmanlılara daha büyük mikyasta ihanet ile Kafkas ordusunun sağ cenahının mağlubiyetine sebebiyet verip Van'da Amerikan mektebine iltica eden Türk acezeyi diri diri yakacak kadar eser-i vahşetle saldırdıkları ve bu sırada ordunun menzil hattı üzerindeki Şebinkarahisar isyanını tevsi ile Şark Osmanlı ordusunu mahva kadar yaklaştıkları bir zamanda ordunun gerisinde bu asilere yiyecek veren ve melce olan Ermenilerin daha emin mıntikalara nakli karargir olduğu zaman, bunun icrasını belki askerler icabat-ı askeriye dolayısıyla şiddetle tatbik ederler diye nakil keyfiyetini Dahiliye Nezareti eline almış idi.

Hakikaten bu hususta en büyük itidal ve mülayemetle hareketi esas edinmiş ve emretmiş olduğu, Bâb-ı Âli evrakının ufak bir tetkikiyle taayyün eder. Fakat yolsuz ve vesait-i nakliyesiz, ordunun bile ihtiyacı temine kâfi olmayan bir arazide nakil keyfiyeti epey müşkilâta tesadüf etti. Buna hiç umulmadık büyük bir müşkül de katıldı. O da aynı zamanda Rus ordusunun ve bunların yordakçısı olan Ermeni usâtın [asiler] bin türlü fecaii önünde şarktan garba doğru akan sivil muhaceratı idi. Ermeniler şimalden cenuba yürürken işte bu iki sel bazı yerlerde birbirine karıştı, daha evvelce Ermenilerin mezalimine uğramış, gözleri önünde çoluğu çocuğu kesilmiş, evi barkı dağılmış, köyleri yanmış şark

İslâm muhacirleriyle şimal muhacirleri birbirine girdiler. Bu sırada bir iki yerde muhafız jandarmalar da öldürölmek suretiyle karışıklıklar oldu. Fakat bunda asıl sebep Ermeniler olduğı gibi her iki tarafın da zayıatı vardı. Mamafih bu zayıatın ziyadeliğı mevsimin, arazinin fenalığından ve iaşenin munazzım olamamasından ve hastalıktan ileri gelmiştir. Nitekim General Gouraud Ada[na']da Ermenileri teshil ile, Fransız askerleriyle beraber Maraş'a sevk ederek, duçar olduğı mağılûbiyet üzerine çekilirken, beraber hicret edenlerin yine arazi, mevsim ve iaşenin tesiriyle pek çok zayıat verdiklerini Fransız gazeteleri yazmıştı.

Dahiliye Nezareti her hususta olduğı gibi bunda da elinden geleni fazlasıyla yapmıştı. Dahiliye Nezareti bu işte kabahatlıleri idamla cezalandırdı. Sonra Talât Paşa bu işte en ziyade himayekâr davranan bir şahsiyet, gûya bunların intikamı alınmak için Ermeni komitesi tarafından Berlin'in ortasında vurduruldu. Bu defa Almanya'da bu cinayeti ika' ettirebilen bu komitenin daha harp başlamadan evvel Venizelos ve Lord Kichner'in de muavenetiyle yine merhumu öldürtmek üzere İstanbul'a gönderdiğı üç Ermeni'nin, İstanbul polisinin hamiyetiyle o vakit tutulmuş ve itirafatta bulunmuş olduklarından gazeteler etrafiyla bahsetmişlerdi. Binaenaleyh ilk teşebbüs bu son suikastı ihzara Ermeni elinden başka ellerin de karıştığını gösteriyor.

Ermenilerin Ermeni muhaceretini vesile edinerek bu işe teşebbüsleri katiyen mümkün değildir. İranlı katil ise bu suretle suikastla şöhet kazanmak isteyen ve kurtulduğı halde işe başlayıncaya kadar olduğı gibi mükemmel ve mükellef yaşayacağını düşünen ve hissiz maksatlara alet olan adi canilerden başka bir şey değildir. Hele Selmas'ta doğan bu çocuğun ebeveyninin Erzincan'a gelerek ve orada fukara Türkleri soy-mak suretiyle binlerce lira kazanacak kadar zengin olmalarına, Erzincan'da bulunan diğeri muhtekir hemcinslerinin rekabeti yüzünden imkân olamayacağına Ermenileri azıcık tanıyanlar kanaat eder. Her ne ise, katilin aile masalı ve sonra da mahkemede tasvir edilen Ermeni mazlumın tabloları hakikate birbirine pek uyan yalanlardan başka bir şey değildir.

Evet Ermenilerden, bu dünyayı yutmak isteyen muhtekir tacir bozuntularından büyük kardeşleri olan İngilizler gibi yalancılık beklenirdi, fakat Almanlara ne diyelim? Biz Türkler Almanlardan lehimize tarafgir-

lik beklemedik, fakat hakikati örtmemeye çalıştıklarını görmek pek isterdik. Evvelâ polislerinin kayıtsızlığı neticesi Harb-i Umumîde bir maksad-ı mukaddesi müdafaa uğrunda kanlarını karıştırmış olan Türk ve Alman milletlerinin ebedi dostluğuna güvenerek Berlin'e iltica eden Türk sadrazamı sokak ortasında şehit ediliyor. Sonra mahkemede Alman milletini Türklerin kılıçtan geçirmesi imkânından bahsederek Türkler aleyhine âdeta bir ehl-i salib hareketi hazırlamak isteyen Yahudi dava vekilinin uydurma yalanları ne ise Osmanlı müşir üniformasını taşıdığı vakit galiba Ayvalık Rumlarının dahile tehciri için merhum Talât Paşa'nın ısrarına rağmen kararında sebat eden ve bunların icabat-ı askeriyeden olarak haklı surette nakline sebep olduğunu unutan ve her halde Alman ordusunda yeri olmayan General Liman'ın [Von Sanders] bazı sözlerini maziyi tahattur edemeyecek kadar bunamış olduğuna mı verelim.

Ya hâkim ile müdde-i umumiye ne de demeli? Sanki Adliye Nezaretince katili affettirmek için bugün bile hürriyeti için kan dökmekte olan ve Almanya ile birlikte başlamış olduğu mücadeleye devam eden Türk milletini haksız tahkir etmek ve ona; değil yalnız Türklerce, fakat mazlum bütün Şarkça büyük, tanınmış bir sadrazamını müdafaaten hakikatin söylenmesine müsaae etmeyecek derecede Ermeni tarafgirliği göstermelerine şahit olmak biz Türkler için hakikaten bedbahtlıktır. Eğer Alman milletinin tercümanı olduğuna kani bulunduğumuz birkaç gazete vazifelerini düşünerek hakikate yanaşacak sözler yazmamış olsalardı âdeta ati için biz mazlumlara bir istinatgâh olacağını ümit ettiğimiz Almanya'ya Almanlarıyla birlikte lanet okuyarak arkamızı dönüp gitmekten başka bir şey kalmazdı.

Ne tuhaf tecellidir ki, mahkemede katilin vekili, olan bir Alman, Türk milletini tahkir ve Ermeni katili himaye etmekle güya İngilizlere karşı Almanlığa nafi' bir cemile yapacağını söylüyor. Evet, belki İngilizler bundan pek memnun olmuştur. Zira katili serbest bırakan mahkemenin hâkimiyle her halde milyonlarca Türk ve Müslümanın kalbi Alman heyet-i udûlüne [jüri], dolayısıyla Alman milletine karşı gayz ve kin besleyecek ve bu surette İngiltere buna muvaffak olmaya vesile olanlara tabii müteşekkir kalacaktır. Fakat bundan Alman milletine bir faide umulmasın. Bize hakikati söyletmeyecek kadar adaletsizliğe teş-

ne olduğunu gösteren heyet-i hâkimeye sorarım; Türkiye’de, Kafkasya’da bin türlü fecaiyle mahvedilen milyonlarca mazlum Türk’ün canileri olan Taşnak Ermenilerine yeni cinayetler için yol açan bu karar neye müsteniddir? Her halde bu hükümde bir adalet yoktur, zulüm vardır. Zulüm cezasız kalmaz. Umarız ki, heyet-i hâkimenin bu zulmünün cezasını Alman milleti çekmesin.

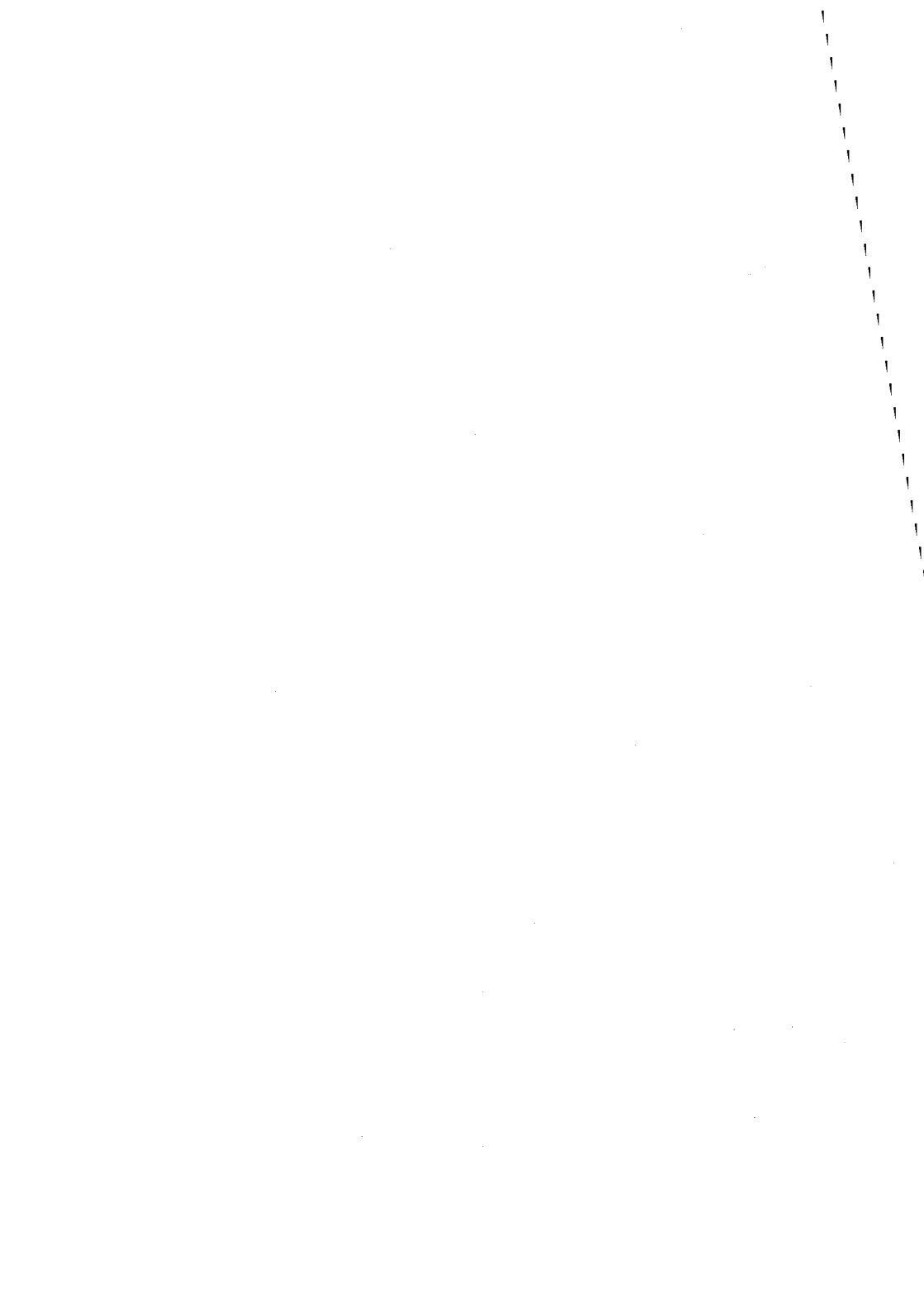
Ey Türk ve Müslümanlar size söylüyorum! İşte milyonlarca kahr-amanlarımızın kanını birlikte döktüğü ve kendimize ebedî dost sandığımız bir milletin en adil olması lâzım gelen mahkemesi ve hükûmeti bize ihanet ediyor. En dost sandığımız bir memlekette bile canınız emin olmadığı gibi hakkınız da emin değildir. Bu halde anlayınız, nasıl ki milletimize karşı Avrupa’nın hukuk-u düveli yalnız zulme alet oluyorsa, efradımıza karşı da en yaldızlı adalet kanunları, hâkimleriyle beraber birer alet-i zulüm oluyor. Binaenaleyh en ibtidâî kanuna dönmek lâzımdır. O da nasıl millet olarak bugün yalnız başımıza bütün bir zulüm dünyasına karşı Anadolu’da mücadele ederek hakkımızı müdafaa ediyorsak, şahsî hukukumuzu da, hattâ Almanya gibi dost bir memlekette bile, kendi kuvvetimizle müdafaya mecbur kalıyoruz. Buna göre hareket bizim de kanun-u adlimiz olsun.

Elif. ()*

Liva - El İslâm

(15 Haziran 1337/1921, yıl 1, sayı 7)

(*) Yurt dışına çıktıktan sonra mektup ve yazılarında «Elif» veya «Ali» imzasını kullanan Enver Paşa’nın bu yazısı Berlin’de Talât Paşa’nın kurduğu Büro tarafından yayınlanan Liva-El İslâm’da yayınlanmıştır. Yazının alındığı yer için için bkz. Selçuk Gürsoy, Liva-El İslâm’da Enver Paşa’nın Yazıları, Toplumsal Tarih, Şubat 1998 sayı 50.

BU DÜNYADAN TALÂT PAŞA GEÇTİ..

Yazan: SÜLEYMAN KÂNİ İRTEM

Birinci Cihan Harbinde mütareke talebi nasıl oldu?

İttihat ve Terakkiye muhalif olarak teşekkül eden Hürriyet ve İtilâf Fırkasının riyasetine seçilen Damat Ferit Paşa, aleyhinde yapılan şiddetli tenkidler yüzünden reislikten çekilmek mecburiyetinde kalmış, gene hükûmete muhalif yeni bir fırka toplamağa karar vermişti. Ancak bu maksatla müşir Ömer Rüştü, Zeki, Kâzım, Şakir Paşalar gibi yüksek mevki ve ünvanlı zevata vaki olan müracaatlarından müspet bir netice elde edememişti. Bu sebeple kendisine ve kafadarlarına kargaşa içinde yuvarlanmakta olan Hürriyet ve İtilâf Fırkasını canlandırmak zarurî görünüyor; Baltalimanı sarayında bu hususta gizli müzakereler cereyan ediyordu. Bu müzakereler Enver Paşa'ya şu yolda aksetmişti:

Ferit Paşa, Abdülhamid'in varislerine bıraktığı Musul petrol arazi-si hakkında Vahideddin'i tahrik ve tahris eylemekte idi. Bu sebeple bu varislerde Damat Paşa'ya karşı bir nefret uyanmıştı.

Hassaten Abdülhamid'in büyük oğlu Selim Efendi ile kızı Naime Sultan Ferit Paşa'ya diş biliyorlardı; Naime Sultan'ın kocası İşkodralı-zâde Celâl Paşa da Ferit Paşa'yı hiç çekemiyordu.

Bir gün Selim Efendi, Naime Sultan ve kocası ile Naime Sultan'ın sarayında konuşmakta iken, Ferit Paşa'nın fırka teşkili meselesinden bahis açıldı. Bu teşebbüsün İttihatçılarla bir tesadüme meydan

açabileceği, bunun saltanat hanedanı için bir tehlike vücuda getirebileceği söylenildi. İş Enver Paşa'ya, yahut Sadrazam Talât Paşa'ya haber verilmeli mi idi?

Müzakere neticesinde mesele ortaya konulmadan evvel veliaht Abdülmecid Efendi'nin de reyî alınması münasip görüldü. Bunu Selim Efendi üstüne aldı.

Selim Efendi gittikten sonra Celâl Paşa dairesinin müdürü -*evvelce Nümune-i Terakki Mektebinde hocası*- Ömer Fevzi Efendi'yi çağırıp işi ona da açtı. İki gün sonra Ömer Fevzi Efendi bildiklerini, işittiklerini tesadüf ettiği müverrih Ahmet Refik Bey'e anlattı.

– Ben şimdi saray mensuplarından sayılıyım. Sözlerim makûs bir tesir hasıl edebilir düşüncesiyle bu işlerden devlet erkân ve ricaline haber veremiyorum. Bu vecibeyi siz ifa edebilirsiniz.

Dedi. Ahmet Refik Bey de Sultan Reşad'ın metrukâtına el koyan Vahideddin'in Musul petrol arazisi hakkındaki emellerini, Damat Ferit Paşa'nın bir fırka teşkili yolunda sarfettiği gayretleri bir mektupla Enver Paşa'ya bildirdi. (1)

Damat Enver Paşa, Damat Ferit Paşa'dan padişaha şikâyetlerde bulundu. Hükûmet gerek Vahideddinin, gerek Ferit Paşa haremi Mediha Sultan'ın saraylarında tarassudu kuvvetlendirdi. Enver Paşa'nın sözlerinden Mediha Sultan sarayının hükûmetçe tarassut altında bulunduğunu hisseden Vahideddin, Baltalimanı sarayının Enver Paşa tarafından bastırılması ihtimali olduğunu kız kardeşine bildirdi. O gün bu sarayda bir toplantı var idi. Mediha Sultan korkudan baygınlıklar geçirerek kafadarlarıyla müzakere bulunduran kocasını haberdar etti. Bunun üzerine toplantıya nihayet verildi.

Ancak bu günlerde harp ahvalindeki vahamet İttihat ve Terakki erkânında ve kabinesinde bu zıddiyet ve ihtilâflarla ciddî surette uğraşacak kudret bırakmamıştı. İnhizamların birbirini takibetmesi, neticeden ümit kalmaması dolayısıyla dahilde bir çok zümrelerde İttihat ve Terakki hükûmetine karşı hoşnutsuzluk ve garaz, nefret ve kin derecesine varmıştı.

(1) M. Sıfır (Râzi Yalkır): Yeni Sabah Gazetesi'nde intişar eden (Vahideddin) tefrikası.

Osmanlı ordusu için artık harbde muvaffakiyet ümitleri büsbütün kırıldığı bu sırada Bulgar ordusu Dobrapolya muharebesinde yarılmış, Bulgar hükûmeti İtilâf devletlerine mütareke teklifinde bulunmuştu. Bu talep esas itibariyle kabul olunmuş, Kral Ferdinand saltanattan feragatle memleketi terk kararını vermişti.

Vahideddin, kendisinin de böyle bir mecburiyette kalmak ihtimalini düşündükçe, sıkıntılı saatler geçiriyordu. Hususî müzahabeleri esnasında eniştesi Ferit Paşa'nın atıp tutarak verdiği teminat kalbini tatmin edemiyordu.

Sadrazam Talât Paşa durum hakkında tam bir fikir hasıl edebilmek maksadıyla Almanya'ya bir seyahat yapmış, pek acı bir hayal inkisarıyla dönmüştü. Hele Sofya'dan geçerken sulh lehindeki fikirleri, tezahürleri de anlayıp görerek pek büyük bir elem duymuş, nihâî zafer ümitlerinin artık boşluğuna katî kanaat getirmişti. İstanbul'a geldiği gün seyahatinde gördüklerini, öğrendiklerini arkadaşlarına, hususiyle Enver ve Cemal Paşalar'a anlatmıştı.

Muhasım devletlerin, Bulgaristan'ın müracaatını kabul ile mütarekeye rıza göstermeleri ve aralarında 29 Eylül 1918'de muhasamata nihayet verilmesi üzerine Bulgar Kralı Ferdinand'ın Macaristana çekildiği haberi Bâb-ı Âliye gelmesini müteakiben Almanya'da bir kabine tebeddülü gecikmiyeceği de tahakkuk edince artık Osmanlı Devleti'nin de muharebeye devam edebilmesine imkân görülmüyordu. Bâb-ı Âli de mütareke istiyecekti.

Sonuna kadar harbe devam fikrinde musır olan Enver Paşa bile artık sulh teklifinde bulunmaktan başka çare kalmadığını teslim ediyordu.

Vahideddin böyle bir sırada İttihatçıların kendisini saltanat makamında tutmak istemiyeceklerini düşünüyor, bu yüzden endişe içinde bulunuyordu. Boş durmak şanlarından olmayan İttihatçıların korunmak için kendilerine müsait ve meyyal görünen veliaht Mecit Efendi'yi tahata çıkarmak yolunda bir teşebbüste bulunmaları ona ihtimalden hiç de uzak görünmüyordu.

Vahideddin ve Damad Ferid Paşa taraftarları Damad Ferid'in Baltalimanı sarayında toplanarak İttihatçılara karşı nasıl davranmak lâzım geleceğinin kararlaştırılmasına ve padişahın düşündüğü ihtimalin

tahakkukuna meydan bırakmamak için Veliâht dairesinin sıkı bir taras-sut altında bulundurulmasına lüzum hissediyorlardı.

Verilen karara göre:

Vahideddin'in kayınbiraderi Zeki Bey padişahın muhafazası esba-bını temin ile beraber hocaları, şeyhleri İttihatçılar aleyhine tahrik ve kı-yama teşvik edecekti; Zeki Bey'in arkadaşlarından Akaskalı Süleyman Bey Veliâht dairesini tarassut eyliyecekti; Hazine-i Hassa Müdür-i Umu-mîsi Refik Bey de Bâb-ı Âli'de cereyan eden ahvalden malûmat alacaktı.

Diğer taraftan Talât Paşa polis müdüriyetinde mücerrep hizmet-lerde bulunmuş olan Komiser Arif Efendi'nin Baltalimanı'na yerleşti-rilmiş haremî vasıtasıyla verilen bu kararlardan vaktinde haberdar ol-muş idi. (1)

Siyasî ve askerî durumun pek fenalaştığı böyle günlerde Damat Ferit Paşa takımının bu karar ve hareketlerine ayrıca canı sıkılan Talât Paşa, Enver Paşa'yı yanına alarak Vahideddin ile açıkça görüşmek üzere saraya gitmeğe karar verdi. Ancak sarayda bir suikasta uğramak ihtima-lini de düşünerek Dahiliye Nazırı İsmail Canbulat ile istişare etti. Saray etrafında tertibat alınmasını, saraydan çıkmaları gecikirse evvelden ha-zırlanacak asker kuvvetiyle sarayın basılmasını, padişahın şahsına karşı da hal ve vaziyetin icabına göre davranılmasını kararlaştırdılar.

O gün Canbulat Bey, Talât Paşa'nın yanından çıkarken Başma-beynci Lütfi Simavi Bey'in geldiği haber verildi.

Âyan ve Mebusan Meclislerinin açılması yaklaşıyordu. Vahided-din Âyan riyasetine İttihat ve Terakki ile alâkasını tamamen kesmiş ve bu günlerde Cemiyete muhalefetle meydan almış olan Ahmed Rıza Bey'in getirilmesini istiyordu. Buna İttihat erkânını kandırmak maksa-diyla şu sebebi gösteriyordu:

«Bu zatın Âyan meclisindeki muhalefetine ikbal hırsından neşet ettiğine şüphe etmemeli. Kendisini bu makama tâyin etmekle münase-betsizliklerine nihayet verileceği tabîdir.» (2)

(1) M. Sıfır: Yeni Sabah Gazetesi'nde intişar eden (Vahideddin) tefrikası.

(2) Lütfi Simavi: Saray'da Gördüklerim.

Lütfi Bey padişahın bu arzusunu Talât Paşa'ya haber vermeğe gelmişti. Ahmet Rıza Bey'in Âyan riyasetine geçmesi kendisiyle Ferit Paşa arasında takarrur etmiş bir keyfiyet idi. Bundan zaten evvelce haberdar olmuş bulunan Talât Paşa son günlerin mühlik durumunda padişah ile bu yüzden bir ihtilâf çıkarmamak üzere bu arzuya mümâşat etmeği münasip görüyordu. Lütüfî Bey'e muvafakatini bildirdi. O da saraya dönünce keyfiyeti Vahideddin'e arzetti.

İttihat ve Terakki'nin en şiddetli muhaliflerinden birisinin Âyan reisliğine getirilmesine böyle itirazsız ve çarçabuk vaki olan bu muvafakat Vahideddin'i hayretle karışık bir memnuniyet içinde bıraktı.

Talât Paşa saraya gitmek için verilen tahaffuz kararlarına Enver Paşa'yı da iştirak ettirmişti. Ancak durum birden değişti; padişah ile anlaşma teşebbüsünde bulunmağa hacet kalmadı. Çünkü Almanlar da Ekimin dördünde mütareke istemişlerdi. Almanlarla muhasımları arasında mütarekenin imzası Amerika Cumhurreisinin nazarı bir çok istizahlarda bulunması yüzünden uzuyordu. Osmanlı Devleti'nde de daha ziyade beklemeğe takat kalmamıştı. Almanlardan on altı gün sonra kabine esir İngiliz Generali Tavshendi'i İngiliz Akdeniz filosu komutanı Amiral Galtrop nezdine göndererek mütareke talep etti.

Kabine Wilson Prensiplerine göre bir sulha talip olmağa, harbi yapan hükûmet heyetinin mağlûbiyet haliyle milleti sulha erİştirmesi caiz olmayacağından çekilmeğe karar vermişti. Keyfiyetten padişahın resmen haberdar edilmesi icabediyordu. Talât Paşa hünkârdan mülâkat talebinde bulundu. Verilmiş tahaffuz kararlarını ihtiyaten ibka ederek ve Enver Paşa'yı da yanına alarak saraya gitti. Huzura girince, derin bir teessür içinde muharebenin makûs neticelerinden, bütün ümitlerin mahvolduğundan bahisle durumu ve kabinece yapılan teşebbüsü etrafiyle izah etti ve hükûmette tebeddüle siyaseten mecburiyet görüldüğünden çekilme kararını da arzetti.

İttihatçıların mevkilerini muhafaza için memlekette bir tedhiş siyaseti takibedeceklerini zanneden Vahideddin Talât Paşa ile arkadaşlarının gösterdikleri bu feragati hiç beklemiyordu.

Demek ki, son günlerde kendisine yapılan telkinlerin de tesirine

kapılarak İttihatçılar tarafından ittihaz edileceğini tevehhüm ettiği şiddet politikası endişeleriyle boş yere üzölmüştü! Vahideddin Talât Paşa'nın pek dikkatle dinlediği sözleri üzerine biraz düşünceye daldı. İttihatçıların iktidar mevkinden çekilmeleri şüphesiz kendisini pek sevindirecek birşeydi; fakat o bu sırada Talât ve Enver Paşaları acı sözlerle hırpalamağı hiç münasip görmedi.

Çünkü İttihat ve Terakki memleket içinde büsbütün kuvvetten düşmüş değildi. Daha kımıldanacak, hattâ kendisini bir hamle ve darbe ile tahtından düşürebilecek bir iktidarda idi. Bu sebeple o da başa gelen felâketi mukadderata atfile derunî memnuniyetini gizlemeğı ve harbin felâketleri içinde bu istifa haberinden de ayrıca teessür hissettiğini göstermeğı muvafık buldu. Paşalara karşı samimiyet rolünü oynamagı ihtiyar etti.

– Bu kara günleri görmek bedbahtlığı bana mukaddermiş! Ancak mukadderatın bu acı cilvesini tevekkül ile karşılamaktan başka elden birşey gelmez. Beni büyük elem ve keder içinde bırakıyorsunuz. Böyle günlerde milletin ve memleketin istihlâsı yolunda bana yardım edeceğinize eminim!

Dedi ve Talât Paşa'dan istifasını meclislerin açılmasına kadar ilân etmemesini istedi. Talât Paşa da kabul etti. İşte Birinci Cihan Harbinde mağlûbiyet faciası ve fırkacılığın elîm ihtilâfları içinde Osmanlı Devleti'nin mütareke talebi böyle vaki oldu.

Talât Paşa nasıl istifa etti ve İzzet Paşa Kabinesi nasıl kuruldu?

Birinci Cihan Harbinde uğranılan mağlûbiyetler neticesinde mütareke talebi zarurî görününce artık iktidar mevkiini muhafazaya imkân tasavvur edemiyen Sadrazam Mehmet Talât Paşa Kabinesinin istifasını arzetmişti. Bununla Vahideddin bu ağır ve vahîm durumda tahta cölûsundan beri beklediğı bir emele nail olmuş bulunuyordu; fakat memnuniyetini belli etmemegı, huzuruna girmiş olan Talât ve Enver Paşa'lara

karşı samimî davranmayı şeytanî siyasetine uygun bulmuştu. İki İttihatçı paşa da padişahın gösterdiği bu samimiyet karşısında hayretler içinde kalmışlardı.

İstifayı ilânın Âyan ve Mebusan Meclislerinin küşadından sonra-ya bırakılmasını isteyen Vahideddin bu mülâkatta samimiyette o kadar ileri gitti, ki Talât Paşa'ya mevkiini kime bırakmağı tasavvur ettiğini bile açıkça sordu. Arada Tevfik ve daha ziyade ehemmiyetle Müşir Ahmet İzzet Paşalar'ın isimleri geçti; Vahideddin mütareke müzakeresine gönderilecek heyet azasının intihabında pek dikkatli davranılmak lüzumundan bahsetti.

Kabinenin mütareke talebine mecburiyet gördüğü gün Damat Ferit Paşa için için sevinmişti. Çünkü artık İttihatçıların iktidar mevkiinden çekilmek zorunda kalacaklarına hükmetmişti. Ancak Talât ve Enver Paşalar'ın birlikte huzura girmeleri kendisini hayli vesveseye düşürmüştü. Acaba kendi aleyhinde bir teşebbüste mi bulunmuşlardı?

Talât Paşa'nın istifaya karar verdiğini padişah müsahtiplerinden biri kendisine müjdeleyince Ferit Paşa'nın sevincine payan olmadı! Eniştesi Vahideddin ile görüşmek istedi. Mülâkat esnasında ona Hürriyet ve İtilâf erkânından bir kabine teşkili hususunu uhdesine tevdi etmek niyetinde olduğunu bildirdi. Fakat Ferit Paşa bu sırada padişahın bu teklifini kendi şahsî menfaati namına hoş bulmadı. İttihat ve Terakki hükûmetinin bırakacağı ağır mesuliyetli işler evvelâ bitaraf sayılacak bir kabinece rüyet edilmek, sonra «umurun tanzimi» kendi tarafından deruhte olunmak daha muvafık olacağını padişaha arzetti.

Bu noktada Damat Ferit Paşa ile İttihatçıların emellerinde bir tevafuk (uyuşma) görülüyordu! Çünkü, İttihatçılar da onu sadaret makamında görmek istemezlerdi. Ferit Paşa'nın ilkaatını muvafık bulan Vahideddin şimdilik itttihatçıların iş başından çekilmeleri tesellisiyle iktifa ederek bir intikal kabinesinin teşkiline karar verdi.

Bunun için en münasip şahsiyet de 31 Mart günlerinin sadrazamı Tevfik Paşa olacaktı. Mabeyn Başkâtibi Ali Fuat Bey de bu fikirde bulunuyordu. Padişah sadareti Tevfik Paşa'ya teklif etti. Tevfik Paşa harbe nihayet verecek bir kabine riyasetinde bulunacak bir zatın mütehal-li (ehil) olması lâzım gelen evsafı haizdi. İngiltere'de sefaretle buluna-

rak itibar ve hürmet kazanmıştı. İttihat ve Terakki'ye açıktan açığa muhalif ve hasım bir kabine inzibat kuvvetlerini hâlâ elde tutan İttihatçıları şiddetle harekete sevk edebiliyordu.

Bu sebep ve korku ile idi ki Vahideddin sadareti eski İttihatçı, Ahmet Rıza Bey'e teklif etmemişti. Ahmet Rıza Bey bütün harb senelerinde İttihat ve Terakki hükûmetine muhalif bulunmuş, hassaten işlerindeki yolsuzluklardan dolayı Âyan Meclisinde hükûmete şiddetli hücumlar etmiş idi. Vahideddin'i İttihat ve Terakki ricali aleyhine tahrik edenlerin ilk safına geçmişti.

23 Ekim 1918'de Meclis Talât Paşa'nın okuduğu nutk-u hümayun ile açıldı. Vahideddin locasından inip Mebusan Meclisinin riyaset kürsüsüne gelerek «*Şer'i Şerif ve Kanun-u Esâsî ahkâmına riayet ve vatan ve millete sadakat edeceğime vallahi*» diye yazılı varakayı okumak suretiyle yemin etti.

Bu ahkâma hiç riayet etmiyerek yemininde hânîs olacağı günler çok uzak değildi!

İttihat ve Terakki rüesası muhaliflerinin emellerine münkad olacak bir şahsiyet diye telâkki ettikleri Tevfik Paşa'nın bu sırada sadaret makamını işgal eylesesini hiç arzu etmiyorlardı. Bu sebeple onun teşkil edeceği kabineye Mebusan Meclisinde ekseriyeti haiz bulunan İttihatçılarca itimat reyi verilmemek pek muhtemeldi. Tevfik Paşa Kabinesine girmesi için kime müracaat ediyorsa red cevabı alıyordu; bir türlü tam bir kabine listesi tertip edemiyordu.

Nihayet kabine teşkiline muvaffak olamayacağına kanaat getirerek bu işten feragat etti. Bu sebepten Müşir Ahmet İzzet Paşa sadaret makamının en mühim namzedi kaldı. Aralarında bu bahis açıldıkça Başmabeyinci Lütfi Simavi Bey İzzet Paşa'nın iktidar mevkiine getirilmesi pek münasip olacağını padişaha arzetmekten çekinmiyordu. Fakat Ferit Paşa ile kafadarları İzzet Paşa'nın İttihatçılarla münasebetini, irtibatını ileri sürerek Vahideddin'i tereddüde düşürüyorlardı.

Ahmet Rıza Bey atlatıldıktan ve Tevfik Paşa'nın feragatinden sonra efkârda İttihatçılar aleyhindeki galeyana gören Damat Ferit Paşa da sadaretin olgun bir meyva gibi kucağına düşeceği ve kendisinin bu

makama geçmesi halk arasında iyi telâkki edileceği zehabı kuvvetlenmişti; evvelce hünkâra arzettiği rey ve mütalâadan şimdi vazgeçmişti; gün değil, saatler geçtikçe ondaki sadaret hırsı alevleniyordu. Padişah ise bilâkis İttihat ve Terakki'ye muhalif bir parti kabinesi teşkilinin bugünler için mahzurlarını daha iyi takdir ediyor, bunu İttihatçıların kuvveti kırıldıktan sonraya tâlik eylemeği muvafık buluyordu.

Vahideddin veliahtlığında kendisiyle birlikte Almanya'ya seyahat etmiş olan Mustafa Kemal Paşa'ya fevkalâde bir teveccüh gösterdi. Devletin düştüğü askerî durumu nazar-ı dikkate alan Mustafa Kemal Paşa da ona İzzet Paşa'nın riyaseti altında bir kabine teşkilini tavsiye etmiş ve kendisinin Harbiye Nezaretini deruhte edebileceğini bildirmişti. (1) Ancak Vahideddin etrafındakilerin resmî ve hususî müşavirlerinin tâbî oldukları birbirine zıt cereyanlar arasında düştüğü vehim ve tereddüt ile kafî bir karar ittihaz edemiyordu.

Eski vüzera ve vükelânın isimlerini havi bir cetvel tanzim ettirmişti. Bu cetvelde Tevfik Paşa derecesinde tanınmış olmamakla beraber dahilî siyasetçe onun mesleğine uygun surette hareket edebilecek iki zat, Ömer Rüştü ve Nuri Paşalar göze çarpıyordu.

Ferit Paşa Ahmet İzzet Paşa'yı sadaret namzetliğinden çıkartarak sadaretin Ömer Rüştü ve Nuri Paşalar'dan birisine teklif edilmesine padişahı imale edebilse emelinin bir an evvel husulüne yolu açmış olacağını düşünüyordu. Çünkü bu iki paşaya siyasî durumun vehametini hayırhane bir şekilde bilvasıta anlatıp her ikisini kabul etmemeğe sevk eylemeği müşkül saymıyordu.

Fakat olmadı; telkinleri, tertipleri kâr etmedi. Devletin hali, durumu yeni bir kabine teşkili işinin daha ziyade uzamasına katiyen müsait değildi. Vahideddin'in Talât Paşa ile arkadaşlarının İttihat ve Terakki'nin varlığı ve âtisi için tehlike teşkil edecek bir hükûmetin hassaten Ahmet Rıza Bey'le Ferit Paşa'nın işbaşına gelmemesi için ellerinden gelen her şeyi yapacaklarına kanaat getirdi. Bu yüzden büyük ve dağdağalı bir hâdiseye meydan vermemek için yaver-i ekrem Müşir Ahmet İzzet Paşa

(1) M. Sıfır: (Vahideddin) makaleleri, Galip Kemali Söylemezoğlu: (*Başımıza Gelenler*).

kendisine bu günlerin zarurî tahammül olunacak adamı gibi göründü.

İzzet Paşa'nın Enver Paşa ile arası pek de iyi olmaması dahi ona bir derece emniyet verecek bir nokta idi. Bir de İzzet Paşa fazla hassas, infial ve teessürü seri' bir zattı; iktidar mevkiinden uzaklaşması çaresini bulmak güç olamazdı; o zaman enişte paşanın sırası gelmiş bulunacaktı!

Ahmet İzzet Paşa saraya davet edilerek süratle bir kabine teşkiline memur edildi. Mehmet Talât Paşa'nın resmen istifası (7 Muharrem 1337 – 27 Ekim 918) üzerine Ahmet İzzet Paşa meşihate getirilen Ömer Hulûsi Efendi ile kabinesini teşkil etti.

İzzet Paşa Harbiye Nezaretine Mustafa Kemal Paşa'yı getirmek arzusunda idi. Ancak işittiği bazı sözlerden Vahideddin'in Mustafa Kemal Paşa'dan çekindiğini hissetmesi üzerine bu nezareti muvakketen kendi uhdesine almıştı. Başkumandanlık erkân-ı harbiye riyaseti de ona tefviz olundu. İttihat ve Terakki bu suretle iktidar mevkiinden sükût etti.

Talât Paşa ve İttihat-Terakki erkânının memleketten ayrılması...

Birinci Cihan Harbinde mütarekenin akdinden sonra İttihat ve Terakki erkânından en mühimleri, düşman donanmasıyla kara kuvvetlerine mensup heyetler İstanbul'a gelince yakalanacaklarını muhakkak addeyilerek memleket haricine savuşmak mecburiyetini hissediyorlardı.

Fakat bu kolay bir iş değildi. Enver ve Cemal Paşalar evvelâ dahilde müteahhit Sapançalı Hakkı ve Baki Beyler delâletiyle Sapanca'da saklanmak, sonra Kafkasya'ya geçmek kararını vermişlerdi.

Onlar bu tedarikte iken memuriyetinden azlinden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce sevilmediği için hiç aranıp sorulmadığını gören ve umumî harbdeki muamelelerinden hesap sorulacağını iyice anlamış bulunan sabık Askerî Levazım Reisi ve Harbiye Müsteşarı İsmail Hakkı Paşa, kendi kendisine başının çaresine bakmış, bir pasaport çıkartmış, harb esnasında İstanbul'da pek büyük işler görmüş Macar zenginlerinden Baver delâletiyle ve Sirkeci sevkîyatına memur kendi adamlarıyla

rının yardımıyla Avusturya bandıralı bir vapura geçmiş, mütarekenin imzası günü «Odessa»ya hareket etmişti.

İstanbul eski iki polis müdir-i umumîsi, mazul Beyrut ve Halep valileri Azmi ve Bedri Beyler İstanbul'dan ayrılmak hususunda İsmail Hakkı Paşa'ya tekaddüm etmişler iken muvaffak olamamışlardı.

Azmi ve Bedri Beyler bir taraftan pasaport almak için usulen mü-racaatlarda bulunmuşlar, diğer taraftan pasaport muamelesinin ikmaline intizar etmiyerek, bazı Alman ve Avusturya ailelerinin bindikleri bir Romanya vapuruyla memleketten hemen uzaklaşmak istemişlerdi. Fakat bunu haber alan hükûmet tarafından kara ve deniz müstahkem mevki kumandanlığına verilen emir üzerine Romanya vapuru Büyükdere önünde çevrilerek ikisi de vapurdan çıkarılmıştı.

Bu hareket, İttihatçıların memleketten uzaklaşmak kararını verdiklerine delil tutulduğundan, hükûmet İttihat ve Terakki erkânının evlerini tarassut altında bulundurmağa karar vermişti. Fakat Polis dairesine yeni memurlar alınmağa daha vakit ve imkân bulunamadığı için, tarassuda memur polislerin hemen hepsi İttihatçı idiler. Bu sebeple İttihat ve Terakki rüesasının kaçmak teşebbüslerine bunlar ciddî bir mâni teşkil edemezlerdi.

Talât Paşa'nın Enver ve Cemal Paşaların memleketten harice çıkma arzu ettiği, bu maksatla İttihatçılarca «Küçük Efendi» diye yad edilen Kara Kemal'in harb esnasında teşkil edilmiş iktisat ve ticaret şirketlerinin kârlarından mütehasıl 40.000 liralık bir banka çekini Enver Paşa'ya gönderdiği rivayet olunur. Ancak Enver Paşa çeki kabul etmemiş, kendisinin Kafkasya'ya geçerek, şarktaki Yusuf İzzet Paşa kolordusuna iltihak eylemek emelinde bulunduğunu Talât Paşa'ya bildirmişti.

Müşir İzzet Paşa Kabinesi sabık Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın iadesi için siyasî teşebbüslerde bulunmuş idiyse de o günlerin hercümerci arasında İsmail Hakkı Paşa Odessa'dan uzaklaşmağa muvaffak olmuştu.

İttihat ve Terakki rüesasının, hususiyle harb esnasında dört sene iş başında bulunmuş olan Enver, Cemal, Talât Paşaların tevkifleri mümkündü. Fakat böyle bir teşebbüsün İttihatçıların da şahsî tehlike karşı-

sında birleşip bir gaile çıkarmaları ihtimalden hariç görünmüyordu.

Bu sırada memlekette bir şuriş(karışıklık) çıkarsa, mütareke şartlarının tatbikatı da ağırlaşacaktı. Bu sebeple kabine İttihatçılar aleyhine şiddetli harekete geçemiyordu. Enver, Cemal ve Talât Paşalarla Dr. Nâzım, Bahaeddin Şakir, Azmi ve Bedri Beyler kabinenin bu hareket tarzından istifade ettiler.

Harbde Osmanlı umumî karargâhında Erkân-ı Harbiye riyasetini ifa etmiş olan Von Bronzart Paşa, Enver Paşa'yı arkadaşlarıyla beraber Almanya'ya davet etmişti. Bronzart: «Müşterek gaye uğrunda Almanlar'la teşrik-i mesai eden ve Alman - Osmanlı ittifakına son dakikaya kadar sadakatla hizmet eylemiş bulunan Türk ricali Almanya'da emniyetle oturabilirler; Alman hükûmetinin misafiri olurlar.» diyordu. Alman sefareti ataşenavali de Boyacıköyüne gelip aynı suretle Cemal Paşa'yı davet etmişti.

Enver Paşa Almanya'ya gitmeği arzu etmemekle beraber, davetten Talât Paşa'yı haberdar etmişti.

Üç lider – bazıları *Ekanimi selâse derler* – İstanbul'da İttihat ve Terakki merkez-i umumîsi binasında bazı arkadaşlarla beraber toplanıp hep birlikte kaçmağa karar verdiler. Yalnız Talât Paşa İttihat ve Terakki kongresini toplayıp fırkanın umumî meclisi ve Cemiyetin merkez-i umumîsi âzasına, istifalarını takdim ettikten, hâdiseler ve mesuliyetler hakkında izahat verdikten sonra çekilip gitmek fikrinde ısrar etti. Bu kongre, İttihat ve Terakki'ye yeni bir şekil verecekti. Gazetelere hemen şu ilân gönderildi:

« *Fırkanın teşkilât-ı umumiyesi hakkında esaslı mukarrerat ittihaz etmek üzere, kongrenin teşrinisaninin 1 inci cuma günü zevalden evvel saat onbirde fevkalâde olarak toplanması tekarriir etmiştir. İçtima mahalli Düyûn-u Umumiye karşısında Merkez-i Umumî dairesidir. Fırkamıza mensup âyan ve mebusanı kiramın teşrifleri ehemmiyetle rica olunur.* »

Gazeteler diğer taraftan Talât Paşa'nın artık siyasî hayattan çekilmek niyetinde olduğunu da neşrettiler. Kongre toplandı. Talât Paşa müessir bir nutuk irad etti. Kendi hesabına mesuliyeti kabul eden Talât Pa-

şa'nın acı, açık sözlerine itiraza cüretle meydana atılan olmadı.

Talât Paşa, «Bugün çekilmek mecburiyetinde kaldık. Hakkımızda milletin vereceği âdil hükümlere intizaren bir kenara çekiliyoruz.» dedikten sonra:

– Cemiyet ve fırkanın hayat ve teşekkülünde değişiklik yapmak lâzım geliyor. Bunun için ben ve arkadaşlarım, bu dakikadan itibaren istifa ediyoruz. Siz, memlekete en hayırlı olacak bir tarik-i ihtiyar eyleyiniz.

Yolunda her salâhiyeti kongreye bırakan birkaç söz daha ilâve etti. Bitkin bir halde idi; kürsüden inerken âdeta sendeliyordu.

Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi Efendi tarafından İttihat ve Terakki'nin feshi talebedildi. Kongre bu takriri reddettikten sonra uzun münakaşalar neticesinde İttihat ve Terakki'nin «Teceddüt» Fırkasına inkılâbına karar verdi.

Talât Paşa, kongrenin öğleden sonraki toplantısında bulunmadı. Bronzart Paşa firar tertibatını almıştı. Paşalar, aralarında emin vasıtalarla anlaşmışlardı. Fırarîler her biri bir taraftan geceleyin Boğaziçi'nde bir motorda birleştiler. Bu motorla Büyükdere açıklarında bir Alman torpidosuna bindiler. Odesa'ya yollandılar. (3 Kasım 1334 / 1918)

Talât Paşa bir daha göremeyeceği İstanbul'da son gecesini Arnavutköy'ünde eski arkadaşı Selânik eşrafından Müftüzade İhsan Namık Bey'in evinde geçirmiş, oradan Sadrâzam İzzet Paşa'ya şu samimî mektubu göndermişti:

Pek muhterem ve mübarek tanıdığım İzzet Paşa hazretlerine;

Memleketin bir müddet ecnebî nüfuz ve tesiri altında kalacağını anladım. Buna rağmen memlekette kalmak ve millet müvacehesinde muhakeme olmak fikrinde idim. Bütün dostlarım bunu âtiye talik etmek için ısrar ettiler. Zât-ı fehimaneleriyle istişare edemedim. Müşkül mevkide kalacağımızı çok düşündükten sonra bundan sarf-ı nazar ettim.

Bütün hayat-ı siyasiyemde hedefim, memlekete namuskârane hizmet etmektir. Bütün servetim Zât-ı şahanenin ihsan ettiği otomobil esmanıyla her ay arttırdığım yirmişer liradan iki bin altı yüz liralık İstikraz-ı dâhilî bedelinden ve bir de dört arkadaşımın birlikte isticar ettiğimiz

çiftliğin devri icarından (1) hasıl olan paradan ibarettir. Bundan başka nesneye malik değilim.

Millete karşı hesap vermek ve muhakeme olarak tâyin edilecek ceza-yı kemali cesaretle çekmek isterim. İşte zât-ı fahimanelerine söz veriyorum. Memleketin ecnebî nüfuz ve tesirinden âzade kaldığı gün, ilk telgrafınıza itaat edeceğim.

Baki, kemal-i hürmetle ellerinizden öperim, muhterem paşa hazretleri.

2 Teşrinisani 334 (1918)

Mehmet Talât

Cemal Paşa da İzzet Paşa'ya bu yolda, fakat daha az samimî bir mektup bırakmıştı.

Enver Paşa, Kafkasya'ya gitmeğe karar verdiği sırada Sapançalı Hakkı ve Baki Beyler tarafından tedarik edilen ve içine on müsellâh Lâz yerleştirilen bir motor, paşanın yalısı önünde tâ Odesa'ya firarına kadar harekete müheyya beklemişti.

İsmail Hakkı Paşa'nın firarından evvel bir gece yarısı şehir telefonu ile kim olduğunu açıklamayan birisi, saraya şu haberi vermişti: «Enver Paşa'nın yalısı önünde ışıksız, harekete hazır bir motor duruyor. Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa delâletiyle Enver ve Talât Paşalar hemen kaçacaklardır.»

Haber Vahideddin'e yetiştirilmiş ise de, o, buna ehemmiyet vermemişti. İttihatçıların müteşebbis erkânının memleketten uzaklaşmalarını onun işine geliyordu.

Bir defa böyle hareketle İttihatçılar harb felâketlerinin müsebbipleri kendileri olduklarını bütün millete karşı itiraf ve ilân etmiş buluncaklardı; sonra her şeyi göze alabilecek kabiliyette bulunduklarını bildiği bu adamların memleketten uzak olmaları kendisine daha rahat nefes aldıracaktı. Bu firar ile devlet işlerinin arzusuna göre tedviri husu-

(1) Bakırköy civarında av için tutulan Hamindos Çiftliği ki, tüccardan Mustafa Şamlı'ya devredilmişti.

sunda kendisine engel olabilecek şahsiyetler ortadan kalkmış olacaktı ve böyle olmuştu.

Talât Paşa, İzzet Paşa'ya yazdığı gibi «*Memleketin ecnebî tesir ve nüfuzundan âzade kaldığı*» günü göremeden Berlin'de bir Ermeni komitecisinin kurşununa maruz kalarak hayata veda etti. Enver, Cemal Paşalarla Bahaeddin Şakir Bey de memleket dışında öldürüldüler. Bedri Bey Afganistan'da hastalanarak öldü. Yalnız Afganistan'a kadar bir seyahat yapan Azmi Bey ile Dr. Nazım vatana avdet edebildiler.

Ankara valiliğim esnasında, gûya İngiliz menfilerine ve esirlerine fena muamele ettiğim yolunda alçağın biri tarafından vaki olan tamamen asılsız bir şikâyet üzerine, İngilizlerin hakkımda tahkikata giriştiklerinden gizlice haber alarak, ben de bir Romanya vapuruyla Köstence'ye savuşmuş ve orada on yedi gün kalmış idim. Yapılan tahkikatın Ankara'da menfi bulunan İngilizlerin şahadetiyle lehime neticelendiğini öğrenerek İstanbul'a avdete karar verdiğim gün, beni tanıyan bir Rum tacirin ihbarıyla Köstence polis dairesine celbedilmiş, hayli sıkıntılı bir isticvaptan sonra bir daha Romanya'ya ayak basmamak şartıyla hareketime müsaade olunmuştu.

İstanbul'da vapurları kontrol eden İngiliz polisinden yakayı kurtardıktan sonra, Ferit Paşa hükûmetinden bir mağduriyete uğramamak üzere aylarca saklanmağa mecbur kalmıştım.

İttihat erkânı İstanbul'dan kaçarken elbette paraca mümkün olanı tedarik eylemişlerdi. Fakat Avrupa hayatının pahalılığı, ihtiyar ettikleri seyahatlerin çokluğu ve uzunluğu bu paraları çabuk tüketmiş olmamak kabil olamazdı. Bu halde ne ile geçindiler? İttihatçıların Almanya'da bir miktar paraları bulunduğunu muhakkak olarak biliyorum. Fakat şahsa değil, cemiyete ait sayılan bu para kimin nezdinde veya namına idi? Miktarı ne idi? Bu para Kara Kemal'in Enver Paşa'ya teklif ettiği çekin muhteviyatı mıydı? Bu noktalar hakkında malûmat edinemedim.

İttihat ve Terakki'nin bu parasının Avrupa'daki İttihatçılara müsavaten taksim ve tevzi edilmesi hakkında aralarında münakaşalar cereyan eylemiş olduğu da bence malûm ise de münakaşaların ne netice verdiğine vâkıf değilim. Zannederim ki, para müsavaten taksim edilecek değil, ihtiyaç hasıl oldukça, serpiştirilme suretiyle harcanmıştır.

Talât Paşa'nın Berlin'deki çalışmaları...

Birinci Cihan Harbinde Osmanlı Devleti'yle muhasımları arasında mütareke akdedildikten sonra, arkadaşlarıyla birlikte İstanbul'dan uzaklaşan Talât Paşa Almanya'ya varıp Berlin'de oturmağa karar verince refikasını da getirterek Charlottenburg tarafında Hardenbergetrasse'de 4 numarada bir dostu namına kiralananmış bir dairede Ali Sai Bey namıyla yaşamağa koyulmuştu.

Bu apartmanda yerleştikten sonra Roma'ya kadar bir seyahat yapmıştı. Bu seyahatten avdetinde ikâmetgâhına yakın bir yerde bir «Matbuat Bürosu» açmıştı. Bu Büro, Mısır'da, Irak'ta, İran'da, hususiyle Hindistan'da İngilizlere muhalif cereyanlar, cepheler hazırlamağa ve Ruslarla anlaşmağa çalışacaktı.

Talât Paşa ile birlikte Berlin'e gelen Enver Paşa da evvelâ münzevi bir hayat geçirdikten sonra İslâm âlemini İngilizler aleyhine tahrike uğraşan «İslâm Cemiyeti» ile birlikte çalışmağa başlamış, bu cemiyetin başına geçmiş, Bolşeviklerle mutabık kalarak cemiyetin umumî merkezini Moskova'ya nakletmişti. Enver Paşa Roma'da bulunan Söylemezoğlu Galip Kemalî Bey'e gönderdiği bir mektupta ⁽¹⁾ bu kararı bildirdikten sonra:

«Bolşeviklerin Türkiye'ye yardımlarını temin ettik. İlk muavenet olarak bir milyon altın ve bir milyon lira da kâğıt para, imkân derecesinde silâh veriyorlar. Silâhların ilk kafilesi on bin tüfek, ikişer bin cephanesiyle memlekete varmıştır. Buraya gelmezden evvel Bakü'deki Şark kongresinde bulundum. Bu kongre dahi İslâm harekâtı bakımından cidden mühimdir. Pek iyi neticeler verecektir» diye yazmıştı.

Enver Paşa Kafkasya'larda, Türkistan'larda macera hülyalarına kapıldığı sırada Anadolu'daki mücahedede Türklerin el ele verip vahdeti muhafaza etmeleri umdesine yürekten bağlanan Talât Paşa, millî dava-

(1) Galip Kemalî Söylemezoğlu: Başımıza Gelenler.

nın muvaffakiyeti için memleket haricinde elinden geleni elzem ve mukaddes bir vazife gibi yapmağa karar vermişti. Bu muvaffakiyete mazhariyet hususunda büyük ümitler besliyordu. Bunun için Anadolu mücahadesinin başında bulunanlarla münasebete girmişti. Bu münasebet ve muhabereleler bazen doğrudan doğruya, ekseriya millî hükûmetin Roma'da mümessil Cami Bey vesatetiyle oluyordu. Talât Paşa Ermeni komitesi tarafından öldürülünceye kadar bu yolda çalışmaktan hali kalmamıştır.

Berlin'de kiralanan büro iki odalı sade bir yerdi. Doktor Nâzım burada bir şezlongda yatardı. Berlin'deki İttihatçılar ve mesaisini onlarla teşrik eden Müslüman ve Alman dostlar hemen her gün burada toplanırlar, memleket ve hariç ahvali hakkında müzakere ve münakaşalarda bulunurlardı.

Berlin'de bir «Mağdur Milletler Cemiyeti» teşkil edilmişti. Talât Paşa etrafında bulunanlar bu cemiyetin akdettiği mitinglere, gösterdiği faaliyetlere iştirâk ediyorlardı.

Talât Paşa kendi imzasıyla yazdığı bir mektupla İngiliz Başvekili Lloyd George'a müracaat ederek Osmanlı Devleti'nin Umumî Harbe iştirakinin en büyük ve mecburî âmili; İngilizlerin Rusları Türklere tercih etmesi olduğunu, Türkiye'nin bulunduğu durumda İngiltere'nin yardımını görmesi Türkleri ebediyen minnettar bırakacağını, Türkiye ile âdilâne bir sulh yapılması, İngiltere için âtiyen büyük faydalar temin edeceğini izah etmişti.

Talât Paşa Osmanlı Devleti hakkında gaddarane bir siyaset takibetmeğe karar vermiş olan Lloyd George'un böyle mektuplarla yumuşatılamayacağını bilmiyor değildi. Fakat İngiliz siyasîsinin İngiltere'deki muhaliflerince muhik görülebilecek iddiaları ortaya koymanın faydasız olamayacağını düşünüyordu.

Talât Paşa'nın tesis ettiği Büro Türkler ve Türkiye lehine makaleler yazıyor, lüzum görülen ecnebî rical ve mahafiline telgraflar çekiyor, Türkler ve Türkiye aleyhindeki neşriyata cevaplar, tekipler gönderiyordu. Sulh şartlarının Osmanlı murahhas heyetine tebliğinden sonra 1920 mayısı içinde Berlin Türk Bürosu tarafından bir protesto mitingi yapıldı.

Talât Paşa bir de Fransızca «Le Reveil d'Orient» = Şarkın Uya-

nış isminde bir gazete neşriyle nüshalarını Avrupa matbuatına, parlamentolar âzasına devlet ricaline göndererek Türk hakları için propaganda yapmak tasavvurunda bulunuyordu. Bu gazetenin başmuharrirliğini Fransızcası pek kuvvetli olan Tunuslu Mehmed Başhampa yapacaktı; fakat Mehmet Bey'in kalb hastalığından vefatı bu tasavvuru suya düşürdü.

Talât Paşa Berlin'de gayet muktesidane bir hayat geçiriyordu. Şunu meydana koymağa kendimi mecbur görüyorum ki; Umumî harb esnasında Almanya'dan celbedilecek mallara Dahiliye Nazırı Talât Bey'in tensibiyle Selânik Mebusu Karasu Efendi komisyoncu seçilmişti. Bu kârlı iş Karasu Efendi'nin meşrutiyetin ilânından evvel Selânik'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yaptığı hizmetlere karşı bir lütûf ve mükafat olacaktı.

Fakat Talât Bey bu seçimde iki noktadan aldanmıştı:

1 – Talât Bey şahsiyeti ve mesleği itibariyle ticaret işlerine ve yapılacak mukavelelere akli erer sanmıştı. Mütarekenin akdinden birkaç sene içinde bunun aksi sabit olmuş. Karasu Efendi harbde kazandığı servetin pek büyük kısmını kaybetmişti.

2 – Talât Bey Karasu Efendi'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlılığının katıyen sarsılmaz ve bozulmaz zannetmişti. O ise mütarekeden sonra yalnız cemiyeti değil, Türk tâbiyetini bile feda etmişti!

Karasu Efendi bir gün bana Serkl Doryanda Avrupa'da Talât Paşa'ya nakden yardım ettiğini söylemişti. Bir müddet sonra ben bu yardımın pek az bir miktara münhasır kaldığını, Talât Paşa'nın Berlin'de para sıkıntısı çektiğini duydum; bundan yine Serkl Doryan'da Karasu Efendi'ye bahsettim. O günlerde daha milyonlarına sahip bulunan Karasu bana şu cevabı verdi:

– Ben elimden geleni yaptım. Artık daha fazlasını yapamam!

Evvelce Selânik'te ailesi ecnebî –İspanyol yahut İtalyan– tâbiyetinde iken kendisi avukatlığa sülûk ile Osmanlı tâbiyetine geçen, farmasonluk rabitaları yüzünden İttihat ve Terakki Cemiyetine mensubiyetle o zaman Selânik'te posta ve telgraf idaresi başkâtibi olan Talât Paşa'nın müveddetini celbederek Osmanlı Mebusan Meclisinde ve İttihat ve Terakki merkezinde yer tutan, Talât Paşa ve İttihat ve Terakki

sayesinde bu kadar para kazandıktan sonra harbde mağlûb olan Osmanlı Devleti'nin akde mecbur kaldığı felâketli mütareke günlerinde İtalyan tâbiyetine geçiveren Karasu bu cevabı ile ikbal ve idbar günlerinin dostluklarına dikkate değer bir nümune göstermişti!

Ne hal ise! Talât Paşa böyle paraca müzayaka, mübtelâ olduğu şeker hastalığının ıstırapları, vatanına ve pek sevdiği, hürmet ettiği validesine hasret içinde Berlin'de kendisine çizdiği siyasî program dahi-
linde faaliyetlerine devam ediyordu.

Bu faaliyetler arasında İngilizlerle temasa girmek yolunu bulmuştu. İspanyol pasaportuyla İsviçre'ye geçerek orada İngiliz hükûmetinin gönderdiği bir memur ile görüştü; fakat bu memur İttihat ve Terakki erkânının Anadolu'daki hareketi tasvip etmediklerini ilân eylemeleri – *desavouer etmeleri* – yolunda ısrarlı bir teklifte bulundu. Bu ilk müzakere bu yüzden akim kaldı.

Talât Paşa iki defa Roma'ya da gitti.

Eski Başmabeynci Hamdi Paşa torunu Dr. Rusuhi de Talât Paşa refakatinde çalışıyordu. Rüşuhî Bey akrabasından olup, Roma'da Türklük lehine propaganda risaleleri yazan, İtalyan siyasî ricalini ve efkâr-ı umumîyesini Türklere imaleye çalışan Galip Kemalî Söylemezoğlu ile temasve muhaberede bulunuyordu. Talât Paşa Roma'ya gitmek arzusunda bulunduğu için Rüşuhî Bey Galip Kemalî Bey'den bu hususta İtalya hükûmetinden müsaade almasını rica etti. Galip Kemalî Bey de İtalya Hariciye Nâzırı Kont Sforza'yı görerek Talât Paşa'nın Ali Sai namına bir pasaportla İtalya'ya gelmek istediğini beyan ile müsaadesini aldı.

Bu günlerde eski Mütareke Komisyonu âzasından Kaymakam Edip Servet Bey de Roma'ya gelmişti. Talât Paşa Roma'da bir hafta kaldı. İsteddiği zevat ile temaslarda bulunduktan sonra Berlin'e avdet etti.

Talât Paşa'nın sakallı olarak yaptığı bu ilk Roma seyahati İngilizlerce haber alınmamıştır. Talât Paşa 1921 Kanunusanisi (ocak) için de ikinci bir defa daha Roma'ya gitti.

Hüseyin Hilmi, Mahmud Muhtar, Çürüksulu Mahmud, Vehip, eski Paris Elçisi Salih Münir Paşalar, Lâzistan Mebusu Sudi, İzmit mebusu Ziya, Ahmet İhsan, Reşit Saffet, Harun Aliçe Beyler sabık Mütareke

komisyonu reisi Galip Kemali Bey'in Boston otelindeki dairesinde kongre halinde ve Ahmet Rıza Bey'in riyasetinde toplandılar. Osmanlı Devleti'nin hukukunu müdafaa yolunda tertibettikleri bir muhtırayı sulh konferansına tevdiye vasıta olması ricasiyle Kont Sforza'ya verdiler.

Talât Paşa'nın ikinci Roma ziyareti, Türk ricalinin bir hafta süren bu müzakereleri günlerine tesadüf eylemiş idiyse de Talât Paşa bu müzakere celselerine iştirâk etmedi. (1)

Bu hareket sebepsiz değildi. Talât Paşa İngilizlerden gizli olduğu için bıyığını tıraş ederek yaptığı bu seyahatte Roma'da birkaç hafta geçirmek istiyordu. Halbuki Roma'da bulunduğu İngilizler tarafından haber alınmış ve İtalya'dan çıkarılması hakkında Hariciye Nezareti nezinde teşebbüste bulunulmuştur.

Bunun üzerine Kont Sforza, Talât Paşa'ya: «İngilizler takib ediyorlar; sizi uzun müddet burada tutamayacağım» diye haber gönderdiği için, o da ikâmetini kısaltarak Berlin'e avdete mecburiyet hissetmişti.

Anadolu'da millî hareket kuvvetlendikçe İngilizler de anlaşma şartlarını tadil ve hafifletmek lüzumunu görüyorlardı. İngilizler, galiplerin işgali altında bulunan Dusseldorf'a iki murahhas göndererek ve Talât Paşa'yı garanti altında davet ederek yeniden bir müzakere kapısı açtılar. Arada gene Dusseldorf'ta ikinci bir mülâkattan Berlin'e avdetinden üç gün sonra Talât Paşa'nın komiteci bir Ermeni tarafından vurularak ölmesi, bu müzakerenin kesilmesine sebep oldu.

Talât Paşa'nın Berlin'de katledilmesi...

Birinci Cihan Harbinde Osmanlı Devleti ile düşmanları arasında mütareke akdedildikten sonra Ermeni komiteleri kendilerince harp esnasında yapılan Ermeni tehciri meselesinde methali olmakla müttehem vükelâ ile İttihat ve Terakki rüesasını imha etmeğe karar vermişlerdi.

Bu kararlarını ilk olarak Talât Paşa hakkında icraya koydular. Sonra İttihat ve Terakki merkez-i umumîsi âzasından Dr. Bahaeddin

(1) Galip Kemali Söylemezoğlu: Başımıza Gelenler.

Şakir Bey yanında sabık Trabzon valisi Cemal Azmi Bey olduğu halde bir gece Berlin’de ve ikisi birlikte katledildi.

Bahaeddin Şakir Ermeni komiteleri nazarında Ermeni tehcirinin müretteplerinden sayıldığı gibi Cemal Azmi Bey de İttihat ve Terakki Cemiyetiyle alâkası pek kuvvetli olmadığı halde Trabzon’da tehcir esnasında Ermeniler aleyhinde şiddet göstermekle itham ediliyordu. Berlin’de Ulandstrasse’de bir tütüncü dükkanı açarak maişetini temin ediyordu. İkisinin de katilleri meçhul kaldı.

Berlin’den Moskova’ya giderek orada bir müddet kalmış olan Enver Paşa evvelâ Bolşeviklerle birlikte çalışmak yolunda takibettiği siyaseti değiştirerek Türkistan’a geçti. Orada Bolşevikler ve Bolşeviklik aleyhine yapmağa tevessül ettiği askerî hareketler esnasında Ruslar tarafından öldürüldü. (4 Ağustos 1922).

Bahriye Nâzırı Cemal Paşa 22 Temmuz 1922’de Tiflis’te, Sadrazam Sait Halim Paşa 6 Aralık 1922’de Roma’da katledildiler. İttihat ve Terakki merkez-i umumî heyetine dahil Hüseyin Cahit ve vükelâdan Mehmet Cavit Beylerin de Ermeni komitelerince tertibedilmiş suikast listesinde isimleri bulunduğu hakkında deveran eden bir rivayetten haberdar olmuş idim.

Hüseyin Cahit Bey İngilizler tarafından Malta’ya sürülen İttihatçılarla birlikte serbest bırakılmış idi; Mehmet Cavit Bey de Ferit Paşa hükûmetinin takibatından evvelâ Maçka’da Hürriyet ve İtilâf Fırkası Reisi Nuri Paşa’nın evi bitişiğinde Dr. Kaymakam Mahir Bey’in evinde, sonra Maçka yangınında bu evin yanması üzerine Sadrazam Sait Paşa’nın damadı Nuri Bey’in Beyoğlu Caddesinde kirada oturduğu evde aylarca gizlendikten sonra Avrupa’ya savuşmuş idi; bugünlerde ikisi de Fransa’da Nice taraflarında bulunuyorlardı.

İki defa da dört sene kadar süren Beyoğlu mutasarrıflığımda idare meclisi âzalılarıyla refakatimde bulunmuş olan ve Cahit, Cavit Beyleri de iyi tanıyan Ermeni muteberanından Leon Gümüşgerdan Bey’e Serkl Doryan’da bu rivayetten bahsetmiştim. Birkaç gün sonra Leon Bey her ikisinin tehcir işinde alâkası olmadığı için rivayetin aslı olmadığını, bununla beraber ve bir yanlışlığa mahal kalmaması için kendisinin teşebbüsü üzerine Ermeni patrikhanesince ihtiyaten icabedenlere

tebligat yapıldığını bana bildirmişti.

Talât Paşa Ermeni komitesinin kendisini takibetmesi ve bir gün bir suikaste kurban gitmesi ihtimali kuvvetli olduğunu düşünmez değildi. Etrafında bulunanlar da bu hususta şöyle düşünüyorlardı:

«Almanlar Türklerin harbde kendi yanlarında mevki tuttuklarını ve ettikleri hizmetleri unutamazlar. Hususiyle Talât Paşa'nın gerek Dahiliye Nezaretinde, gerek Sadaretinde Almanya ile dostluğu ve ittifakı takviye ve idame yolunda gösterdiği gayretin Almanlarca takdir edilmemesine imkân olamaz. Bir de Talât Paşa' Berlin'e kendi kendisine değil, Alman ordusunun tanınmış erkânından General Von Bronzart'ın davetiyle gelmiştir. Bu sebeplerle Alman hükûmeti Talât Paşa'nın şahsını muhafaza da elbette itina gösterir.»

Bu kanaatle beraber Talât Paşa'ya ihtiyata riayetden sokağa yalnız çıkmaması tavsiyeleri eksik olmuyordu. Onun ihtiyat tedbiri ise evine gelmeleri mutad olanlardan başka zairlerin Berlinde takındığı müstear nam olan Ali Saî Bey'le görüşmek istediklerini söylemelerini kâfi görmekten ibaret kalıyordu.

Talât Paşa tevekkül ile;

– Bir adam birisini öldürmeğe karar verirse bulur ve vurur! Bunun önüne geçmeğe çare yoktur! derdi.

O Berlinde bulundukça her sabah ikametgâhından yalnızca çıkarak ve Türkler ve Türkiye lehine propaganda için tesis etmiş olduğu büroya gelirdi.

1921 Martının onbeşinci salı günü de mutadı veçhile sabah saat dokuzda apartmanından büroya gitti. On buçuğa kadar orada çalıştı. O gün Türkiye lehine propaganda yapmak üzere kendisiyle görüşecek ve Berlin'den Paris'e gidecek olan bir kaç İtalyan gazeteciyi evine davet etmişti.

Gazeteciler Talât Paşa'nın eşi Hayriye Hanım'ın hazırladığı alaturka yemeklerle verilecek bir ziyafete öğle üstü saat birde geleceklerdi. Paşa saat on buçukta eve avdetinden sonra o gün giymiş olduğu gri elbisesine uyacak bir kravat satın almak üzere saat on bire çeyrek kala tekrar ve yalnızca sokağa çıktı. Suikast işte bu sırada vukua geldi.

Katil Sogomon Tayliryan'ın vakadan on altı sene sonra kendi tercüme-i halini neşreylediği sırada bildirdiğine göre, Ermeni Taşnak Komitesi Talât Paşa'yı öldürmeğe kendisini memur etmiş; o ise bu işi göremeyeceğini söylemesiyle Berlin'e gönderilen iki Ermeni tedhişçi uhdesine tevdi edilen vazifeyi ifa etmediği takdirde kendisinin öldürüleceğini, ifa edip de yakalanacak olursa komitenin kendisini kurtaracağını tebliğ eylemişler.

Bunun üzerine o da mütehasıs komitecilerin vazifesini ne suretle ifa edeceğine dair verdikleri dersleri harfiyen icradan başka çare bulamamış; Talât Paşa'yı takibe başlamış. Alman hükûmetinden aldığı bir haftalık ikamet müsaadesi kâfi gelmediği için bu müsaadeyi biraz daha uzatmak için teşebbüste bulunmuş ve uzatmış.

Tayliryan vaka gününe kadar Talât Paşa'yı vurmak üzere iki defa önüne geçmişti. Fakat iki defasında da nazarları Talât Paşa'nın keskin ve nazif bakışlarıyla tesadüm eylediği için cesareti kırılmış, silâh kullanmağa eli varamamıştı; bunun üzerine paşayı arkadan vurmağa karar vermişti.

Cereyan eden tahkikat ile alınan malûmattan ve elde edilen muayeneden anlaşıldığına göre: Kâtil vaka günü Talât Paşa'nın ikinci defa evinden çıktığını görünce takibe koyulmuştu. Evvelâ hızlı yürüyerek yanından geçmiş, bir defa yüzüne bakıp yanılmadığını anlıyarak adımlarını yavaşlatmıştı. Talât Paşa zihnen meşgul, fütursuz yürüyordu. Katil arkadan yanaştı. Cebinden çıkardığı rovelveri paşanın enseseni yaklaştırarak ateş etti. Talât Paşa bir defa başını çevirerek hemen cansız öne düştü. Arkadan başına giren kurşun sol kaşının üstünden etrafı biraz parçalıyarak çıkmıştı.

Katil rovelveri atıp kaçmağa koyuldu. Fakat sokakta az mesafe de Talât Paşa'nın arkasında yürümekte olan birisi de hemen koştu ve herifi yakalayıp silâh sesine yetişen polislere teslim etti. Bu adam Nikolaus Essen isminde bir zat olduğu karakoldaki ifadesinden anlaşıldı.

Toplanan halk *—aralarında vurulanın kim olduğunu daha bilmiyen bir iki Türk genci de vardı—* katili dövmeğe başlayarak linçetmek istediler ise de polis mâni oldu. Başından ve yüzünden yaralanan katil bu badireyi hafifçe atlattı.

Biraz sonra Berlin'deki Türklerden biri heyecan içinde Talât Paşa'nın bürosuna gelerek bir Türkün vurulduğunu işittiğini, zabitanın toplanan halkı dağıtmağa çalıştığını gördüğünü haber verdi; vurulanın kim olduğunu anıyamadan koşup büroya geldiğini söyledi.

Büroda bulunanlar vurulan Türkün Talât Paşa olması ihtimaliyle şaşkın bir halde ve büyük telâş ile hep birlikte vaka mahalline gittiler.

Zabıta üstünü aradığı vakit Talât Paşa'nın cebinden müstear namı olan Ali Saî yazılı kartvizitler bulmuştu. Bunlardan vurulanın Türk olduğu anlaşılmış ise de hüviyeti tayin edilemediğinden Türklerle çok muarefesi olan Doktor Ernest Yaeck vaka mahalline celbedilmiş, polisçe Talât Paşa'nın hüviyeti böylece tesbit edilebilmişti.

Paşa'nın na'sı Şarlotenburg tarafındaki evinden az bir mesafede ve Hardenberg strasse'de 14 numaralı villânın bahçe kapısı önünde kaldırımında üstüne bir örtü örtülmüş olarak yatıyordu. Bürodan gelenler arasında bulunan Doktor Bahaeddin Şakir Bey örtüyü kaldırıp Talât Paşa'nın yüzünü görünce kendisini tutamıyarak hıçkıra hıçkıra ağlamağa başladı; Doktor Nazım Bey'le o günlerde Berlin'de bulunan mebus Avukat Nesim Masliyah Efendi Talât Paşa'nın apartımanına giderek haremîni müessif vakadan haberdar ettiler.

Talât Paşa vurulalı bir buçuk saat olduğu halde na'sı kaldırılmamıştı. Bunun sebebi sorulunca Dr. Ernest Yaeck morg idaresinin bu saatte boş arabası olmadığını ve masrafı verilirse cenazenin hususî bir araba ile kaldırılabileceğini söyledi. Vaka yerinde hazır bulunan Türkler telefonla bir cenaze otomobili celbettirerek na'sı morga naklettirdiler ve morgda na'sın umumî teşhir yerinde tutulmuş bir hususî bir oda da bulundurulmasını temin ettiler.

Talât Paşa'nın katli duyulur duyulmaz paşayı seven ve tanıyanlar tarafından yüzlerce tâziyet mektubu gönderildi. Meşhur General Lüdendorff ciddî bir teessürle yazdığı mektubu ilk olarak tayyare ile göndermişti. Sabık Almanya İmparatoru Vilhlem de Hollanda'dan mabeyncisini Berlin'e göndererek Talât Paşa'nın bu suretle katli muhafazasında kusur eden o günlerin Alman hükûmeti için affedilmez bir suç olduğunu, hükûmetin bu ihmali yüzünden Talât Paşa gibi bir şahsiyetin Almanya'da uğradığı bu âkibet Almanlara tarihte bir leke bırakacağını

bildirmek suretiyle teessür ve teessüfünü izhar etti.

Talât Paşa Tempelhof'ta bir miktar arazinin Türk mezarlığı olmak üzere tahsisi için teşebbüslerde bulunmuş ve bunu temine muvaffak olmuştu. Berlin'deki Türkler burada küçük bir cami yapılmasına da karar vermişlerdi. Fakat Talât Paşa vurulduğu vakit bu cami daha bitmemişti.

Türkiye'de bulunmuş Alman generalleri, Talât Paşa'yı sevenler ve tanıyanlar tarafından cenazeye pek çok çelenkler gönderilmiş, alay pek kalabalık olmuştu. Cenaze evvelâ bir mahzene konuldu; burada tabut içinde altı ay kadar muhafaza edildi; cami ikmal edildikten sonra haziresine naklolundu.

Cinayet hakkında Almanya'da mütareke üzerine teşkil edilmiş hükûmetin polis ve adliyesince icra olunan tahkikat 1921 haziranına kadar devam etti.

Muhakeme ise ancak iki celse sürdü! Katili kurtarmak için gayri resmî surette pek çok çalışılıyor, tesirler icra ediliyordu.

Berlin polisi ve adliye erkânı Türklerle hususî mülâkatlarda katilin müteverrim [verem] olduğunu, muhakeme neticesine kadar bile yaşayamayacağını, büyük avukatlar tutup boş yere masraf ihtiyarına zerrece lüzum bulunmadığını hayırhahane (!) temin ediyorlardı! Hakikatte bu şifahî teminat bir oyalama ve kabarmış his ve heyecanları uyuşturma teşebbüsünden başka birşey değildi!

Berlin'deki Türkler bu kadar alenî bir cinayetten sonra tutulmuş bir katilin beraat edebileceğini hatırlarından geçirmiyorlardı. Onlar hâlâ Prusya Kralı İkinci Frederik zamanında değirmenci Sanssouçi'nin dâvasında söylediği gibi «Berlin'de hâkimler var!» sanıyorlardı. Berlin'de bu günlerin harb sonrası hâkimleri ise harb zamanında Almanya'nın müttefiki olup Almanlarla birlikte bu kadar kan döken Türklerin bir sadrazamının memleketleri dahilinde öldürülmüş olmasına zerre kadar ehemmiyet vermiyeceklerdi! Bunlar eski Almanya İmparatoru Vilhlem gibi düşünmüyorlardı!

Mahkeme salonuna Ermeniler serbest girdikleri halde Türklerden kimse üstü başı aranılmadan içeriye bırakılmadı.

Katil Taylıryan Berlin'in üç maruf avukatı tarafından müdafaa edildi. Jüri heyeti emlak eshabından iki, tücardan bir kişi, bir kuyum-

cu, bir eczacı, bir tuğla fabrikacısı, bir dülger, bir ustabaşı, iki demirci, bir boyacı, bir duvarcı ameleden teşekkül etmişti.

Katilin müdafasını deruhte eden avukatlar için Osmanlı hükûmetince ötedenberi, hali harb esnasında ve tehcir meselesinde Ermeniler aleyhinde yapılan tazyikler en müessir söz zemini olmuştu.

Dâvada harb başlamadan evvel Türkiye'ye gelmiş olup bütün harb senelerini Türkiye'de geçiren Liman von Sanders'in de Talât Paşa hakkında malûmatına, mütalâasına müracaat edilmişti. Ancak Liman von Sanders tehcir hareketinin Ermenilerin Türk ordusunu arkadan vurmak teşebbüsleri üzerine başladığını izah eylemeğe kalkışınca sözü kısa kestirilmişti!

Kâtil Tayliryan nihayet beraat kazandı! Bu beraat hükmünün sadr olacağına evvelden emin görünen Ermeniler çiçeklerle müzeyyen olarak hazırlamış bulundukları bir otomobile katili bindirdiler. Millî bir kahramanları imiş gibi etrafını sararak tebrikler, tebçillerle adliye daîresinden uzaklaştılar.

Türkleri Almanya yanında harbe sokan Dahiliye Nâzırı, sonra Sadrâzam Talât Paşa'nın katili, siyasiyat ile alâkası olmayan cesur bir Alman tacirinin fedakârlığıyla yakalanarak polise teslim edilmiş iken Osmanlı Devleti'nin eski müttefiki Almanya'nın o günkü hâkimleri tarafından işte böyle tebric edildi.

Birkaç ay sonra diğer bir Türk Sadrazam Sait Halim Paşa da harbde Osmanlı Devleti'nin düşmanları safında yer alan İtalyanın payitahtında vuruldu; onun katili ise hepten meçhul kaldı!

Akşam Gazetesi: 25, 27 Şubat 1943 ve 3, 4, 6 Mart 1943

SAİD HALİM PAŞA NASIL ÖLDÜRÜLDÜ?

Yazan: SÜLEYMAN KÂNİ İRTEM

İngilizler, İttihat ve Terakki partisinin sadrazamı Mısırlı Prens Said Halim Paşa'yı Malta'ya götürdükten bir müddet sonra serbest bırakmışlardı. Paşa Malta'dan evvelâ Sicilya adasında Palermo şehrine gelmiş, sonra Roma'ya geçerek Ekselsiyor oteline inmişti.

Said Halim Paşa Roma'da katledildi. Fakat bu hâdisedeki esrar perdesi tamamiyle açılmamıştır. Vaka esnasında paşanın yanında bulunmuş olan İstinye'de yalı komşusu Tevfik Azmi Bey tarafından bana verilen malûmata göre: İngiltere hükûmeti, Said Halim Paşa'ya Mısır'daki iradından aylık olarak 154 İngiliz lirası, 6 şilin, 8 pns tahsis eylemişti. Bu para Roma bankasına havale verilmişti. Mısırlı Prens Yusuf Kemal de Paşa namına bu bankaya 300.000 frank yatırmıştı. Paşa ayda 14.000 Mısır kuruşu sarfediyordu.

Said Halim Paşa'nın Malta'dan çıktığını haber alan Tevfik Azmi Bey kendisine Ekselsiyor otelinde mülâki olmuştu.

Said Halim Paşa bir müddet sonra bu otelden Roma civarında seirin bir yer olan Freskati Köyü'nde Tuskulum oteline nakletti. Burada Tevfik Azmi Bey'le birlikte pek âsude bir hayat geçiriyordu. Sabahları mütalâa ile meşgul oluyor, öğleden sonra arkadaşını yanına alarak akşama, bazan gece yarlarına kadar etrafta görülmeğe, ziyaret edilmeğe lââyık mevkileri dolaşıyordu. Bu hayat 1921 Teşrinievveline kadar böyle devam etmişti.

Ekim ayında Said Halim Paşa gene arkadaşıyla birlikte Roma'da Palas oteline nakletti.

Said Halim Paşa Vahideddin ve Hidiv Abbas Hilmi Paşa ile arasının açık olduğunu daima söylerdi.

İtalyan mimar Dinari mütareke günlerinde Hidiv Abbas Hilmi Paşa'yı İstanbul'dan kaçırmıştı. Abbas Hilmi Paşa da (Niyazi Bey) müstear namıyla Palas oteline inmişti; bir ara otelden ayrıldıktan sonra gene aynı müstear nam ile avdet etmişti.

Abbas Hilmi Paşa, Said Halim Paşa'nın İngilizlere meylederek Hidiv olacağını haber almış, bundan endişeye düşmüş ve hakikati anlamak üzere Prens Hasan Aziz Paşa'yı iki defa Said Halim Paşa nezdine göndermişti. Said Halim Paşa:

– Ben Mısır'daki arazimden başkasını düşünmüyorum!

Cevabıyla Hidivlik için hırs beslemediği teminatını vermişti.

Paşa bir müddet sonra otel hayatından bıktı; Palas otelini bıraktı. Yeni yapılmış villâlardan mürekkep bir mahallede via Bartolemeo Östaki'de kont di Masses Köşkünde iki kat kiraladı. Bütün maiyetini iki Alman kadın, bir ahçı ile yamağı, zenci hizmetkârı Bilâl teşkil ediyordu; Tevfik Azmi Bey'i de yanından ayırmıyordu. Burada misafirleri de eksik olmuyordu. Eski levazım reisi İsmail Hakkı, eski Paris büyük elçisi Salih Münir, Roma büyük elçisi Osman Nizami Paşalar, Celâled-din Arif, Bekir Sami, Hamdi Bey'in oğlu Etem, Hüseyin Tosun, Reşid Beylerle Mısırlılardan bazı zevat bu meyanda idiler.

Said Halim Paşa 1921 Kanunuevvelinin (Aralık) altısına kadar bu evde sakin ve müsterih vakit geçirmişti. Müzeleri, resim sergilerini geziyor, tiyatrolara, sinemalara gidiyordu.

O gün de Tevfik Aziz Bey ile birlikte bir müzeyi ziyaretten sonra Roma'nın en kibar kahvelerinden Faragolis'te biraz oturduktan sonra, çıkarak arkadaşıyla beraber tek atlı bir arabaya bindi. Arabacıya evin adresi verildi. O gün pek beşuş olan paşa arabada Tevfik Bey'le şakalaşıyordu. Yolda gelip geçenler az idi. Said Halim Paşa:

– Tevfik Bey! Bu arabacı bizi nereye götürüyor? Sakın تنها bir yere götürüp soymak istemesin!

Demesiyle Tevfik Azmi Bey de:

– Canım efendim! Dağ başında mıyız? Hem de arabacı ihtiyar! Hayvan ise lâğar mı, lâğar!

Mukabelesinde bulundu. Nihayet oturdukları sokağa girildi. Eve kırk metre kadar bir mesafe kalınca Tevfik Azmi Bey arabacının ücretini vermek için taksimetreye bakmak üzere biraz eğildi. Tam bu anda bir silâh sesi duyuldu. Vurulan Said Halim Paşa bir:

– Haay... nidası çıkararak arkadaşının omuzuna yaslandı. Silâhı kullanan herif arabaya yaklaştı. Kurşununun isabet edip etmediğini anlamak için bir defa paşanın yüzüne baktıktan sonra tabana kuvvet kaçmağa başladı.

Kurşun Said Halim Paşa'nın başına isabet etmiş, Tevfik Azmi Bey'in bu anda eğilmiş bulunması kendisini tehlikeden korumuştur.

Araba durmayıp gidiyordu. Tevfik Azmi Bey yere atladı. Katili takibe koyuldu. Fakat yetişmek kabil olamadı. Katil muakkibinin gözü önünde karşı tarafta bir sokağa girdi. Köşe başında harekete hazır duran bir otomobile atlıyarak kaçtı. Tevfik Bey de dönüp arabaya bindi. Yana yatmış olan Said Halim Paşa'nın vücudunu düzeltip başını kendi omuzuna dayadı. Araba meydanlığa çıktı. Polisler yetiştiler. Said Halim Paşa hastaneye götürüldü.

Tahkikat başladı. Teessürden ağlamakta olan Tevfik Azmi Bey'den de kan aktığını gören memurlardan biri yarasının nerede olduğunu sordu. Said Halim Paşa'nın başından akan kanın Tevfik Bey'in paltosundan içeri nüfuz ettiği anlaşıldı.

Tevfik Bey polis tarafından tahkikat bitinceye kadar Roma'dan ayrılmamaya davet edildi. Birçok zabıt varakaları tanzim olundu. Gazete muhbirleri Tevfik Bey'in etrafını aldılar.

Villâda paşanın yatak ve yazı odaları o gece hükûmetçe mühürlendi. Üç gün sonra müddeiumumî paşanın bütün evrakını aldı. Tevfik Bey vaka akşamı paşanın İstanbul'da bulunan büyük oğlunu ve Mısır'daki diğer oğlunu keyfiyetten haberdar etti.

İtalyan polisi ve hükûmeti katilin hüviyeti hakkında malûmat almıyordu. Said Halim Paşa ayakkabılarını Corso Umberto'da lüks bir kunduracıda yaptırdı.

Vakadan bir hafta sonra Tevfik Azmi Bey bu dükkana uğramıştı. Kunduracı yarım saat evvel üstü başı perişan birisinin kendisinden bir-

kaç çift pahalı kundura aradığını, kendisinin de bu garip müşteriye hazzırcılardan munasip kundura bulabileceğini söylediğini, fakat herifin parası olduğunu beyan ile dört yüz lirete altı çift kundura seçtiğini, iki süvare iskaripini de ismarladığını kunduraların hangi adrese gönderileceğini sual etmesi üzerine de evvelâ:

– Şey... Sefarethaneye!

Diye tereddüt gösterdikten sonra:

– Dursun! Ben gelir alırım.

Dediğini haber verdi. Tevfik Bey herifin eşkalini sordu. Aldığı cevap şüphesini uyandırdı.

Mağaza sahibi ile birlikte polis müdüriyetine gittiler. Polis tertibat aldı. Herif ertesi günü dükkana gelir gelmez yakalandı. Yanında yüz binden ziyade lirt bulundu.

Yapılan tazyikler üzerine herif bu parayı Amerika’da umumhane işleterek kazandığını söyledi. Amerika’dan soruldu. Maznunun sabıkalı bir Bulgar olduğu anlaşıldı. Fakat Said Halim Paşa’nın katli meselesiyle alâkası hakkında bir emare bulunamadı. İtalya’da üç senelik bir mahkûmiyeti olduğu meydana çıkmasıyla hapse tıkıldı. Bundan sonra tahkikat hayli müddet daha devam etti. Fakat sonunda katil bulunamıyarak mesele kapandı.

Vakanın ertesi günü Osman Nizami Paşa Versari isminde bir profesörle cesedi tahnit için 15.000 lirete mutabık kalmıştı. Tevfik Bey bu parayı vermiş, dört gün sonra cenaze bu profesörden teslim alınmış, mevta hastanenin bir odasına konulmuştu.

On gün sonra Said Halim Paşa’nın küçük oğlu Mısır’dan, bir ay sonra büyük oğlu İstanbul’dan geldiler. İtalya hükûmetinden resmî ruhsat alınarak cenaze İstanbul’a gönderildi. Birinci Cihan Harbinde Osmanlı Devleti’nin düşmanları safında yer almış olan İtalya’nın payitahtında vurulup öldürülen bu Türk sadrazâmının katili işte böyle meçhul kalmıştır.

HER YÖNÜYLE TALÂT PAŞA

Yazan: HÜSEYİN CAHİT YALÇIN

Medhal

Talât Paşa hakkında bir fikir edinmek ve bu memleketin hayatında oynadığı mühim rolü anlıyabilmek için, behemehal onun faaliyetine sahne olan zaman ve muhiti iyi bilmek ve tahlil etmek lâzım gelir. Çünkü siyasî bir şahsiyeti etrafındaki sosyal, siyasî ve beynelmilel hayattan tecrit ederek dünyada yapayalnız gibi tetkik ve mütalâa etmiye imkân yoktur. Bundan dolayıdır ki, Talât Paşa'nın şahsiyetini bir iki çizgi ile tesbit etmiye çalışırken, daha evvel onun hayatının dış çerçevesini çizmek, yani İttihat ve Terakki inkılâbı hakkında izahat vermek mecburiyetini duyuyorum.

İttihat ve Terakki inkılâbı bize çok yakındır, daha dünkü mazidir. Fakat yeni yetişen nesil nazarında zannederim ki, tarihimizin ilk çağları kadar müphem ve karanlık bir mevzu gibi kalmıştır. İttihat ve Terakki hakkındaki malûmatımız sadece müphem ve eksik olsaydı bu bizi büyük hatalara sevkedecek bir kusur sayılamazdı. Fakat bu noksan bir takım yanlış, tamamen esassız, bazan garazkârane rivayetler ve neşriyat ile bütün bütün şiddetlendirilmiş bir şekil altında kalıyor.

İttihat ve Terakki çok büyük düşmanlarla karşılaştı. Pek çetin ve müthiş mücadelelere göğüs gerdi. Aman vermez düşmanların hücumuna uğradı. Yerli, ecnebî, bilhassa ecnebî propagandalarının insafsız neşriyatı karşısında âdeta bunalıp kaldı. İttihat ve Terakki buna karşı koya-

miyacak kadar tecrübesiz, görgüsüz ve vesaitsiz idi. Düşmanlar onun etrafında fena bir menkıbe yaratmaya muvaffak oldular. En çirkin iftiralarını bir hakikat gibi efkâr-ı umumîyeye yaydılar ve yerleştirdiler. Her gün binbir ağızdan ısrar ve sebat ile neşredilen bu yalanlar ve iftiralar âdeta teneffüs ettiğimiz hava ile içimize sokuldu, kalbimizde ve kafamızda yerleşti. Yakın dostlar bile yavaş yavaş bu zehirli havanın tesiri altında kaldılar.

İttihat ve Terakki'nin düşmanları sonra millî hareketin, kurtuluş hamlesinin de düşmanları oldular. İttihat ve Terakki mensupları içinde harpten sonra Anadolu'nun millî mücahedesine muhalefet etmiş bir tek kimsenin mevcudiyetinden haberdar değilim. Anadolu'da İttihat ve Terakki Teşkilâtı namına harpten sonra ne kalmışsa hepsi millî mücadele şeflerinin emri altına koşmuşlar ve vatani kurtarma hareketinde halis bir vatan çocuğu sıfatıyla fedakârlıkta bulunmuşlardır. Millî mücadele vaktiyle İttihat ve Terakki'nin düşmanlarını şimdi kendi karşısında bulunduğu halde, İttihat ve Terakki hakkında o düşmanların uydurmuş ve yaymış olduğu iftiralar, o zamanları görmemiş gençlerin zihninde bir hakikat diye kaldı. Millî mücadele ile İttihat ve Terakki birbirlerini hazırlayan ve tamamlayan tek bir hamle gibi telâkki edilmiyerek âdeta ayrı ve bir dereceye kadar birbirine muhalif iki cereyan gibi düşünülmek temayülleri göze çarptı. Millî mücadeleye iman eden gençler, kendilerine düşman bildiklerinin İttihat ve Terakki aleyhinde tesis etmiye çalışmış oldukları fena kanaatlere iştirak ettiler.

Bunda kimseye kabahat bulmaya imkân yoktur. Bugün en iyi niyet sahibi kimseler bile objektif bir tetkik yapmaya kalktukları zaman İttihat ve Terakki hakkında kendilerini aydınlatacak vesikalara ve neşriyata tesadüf edemezler. Ne yazılmışsa hemen hepsi İttihat ve Terakki düşmanları tarafından yazılmıştır. Muayyen bir devre hakkında ilk bir fikir edinmek için o zamanın gazetelerine müracaattan tabîi ve basit bir çare var mıdır? Halbuki İttihat ve Terakki devrinin gazetelerini açınız. Hemen hepsini İttihat ve Terakki aleyhinde en galiz iftiralar ve hücumlarla dolu görürsünüz. Neşredilmiş bazı eserler ararsanız bunlarda da İttihat ve Terakki düşmanlığından başka bir şeye tesadüf etmezsiniz. Hele ecnebî gazeteleri ve ecnebî kitapları tamamiyle İttihat ve Terakki'nin aleyhindedir. Fakat azıcık dikkatli bir zat, okuduğunu tahlil et-

miye kabiliyetli bir dimağ bu tariz ve tahkir dalgaları arkasında hakikati sezme imkânını bulur.

İttihat ve Terakki aleyhindeki neşriyata göre, İttihat ve Terakki zalimdir, müstebittir, İttihat ve Terakki müsaadekârlık ne olduğunu bilmez; mutaassıptır. Başka milletlere hak tanıtmaz; Osmanlı İmparatorluğu camiası içindeki ekalliyetleri Türkleştirmek ister. Onların lisanlarına, kültürlerine, hareketlerine tecavüz eder. Bundan dolayıdır ki, Yemen'de, Havran'da, Irak'ta derece derece mühim isyanlar çıkmıştır. Bundan dolayıdır ki, Arnavutluk silâha sarılmıştır. Bundan dolayıdır ki, Rum Patrikhanesi ve Rum unsuru feryada başlamıştır. Bundan dolayıdır ki, Ermeniler bütün dünyada kendilerine yardımcı ve kurtarıcı aramaya çalışmaktadırlar.

Biraz düşünmesini bilen bir dimağ pek tabîi olarak şu suali sorar. İttihat ve Terakki bu propagandalarda iddia edildiği kadar zalim, insafsız ve mütaassıp olsaydı, Türkiye içinde çıkan gazetelerde bu kadar hücum müsaade eder miydi? İttihat ve Terakki ekalliyetlere karşı bu kadar mütaassıp ve kahhar olsaydı onların kıpırdamıya takatı kalır mıydı? Memleket içinde her biri istiklâl hevesine düşmüş, yahut büyük devletler tarafından tertip edilen bu istiklâl tuzağının cazibesine kapılarak Türk hâkimiyetine karşı suikaste kalkmış türlü türlü unsurlar karşısında İttihat ve Terakki Türk unsuruna istinat etmeyip de ne yapabiliirdi? Hangi unsur Türk ile halis ve samimî bir işbirliği yapmaya hazır idi?

Türk'ün öteden beri kendisinden hiç ayırt etmediği, hattâ büyük bir hürmetle göğsüne bastığı Araplar ve Arnavutlar din bağlarını bir tarafa bırakarak milliyet fikrinin propagandacılarına kapılıyorlar ve Türk'ün idaresi altında kalmamak istiyorlardı. Onlara bile güvenilemeyince dışarıda müstakil ve hür bir anavatan bulmuş gibi görünen diğer unsurlardan sadakat nasıl beklenebilirdi? Ve bu tehlike karşısında Türk'ün kendi hayatını kurtarmak tedbirlerini düşünmesinden tabîi ne olabilirdi?

İttihat ve Terakki işte Türk'ün bu zor dakikalarda ruhundan kopan bir müdafaa-i nefis hamlesi idi. İttihat ve Terakki paylaşılmak üzere bulunan bir vatani kurtarmak için milletin içinde vücut bulmuş bir isyan ve fedakârlık mahsulü idi. Kendisini kurtarmak isteyen Türk İttihat ve Terakki bayrağı altında toplanıyor, mücadele ediyordu.

Bu toplanma ve mücadele tamamen meş'ur bir halde, bir plân mucibince vukua gelmiyordu. Fakat bu vatan evlâtları bir sevk-i tabîî ile bunu kalplerinde duyuyorlardı. Vatanını seven Türk İttihat ve Terakkiye koşuyor, ona taraftar oluyor ve onun kuvvetlenmesini ve muvaffak olmasını istiyordu. Bu hakikati sezemiyenler ve hayat ve memat mücadelesinde Türk'ün bu gayretini zayıflatmaya sebep olanlar içimizde zuhur etti. En büyük acıyı memlekette bunlar doğurdular. Bilerek hiyanet ettiler demiye dil varmaz. Fakat bazan şahsî ihtiras ve hislerine kapıldılar, bazan aldandılar. Bazan haklı itirazlarına fazla bağlanıp kaldılar. Herhalde memlekette bizzat Türk unsuru arasında bile hazin bir nifak hüküm sürdü.

İttihat ve Terakki'ye karşı bu Türk muhalefeti küçük bir zümreye inhisar ediyordu. Bir Türk muhalifine ekalliyetlerden birçok kişi de, Osmanlılık perdesinden istiade ederek, iltihak etmiş bulunuyordu. Fakat memleketin Türk kütlesi çok büyük nisbette vatanı kurtarma mücadelesine sadık kaldı ve İttihat ve Terakki'den ayrılmadı. Bu temiz kütle sonra millî mücadele hareketinde büyük şefler için bir mukavemet ve kuvvet hazinesi teşkil etmiştir.

Fakat bütün bunlar bugün Türk genci için hemen hemen meçhul bir hakikattir. İttihat ve Terakki vaktiyle kendisini müdafaaya vakit bulamadığını âdetâ bir vazifeye teşebbüs bile etmediği gibi sonradan da hakikati izah edebilecek neşriyat yapılmadı.

İttihat ve Terakki devrinden kalma en büyük tarihî vesika Ca'vid'in hatıralarıdır. Bu benim elimde bulunuyor. Yakında çıkarmak istediğim Tanin gazetesinde bunları neşre başlayacağım. Günü gününe yazılmış olan bu vesika Meşrutiyet devrinin bütün dahilî ve haricî siyaseti, malî ve idarî meseleleri hakkında bizi tenvir edecektir. Fakat sadece bu vesikalardan Meşrutiyet devrinin izah ve tenvir edilmiş olmyacağı aşîkârdır.

Ne yazık ki, Talât, Enver gibi şeflerle İttihat ve Terakki hareketine tâ baştan beri iştirak etmiş ve bütün mücadelelere yakından vakıf olmuş orkadaşlar şimdi vefat etmiş bulunuyorlar. Bunlardan da artık bir şey öğrenmek imkânı kalmamıştır. İttihat ve Terakki devrinde sadaret mevkiini ihraz eden Sait Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Hakkı Paşa gibi

kıymetli devlet adamları da bu devire ait hatıra ve vesika bırakmadılar. Bunlar arasında vesika bakımından en çok esef edilecek ziyan Talât'ın vefat etmiş olmasıdır. Çünkü onun kadar etraflı ve geniş tecrübe sahibi olanı yoktu. Onun bildikleri İttihat ve Terakki hareketinin heyeti mecmuasını kucaklıyacak kadar genişti.

Vakaa Talât Paşa hatıratını yazmaya teşebbüs etmiştir. Harp içinde, Cavid'in rica ve ısrarı üzerine hatıralarını yazmaya başlayan Talât, bunları ikmale muvaffak olamadı. Almanya'da neşredilen bir mukaddeme Türk okuyucularına meçhul kalmıştır.

Cemal Paşa'nın hatıraları da harp içinde kaleme alınmıştır.

İttihat ve Terakki bir aralık İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tarihini yazdırmak teşebbüsünde bulundu. Bu vazife bazı arkadaşlara havale edilmişti. Fakat ortaya bir eser çıkmamış ve vesaik de elden ele intikal ederek dağılmıştır. Bu eser yazılıp bitirilmiş olsaydı bile bizi yalnız İttihat ve Terakki'nin tarihi hakkında aydınlatacaktı. Asıl İttihat ve Terakki iş başına geçtikten sonra memleketin idaresi noktasında tamamiyle tenvir edilmiş olmayacaktık. Bunlar için bir taraftan resmî evrak hazinesindeki vesikalara baş vurmak iktiza eder. Vakaların içinde yaşayan ve resmî hayatta rol oynayan şahsiyetler, vakalar cereyan ettiği sırada hatıralar yazmış olsalardı o zaman Meşrutiyet inkılâbını hakkiyle anlamamıza imkân bulunacaktı. Fakat dediğimiz gibi bu türlü hatıralardan yalnız Cavid'in yazdığı elimizdedir.

Gazeteler bir aralık İttihat ve Terakki devrine ait tefrikalara ehemmiyet verdiler. Avrupa'da moda olan romanımsı tarih tarzı bu tefrikalara büyük nisbette tatbik edildi. İki kişi arasında geçen gizli muavereler bu tefrikalarda aynen uzun uzun neşredildiği gibi, şahısların zihinlerinden geçen mütalealar bile kaydedildi! Bunların içlerinde bazıları oldukça ciddî araştırmalara, hayatta kalmış olan eski ittihatçılarla mülâkatlara istinat eder ve hakikati meydana koymak yolunda bir iyi niyet eseri bulunduğunu gösterir. Fakat senet olarak kabul edilebilecek vesikaların mevcut olmaması ve mülâkatların, mahiyeti iktizası, tamamen tatmin edici bir vusuk arzedemeyişi, sarfedilen himmetlerin semere vermesine az çok bir mâni teşkil etmiş ve İttihat ve Terakki devrinin meçhul kalmasına nihayet vermemiştir.

Benim bu kısa yazımın böyle bir hizmet ifa edebileceği iddiasında katiyen değilim. Ben burada yalnız mevcut noksana ve bu noksanı ortadan kaldırmanın zorluğuna işaret etmek istedim. İttihat ve Terakki devrinin hakkıyla aydınlatılması her şeyden evvel resmî vesikalar üzerinde esaslı araştırmalar yapılmasına ihtiyaç gösterir. Ecnebî dillerde yapılan neşriyatı, hariciye nezaretleri tarafından neşrolunan renk renk kitapları, ecnebî devlet adamlarının bize ait hatıralarını da gözden geçirmek icap eder. Bütün bunlara İttihat ve Terakki'ye mensup kimselelerin neşredilmiş ve neşredilecek hatıralarını da ilâve etmek ister. Ondan sonra, o devri yaşamış ve o zamanlarda az çok bir rolü olmuş kimselelerin şahadetleri de göz önünde tutulmaya muhtaçtır. Benim bu yazılarım bu şahadetler arasında küçük bir katreden ibarettir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti

İttihat ve Terakki siyasî bir cemiyet olarak doğdu, bir siyasî fırkaya inkılâp etti, fakat doğuşunun bazı hususiyetlerinden kabil değil ayrılmadı; cemiyet ruhu baki kalmak şartıyla bir siyasî fırka halinde çalıştı. Denilebilir ki, İttihat ve Terakki'nin en büyük kuvveti, asıl kuvveti ve büyüklüğü bundan yani siyasî bir cemiyet mahiyetini kaybetmesinden ileri gelmiştir.

İttihat ve Terakki âdeta bir nevi tarikat, bir mezhep ve iman halinde yaşadı. İttihat ve Terakki'ye ilk girmiş olanlar ona imanlarını ve ideallerini hiç bir zaman kaybetmediler. İttihat ve Terakki kendi şubeleri arasındaki muhaberelelerinde «kardeşler» hitabını kullanırdı. Bu sahitten kalplere yerleşmiş bir his oldu. İttihat ve Terakki'yi ruhunda duymuş olan bir ittihatçı, hiç tanımadığı diğer bir İttihatçıya hangi şartlar içinde tesadüf etse onu kendisine yakın bilir, bir dost ve kardeş tandır. Tabî ki, bu söz bütün İttihat ve Terakki mensupları hakkında doğru telâkki olunamaz. Fakat İttihat ve Terakki'nin asıl kuvvetini ve temelini teşkil eden hakikî İttihatçılar arasında bu tesanüt, bu karşılıklı anlaşma ve kardeşlik mevcuttur ve aradan seneler geçtiği halde samimiyetini kaybetmemiştir.

Siyasî bir fırkada tesadüf edilmesine imkân olmayan bu bağlılık

ve sadakat neden ileri geliyor? İttihat ve Terakki'nin bir fırka olmamasından ve bir imanı temsil etmesinden. Siyasî fırkalar, umumiyetle, bir sınıfın, geniş bir zümrenin menfaatlerini temsil ve müdafaa eder. Siyasî bir cemiyet ise, ekseriya, yüksek bir ahlâkı ve siyasî ideal uğurunda birleşmiş, hayatlarını feda etmeyi göze almış feragat ve karakter sahibi kimselerin birleşmesinden vücut bulur.

Padişahların idaresi zamanında İttihat ve Terakki'yi kuranlar ve yine o devirde sonradan ona iltihak edenler nasıl bir teşebbüse atıldıklarını pekâlâ biliyorlardı. İttihat ve Terakki'nin o zamanki âzaları bu işte hayatlarının mevzuubahs olduğunu bir dakika bile akıllarından çıkaramazlardı. Ufak bir boşboğazlık, arkadaşlarının ufak bir hiyaneti, onlara hapis, sürgün, belki de idam felâketini getirebilirdi. Azalar arasında tam ve kat'î bir itimadın hüküm sürmesi lâzımdı. Daimî tehlike onlarda yakınlık ve kardeşlik hissini doğuruyordu. Aralarında şahsî bir menfaat, âdî ve zelil düşünceler değil, yüksek bir ideal bağı vardı. Ve bu ideal vatan aşkıydı. Hepsini vatan mihrabı önünde secdeye kapanmış birer mü'min idiler. Hepsinde imanları uğurunda şehit olmayı göze almış bir mü'min kalbi çarpıyordu. Bu ideale feda etmeyecekleri hiç bir şey yoktu. İttihat ve Terakki'ye girerken, gözleri bağlanıyordu. Bir delil onları ellerinden tutarak meçhul bir odaya sokuyordu. Orada hatıftan [gizliden, gaipden] geliyor gibi esrarlı bir ses kendilerine vatana hizmet ve sadakat imanı telkin ediyor, icap ederse hayatlarını feda edeceklerini ihtar ediyordu. Onlar ellerini Kur'ana ve tabancaya koyarak yemin ediyorlardı. Gecenin karanlıklarında helecan içinde geçtikleri yerlerden, kapalı gözlerle girdikleri meçhul ve sessiz odanın içinde, yükseklerden gelmiş bir hitaba benzeyen bu sesin karşısında yemin ederken ruhlarında duydukları ra'seyi ve heyecanı ilk İttihatçılar ömürlerinin sonuna kadar unutamamışlardır. Bu heyecan onların varlıklarına vatan aşkının, vatana sadakatın, vatan uğrunda fedakârlık ve feragatın dinini ebedî surette hâketmiştir. İttihat ve Terakki bir mistik oldu, bu mistik cazibesi ile insanları birleştirdi ve kardeş yaptı.

Bu cemiyeti kim kurdu? Abdülhamid devri memleketin hemen her tarafında ve bilhassa İstanbul'da, dağınık ve birbirinden habersiz ve ayrı bir halde bir çok cemiyetlerin kurulmasına şahit olmuştur. Kanunî

ve açık surette siyasî faaliyete imkân olmayınca, vatanlarının mukadderatı ile yakından alâkadar olan kimselerin gizli faaliyet imkânları aramaları pek tabîî idi. Memleketin içinde öteden beri gizli bir hürriyet ırmağı toprak altından akıp geliyordu. Bu temiz ve ilâhî cereyanı padişahlar idaresi mahvedememiş, yalnız gizlenmiye mecbur bırakmıştı.

Milletin kalbinde ve ruhunda yaşayan bu hürriyet ırmağı ötede beride zaman zaman, bir menfez bularak sosyal hayatın sathına çıkıyor, gizli bir cemiyet halinde muvakkat bir varlık alıyor, sonra zabita hafi-yelerinin gözünü çarparak istibdadadın yumruğu altında eziliyordu. Fakat hiç sönmiyen hürriyet ruhu başka bir tarafta başka bir tezahür ile tekrar kendisini gösteriyordu.

Türk hudutları içinde olduğu kadar Avrupa'ya kaçmak imkânını bulmuş vatandaşlar arasında da siyasî cemiyetler kuruluyor ve bunlar memleket içinde taraftar kazanmaya çalışmaktan geri kalmıyordu. İşte İttihat ve Terakki Cemiyeti bu muhtelif gizli siyasî teşekküllerden biridir. Hattâ bir müddet ismi Terakki ve İttihat Cemiyeti iken, sonra İttihat ve Terakki'ye çevrilmişti.

Bunu ilk düşünenler ve ilk kuranlar kim olursa olsun, herhalde Talât bunların arasında en mühim bir mevkii tutuyordu. İttihat ve Terakki baş tanıımıyordu. İttihat ve Terakki gösterişe, üstünlüğe, şahsî teferrüt ve temayüze düşmandı. İttihat ve Terakki kendi âzalarını ve fertleri değil, vatani yükseltmiye azmetmişti. Onun için, şahıslar siliniyor, meçhul kalıyor, mevkii vatana hizmet gayesi ihraz ediyordu. Onun için, Talât acaba İttihat ve Terakki'nin başı mıydı, son neferi miydi diye düşünmiye mahal yoktur.

Talât doğduğu Edirne'de postahanede çalışıyordu. Sonradan İpek Mebusu olan Hafız İbrahim Efendi ile orada tanışmıştı. Rumeli'nin, bir Türk kalbini titretecek tehlikeleri ve hususî bir hayatı vardı. Rumeli'nin her parçası ecnebî bir unsurun göz dikmiş olduğu bir kıta olduğu için kalbinde vatan aşkını biraz duyan bir insan, üzerine titredığı bu vatanın ne kadar tehlikede olduğunu derhal hissederci. Orada vatanseverlik bir müdafaa-i nefis zarureti olarak doğar ve büyürdü. İşte Talât, gençliğinde teneffüs ettiği hava ile bu vatanseverliği hayatının gayesi olarak şuuruna ve gayri şuuruna sindirmişti. Bir ihbar neticesinde Talât ve Hafız

İbrahim tevkif edilerek Edirne hapishanesinin karanlık bodrumuna tıkıldılar. Orada kendilerini söyletmek için çok uğraşıldı. Hattâ, bir gece bodruma beyazlara sarılmış insanlar sokuldu ve hayaletlerin telkin edeceği korkudan istifade edilerek bu kuvvetlerin dilleri gevşetilmek istendi. Bu da fayda etmedi. Onları nihayet tahliye ettiler. Fakat Edirne’de tutmıyarak Selâniğe sürdüler.

Talât Selânik’te hürriyete kavuşmak faaliyeti için daha müsait bir zemin ve arkadaş buldu. Refet Paşa’nın anlattığına göre, birkaç arkadaş mahalle kahvelerinde buluşurlar, bir taraftan tavla oynarken, diğer taraftan gizli gizli vatandan, hürriyetten, vatani kurtarmaktan konuşurlardı. Bir cemiyet teşkil etmek en birinci emelleri idi. Refet Paşa’nın hikâyesine nazaran, Talât arada zarları bir tarafa bırakır, bıçağın bir tarafında İttihat ve Terakki, diğer tarafında kelime-i tevhit, hainlerin kalbine saplanacak ve hançer cemiyetin bir tehdidi halinde saplı bırakılacak, derdi.

Rüşeym halindeki bu düşünceler çarçabuk filizlendi, bir hakikat haline geldi ve gizli cemiyet teşkil olundu. Bu, Rumeli’de ve Makedonya’da emsali çok olan düşman ihtilâlcı cemiyetleri tarzında bir Türk cemiyeti idi. Memleketi parçalamak isteyen komitacılar karşı bir mücadeleye teşkilâtı olduğu kadar, memleketin kuvvetlenmesine ve müdafasına bir engel vücade getiren padişahlığı yıkmıya ve vatanda hürriyeti ilân etmeye çalışan bir kuvvet olacaktı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti sadece nazarı bir hürriyet cemiyeti değildi. Bu, her günkü hayatta göze çarpan Bulgar, Ulah, Sırp ve Rum çetelerinin Rumeli, Makedonya ve bütün Türkiye için arzettikleri tehlike ve tehdidin Türk kalbinde doğurduğu müdafaa ve mukavemet ihtiyacını karşılayacak bir teşebbüstü.

İttihat ve Terakki’yi düşünenler ve hayatlarını feda etmek bahasına yaşatmaya ve genişletmeye çalışanlar birer tecrübeli devlet adamı değildiler. Onlar hep gençti. Küçük bir memur, birer zabıt, birer kâtip vesaire. Büyük bir tahsilleri yoktu. Memleket mekteplerinde, hattâ en yüksekleri de dahil olmak üzere, bir parça ne öğrenmek kabil ise ancak onu biliyorlardı. Hükûmetin nasıl idare edileceğinden haberleri yoktu. İnhitatin son derecesine varmış olan Osmanlı İmparatorluğu’nu bekleyen tehlikelerin karışıklığından, azametinden ve katiyetinden haberleri

yoktu. Onlar sadece vatanlarının ve Türklüğün inkıraz tehdidi altında bulunduğunu her günkü tecrübeleriyle biliyorlar, buna karşı içlerinde tahammül edilmez bir acı duyuyorlar, memleketi kurtarmak için padişhaların istibdadına nihayet vererek vatanda hürriyet ilân etmekten başka dertlerine bir çare olamayacağına inanıyorlar ve bu gayeye erişmek için istibdadı yıkmaya çalışıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmaya sadece hürriyeti ilân etmenin kâfi geleceğine inanmışlardı.

Çünkü, muhtelif unsurların bütün şikâyetlerinin fena idareden, zulümden ve hürriyetsizlikten geldiğini zannediyorlardı. Türkler bütün unsurları bir kardeş diye göğüslerine basarak, hepsine hürriyet bahşederlerse ve bir Meclis-i Mebusan toplanıp da faaliyete geçerse artık bütün şikâyetlerin ve bütün fenalıkların ortadan kalkacağını, Türk vatanının refah ve saadet içinde yaşamak ve kuvvetlenmek imkânını bulacağını, haricî düşmanlardan kurtulacağını muhakkak telâkki ediyorlardı. Bir Mebusan Meclisi'nin nasıl olduğunu, nasıl toplanıp müzakere ettiğini ömürlerinde görmemişlerdi. Fakat gizli gizli işitmişlerdi ve en büyük bir tılsıma itikat eder gibi Meşrutiyete ve meclise iman etmişlerdi.

İttihat ve Terakki'nin siyasî bir programı yoktu. İttihat ve Terakki'yi kuranlar Avrupa dillerini iyice bilip de Avrupa'nın siyasî hayatını ve teşkilâtını kitaplarda tetkik ve tettebbu etmiş değildiler. Türkçe'de ise bu türlü eserler intişar etmemiş olduğu için, yerli kitaplardan da malûmat edinmemiş bulunuyorlardı. Ömürlerinde bir siyasî program görmemişlerdi. Meşrutiyet ve parlâmento hayatının mekanizmasını, zorluklarını hülyalarından bile geçirmiyorlardı. Zaten bu bapta büyük iddiaları da yoktu. Onlar vatani kurtarmaya hayatlarını verirken hükûmetin idaresini ellerine almayı bir an bile düşünmüyorlardı. Onlar memlekette sadece Kanun-u Esâsî'nin tekrar ilânı sayesinde her derdin çaresi bulunacağına kani idiler. Eski bir hükûmeti devirmiş bir siyasî teşekkülün iş başına gelmesi ve hükûmetin mesuliyetini yüklenmesi onların zihinlerinin almıyacağı bir işti.

İttihat ve Terakki Meşrutiyetin ilânı sayesinde memlekette bir değişiklik vukua geleceğine, bir takım gizli iktidar erbabının meydana çıkacağına, namuslu kimselerin iş başına yükseleceğine inanıyordu. Memleketin kurtarılması için de başka bir tedbire hacet görmüyordu.

Herhalde kendisini böyle bir vazife ile mükellef bilmiyordu. Memuriyet hırsının, nişan ve rütbe almak iptilâsının insanları ne kadar alçalttığına hayatın tecrübe ve müşahedeleriyle, kanaat getiren bu tecrübesiz ve idealist gençlerden mürekkep cemiyet için, kendi âzalarının bir memuriyet veya mevki temin etmiye kalkmaları en çirkin ve menfur bir hareketti. Onlar mütevazî idiler, davasız idiler. Kendilerinde memleketi idare iktidarını görmüyorlardı. İstedikleri şey, sadece liyakat sahiplerini kabiliyetlerini gösterebilmekte serbest bırakmaktı. İdare mekanizmasında bozukluklara nihayet vermektir. Fakat bunun nasıl yapılacağına dair vazih ve umumî bir fikirleri yoktu. Zaten böyle bir fikirleri olamazdı. Devlet işlerinin kâfi derecede içlerine sokulmamışlardı ve umumî kültür bakımından da noksanları çoktu. Bunu bilmeleri ve takdir etmeleri en büyük meziyetlerinden biridir.

Zaten göz önündeki ilk gaye padişahlığın istibdadını yıkmaktan ibaretti. Bu o kadar muazzam bir vazifeydi ki, onun yüklediği ağır çalışmalarını bir tarafa bırakıp da istikbalin tanzim ve idaresi hakkında düşüncelere dalmak imkânsızdı. İşte İttihat ve Terakki Cemiyeti 10 Temmuz 1324 [23 Temmuz 1908] inkılâbına bu halde girdi.

Meşrutiyetin ilânı

Meşrutiyetin ilânı İttihat ve Terakki için ümit edilmedik derecede muazzam bir muvaffakiyet oldu. Bir gün evvel koca İmparatorluğu titreten saray birden bire yıkılmıştı. Memleketin her tarafı çılgın bir sarıntı içinde, hürriyet terennüm ediyordu. Hükûmet nüfuzu her yerde yıkılıyor, koca İmparatorluk baştanbaşa anarşi içinde kalıyordu. Saray şaşırmış, Bâb-ı Âli şaşırmış, taşra hükûmetleri şaşırmış, zabıta şaşırmış ve halk şaşırmıştı. Ağızlarda bir parola dolaşıyordu: Hürriyet gelmiş! Bazı taraflarda soruyorlardı: Bu hürriyet nedir? Nereden gelmiş? Onu ecnebî ülkelerin birinden gelmiş bir rahibe diye tarif edenler görülmüştü!

Bu zayıf, fena idare olunur, esasen karmakarışık memleketin üzerinden şöyle böyle bir hükûmet nüfuzu birden bire kalkınca onun boş kalan yerini taraf taraf türeyen otoriteler dolduruyordu. Bunların hepsi İttihat ve Terakki'nin ismi arkasına sığınıyorlardı. Çünkü sarayı devi-

ren İttihat ve Terakki idi. Sarayı devirmesi ona bütün İmparatorlukta ef-sanevî bir prestij kazandırmış, hayranlıklar uyandırmış idi. Halbuki İttihat ve Terakki'nin bu geniş İmparatorlukta pek mahdud şubeleri vardı. Bunlar da inkılâp vukuunda idareyi ve hükûmeti ellerine alarak vaziyete hâkim olmak için bir hazırlık yapmamışlardı. Böyle bir şeyi ne akıllarından geçirebilirler, ne de geçirseler, başa çıkabilirlerdi. Zülüm ve tahakküm altında ezilen millet şimdi sadece rahat bir nefes almak istiyor ve alıyordu. Fakat ortalığı boş bulan ihtiraslar ve menfaatlar rahat durmuyorlar, fırsattan istifade etmiye kalkıyorlardı. Şahsî intikamlar alınıyordu. İstifadeler temin ediliyordu. Büyük hükûmet memurları yerlerinden atılıyor, şehirden kovuluyorlardı. Kim müteşebbis, cüretkâr ve kurnaz ise o başa geçiyor, yanına birkaç kişi topluyor, İttihat ve Terakki şubesinin reisliğine geçmiş görünüyor ve bulunduğu şehir ve kasabada saltanat sürmeye başlıyordu.

İstanbul'da ilk günlerde umumî hapisane boşaltılarak en müthiş caniler serbest bırakılmıştı. Zaptiye nazırı bir gazete makalesiyle yerinden atılıyor ve zabıta işleri rasgele bir ele veriliyordu. Meşrutiyetin ilânı üzerine en büyük nümâyişlere sahne olan İstanbul'da zincirlerinden kurtulmuş bir halkın bütün heyecanı ve kudsî sarhoşluğu çalkanıyordu. Her ağızdan bir lâkırdı çıkıyor, herkes hürriyeti ve meşrutiyeti kendi bildiği gibi anlıyordu. Otorite yoktu. Halk, eski rejime umumî nefreti pek ziyade celbetmiş nazırların, paşaların ve hafiyelerin cezalandırılmasını istiyor, kalabalık halinde evlerinin etrafını sarıyor ve yakaladıklarını Bab-ı seraskeriye götürüp bir yere tıkıyordu. Bazı sivil ve asker gençler inkılâbın zabıta kudretini temsil eder bir tavırla İstanbul'da büyük bir otorite elde etmişlerdi. Sokakta at üstünde dolaşıyorlar, halkın taşkınlıklarına mâni oluyorlardı.

Meşrutiyetin ilânı üzerine bütün memlekette husule gelen otorite buhranının bu kadar müthiş âraz göstermekle beraber kansız ve anarşisiz cereyan etmesi, Türk hâdiseleriyle alâkalı ecnebî mahfellerde büyük bir hayret uyandırmıştı. Milletin fitrî meziyetlerine dayanan bu nisbî sükûn ve itidal, kan dökülmekten, büyük yağmagerlikten bu içtinap İttihat ve Terakki lehinde kaydediliyordu.

İttihat ve Terakki hiç istemediği, beklemediği ve hazırlanmadığı halde çok ağır bir vazife karşısında kalmıştı. Padişah Kanun-u Esâsî'yi

iadeye razı olmuş ve Meclis-i Mebusan'ın toplanacağını resmen bildirmişti. İttihat ve Terakki gayesine erişmekle beraber şimdi daha muazzam bir vazifenin ifası lâzım geldiğini görüyordu. Memlekette normal bir hükûmet mekanizması vücade getirmek ve istibdadın tekrar teessüsüne meydan vermemek lâzımdı. Çünkü sarayın fırsat bulur bulmaz eski tahakküm ve istibdada avdet etmesi pek tabî idi.

İttihat ve Terakki gizli bir cemiyet idi; merkezi, heyeti ve âzaları malûm değildi. Meşrutiyet ilân edilince, bu âzaların bir kısmı tabîi belli olmuştu. Fakat cemiyeti kimlerin idare ettiği bir sır olarak kalıyordu. Cemiyetin merkezi Selânik'te idi. Bütün Türkiye'nin gözleri Selâniğe çevrilir ve oradan aksedecek işarete intizar olunuyordu.

Bir gün evvel genç ve idealist vatanseverlerin sadece bir hürriyet ve kurtulma cemiyeti olan bu ihtilâlciler heyeti şimdi koca bir İmparatorluğun idaresinden ve mukadderatından mesul bir hale gelmişti. İstanbul'da resmen yeni bir kabine teşekkül etmişti. Hükûmet heyûlâsı duruyordu. Fakat hükûmettekiler ne yapacaklarını ve ne yapabileceklerini kestiremiyorlardı. Teşebbüs kudreti bütün bütün kalkmıştı.

Saraya karşı mücadele safhasında İttihat ve Terakki içinde bir fikir ayrılığına ve telâkki ihtilâfına intizar edilemezdi. Fakat hükûmetin nasıl idare edilmesini kestirmek ve bu bapta kararlar almak çok karışık bir işti. İttihat ve Terakki kendisine bir baş kabul etmemişti. Şahsiyetlerin sivrilmesinden ve nüfus kesbetmesinden İttihat ve Terakki son derece tevehhüş ediyordu. Herşey isimsiz olarak yapılacak, hedef sadece vatanın hayır ve selâmeti olacak ve hiç kimse bundan şahsî bir gurur duymıyacak ve şöhret kazanmıyacaktı. İlk zamanlarda, pek tabîi olarak, Enver ve Niyazi isimleri halkın ağzına düştü. Daima tapacak bir put aramıya ve icat etmeye düşkün olan halk kütlesi, isimlerini ve fedakârlıklarını öğrendiği bu iki zabiti en sevgili birer kahraman olarak benimsedi ve her dakika onlara karşı prestijlerini meydana vurdu.

İttihat ve Terakki içinde ilk rekabet, ilk insanî ikballer ve ihtiraslar uyanmaya başlıyordu. Çünkü kendilerini aynı derecede hizmet görmüş ve halkın takdirine istihkak kesbetmiş addeden arkadaşlar bir dereceye kadar teessür ve infial duyuyorlardı.

Talât ilk günlerin İttihat ve Terakki heyeti merkeziye âzasından bulunuyordu. Diğer arkadaşlardan bir farkı ve üstünlüğü yoktu. Fakat kabiliyeti, hizmeti, feragati, imanı ve fedakârlığı onu, yavaş yavaş, yükseltti. İttihat ve Terakki'nin ruhu, mihveri, belkemiği ve bir nevi şefi haline getirdi. Sonraları Talât, Enver ve Cemal üçlüsü ağızlarda geziyordu. Enver'in de, Cemal'in de büyük nüfuzları ve hükûmet icraatında büyük tesirleri oldu. Fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve fırkasının mekanizmasında en ziyade Talât'ın nüfuzu hissedilmiş ve bu mekanizma sonuna kadar Talât'a sadık kalmıştır.

İlk zamanlarda bütün memlekette İttihat ve Terakki'ye karşı hayranlıktan saygıdan ve korkudan başka bir his yoktu. İttihat ve Terakki'nin çok kuvvetli olduğuna, memleketin yegâne hâkimi bulunduğuna inanılıyordu. Yıldız'a yaranmakla mevki sahibi olmak isteyenler nazarında şimdi siklet merkezi değişmişti. İttihat ve Terakki'ye mensup olmakta, onların şeflerinin gözüne girmekte kâr vardı. Onun için, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yazılmak üzere her tarafta sürü sürü müracaatlar vukua geliyordu. Efradının pek az olduğunu bilen ve memlekette bir teşkilât şebekesi kurmak lüzumunu takdir eden cemiyet de bu müracaatların hemen hepsine kabul cevabı veriyordu. Çarçabuk her tarafta İttihat ve Terakki şubeleri açıldı.

Fakat yavaş yavaş, ilk şaşkınlık ve göz kamaşması geçiyordu. Korkularından sinen ve muhakkak bir ceza bekleyen sürülerce hafiyeler, mürtekip ve mürteşiler İttihat ve Terakki'nin şiddetli sillesini görmedikleri için cesaret bulmaya ve kendilerini toplamaya başlamışlardı. Eski rejimi deviren ihtilâlciler fitrat itibarıyla kan dökücü, mütehakkim ve ihtilâlcî değildiler. Onlar hak ve kanun namına isyan etmişlerdi. Kendilerini en küçük bir hak ve kanun prensibi ile bağlı görüyorlar ve bir ihtilâlin bahşedebileceği hakları akıllarına getirmiyorlardı.

Memlekete temin ettikleri matbuat, fikir ve içtima hürriyeti yavaş yavaş İttihat ve Terakki'nin aleyhinde kullanılmaya başlandı. Eski hürriyetsizliğin tam aksülâmeli olan müfrit bir hürriyet memlekette hiç bir otoritenin teessüsüne imkân vermiyordu. Ve bu hürriyet cemiyetin prestijini kırmak için kullanılmaya başlanıyordu. Mevki sahibi olmak için hırslar vücut bulmuştu. Hasetler, rekabetler kendisini hissettirmiş-

ti. Menfaat mücadeleleri uyanıyordu. Muhtelif ekalliyet unsurları önleminde açık bir faaliyet sahası buluyorlardı. Meşrutiyeti ve hürriyeti milî gayeleri olan ayrılığa vâsıl olmak için daha iyi bir vasıta olarak kullanılmak istiyorlardı.

Tehlike göze çarpmaya başlamıştı. Abdülhamid devrinde gizli gizli içtimalar yaparak istikbali kurtarmaya çalışan genç ihtilâlciler bütün unsurlar arasında müsavat ve hürriyet ilân edilirse memlekette kardeşçe bir müşterek hayat temin edileceğine inanıyorlardı. Hakikat şimdi onlara beklemedikleri bir darbe indiriyordu. Rüyadan uyanıyorlardı.

Çok geçmeden, memlekette İttihat ve Terakki aleyhinde bir hareket arttı. İttihat ve Terakki'den umduğu menfaatleri elde edemiyenler, herhangi bir surette cemiyete muğber olanlar, İttihat ve Terakki'nin hükûmet darbesinden menfaatleri bozulanlar şimdi avaz avaz İttihat ve Terakki aleyhinde haykırıyorlardı. Birbirleriyle hiç anlaşılmıyacak muhtelif insanlar ve zümreler İttihat ve Terakki düşmanlığında birleşmişlerdi.

İttihat ve Terakki aleyhinde bulunan en birinci tasavvur hükûmete müdahale etmesi keyfiyeti idi. Mesul mevkide bulunmayan gizli bir heyetin sadrazama veya nazırlara emir vermesi muaheze olunuyor, gizli eller, «ervahı habise» gibi tâbirler kullanılıyordu. Normal şartlar içinde, meşrutî bir idarede herhangi bir cemiyetin hükûmet işlerine müdahale edebilmesi akıldan geçemez ve hiç bir suretle haklı görülemez. Fakat memlekete meşrutiyeti getiren ve karşısında hâlâ korkulacak, herhalde şüphe edilecek bir saray gören bir cemiyetin vazifesini bitmiş adederek dağılması kabil olamazdı. Çünkü İttihat ve Terakki ortadan çekilince memleketin tekrar eski hale dönemiyeceğini kimse temin edemezdi. Binaenaleyh, meşrutiyet ve hürriyet rejimi normal bir mekanizmaya malik oluncaya kadar cemiyetin kalması ve gayenin tamamen elde edilmesi lâzımdı.

Çünkü meşrutiyet ilân edilmekle hükûmet meşrutiyet icaplarına göre faaliyete geçmiş değildi. Zaten hükûmet bu icapları takdirden âciz idi. Hükûmette değişmiş bir adam yok gibiydi. İttihat ve Terakki sadece meşrutiyeti ilân ettirmişti. Bir gün evvel mutlak bir kudret ve tahakküm ile saltanat süren saray haliyle duruyordu. O saraydan emir almayla alışı, o saraya yaranmayı yegâne gaye bilmiş devlet adamları, ne-

zarretlerdeki muhtelif erkân vesaire hemen hemen hep yerlerinde idiler. Şimdiye kadar sarayın işareti ile yürüyen bu makine şimdi gûya meşrutî bir rejim hükûmeti gibi işliyecekti. Buna imkân var mıydı? Mese-lâ, daha ilk günlerde bile saray harbiye ve bahriye nazırlarını doğrudan doğruya tayin etmek hakkını muhafaza etmek istiyor ve sadrazamın in-tihap edeceği nazırlardan bunları ayırd etmiye kalkıyordu. İttihat ve Te-rakki hiç olmazsa bir meşrutiyet muhafızı olarak mevcudiyetini idame etmezse memlekette hiç bir değişiklik olamayacak ve yerleşemeyecek-ti. Fakat muhafızlık edebilmek için bir kuvvet sahibi olmaya ihtiyaç yok muydu? Bu kuvvet ne olabilirdi?

Cemiyetin en büyük kuvveti cemiyete bir takım zabitlerin girmiş olmasından ileri geliyordu. Fakat bunun orduda matlûp olan disiplini bozmak, askerlik ruhuna uymaz bir hal yaratmak gibi tehlikesi vardı. Cemiyete mensup küçük rütbede bir zabitin mafevklerine hâkim bir ta-vır alması hoş görülecek bir hal değildi. Fakat orduyu eski saray ruhun-dan kurtarmak için bu bir zaruretti.

Bu mahzurların mantikî ve cezrî bir hal çaresini bulmaya imkân yoktu. Cemiyetin vaziyeti dolayısıyla ileri sürülen mahzurlar nazarıf olarak haksız değildi. Fakat bu hak davası iyi bir niyet eseri olarak ile-ri sürülmüyor, cemiyeti zayıflatmak, ortadan kaldırmak ve meydanı bü-tün entrikalara, ihtiraslara ve Türklük aleyhindeki teşebbüslere serbest bırakmak için yapılıyordu.

İttihat ve Terakki vaziyetin zorluğunu hissediyor, Türk vatanının selâmeti namına mevcudiyetini muhafaza etmek lüzumunu anlıyordu. Aynı zamanda, cemiyetin vücudu aleyhinde ileri sürülen itirazları tat-min etmek lüzumunu da göz önünde tutuyordu.

Bu cereyanlar dolayısıyla cemiyet ile orduyu ayırmak kararı ve-rildi ve zabitlerin siyaset ile uğraşmamaları prensibi kabul olundu. Yi-ne bu cereyanlar dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti bir siyasî fırka haline getirildi. Şimdi fırkanın her günü işleriyle meşgul olacak bir te-şekkülü vardı ki, asıl İttihat ve Terakki Cemiyeti bu mütevazi şekil al-tına girmişti. Bir de cemiyetin Meclis-i Mebusan içindeki âzalarından mürekkep bir teşkilâtı vardı. Hepsi birden İttihat ve Terakki Fırkası na-mını almıştı. Maamafih bu ayrılıklar cezrî ve katî bir mahiyet iktisap

edemedi. Bu zabitler cemiyet ile münasebetlerini gizli bir halde muhafazada devam ettiriler. Meclis-i Mebusan'daki siyasî fırka da cemiyetin az çok nüfuzu altında kaldı. Başka türlü olmasına realite imkân bırakmıyordu. Bunda hiç kimseye bir mesuliyet atfetmek kabil değildir. Azamî bir hüsnü niyetle varılan netice bu olmuştu.

Haricî ve Dahilî tehlikeler...

İttihat ve Terakki dahilî idare kargaşalıkları ile mücadeleye mecbur olduğu kadar, haricî ve dahilî daha büyük tehlikelere karşı koymak mevkiinde de bulunuyordu.

Yüzlerce senelik bir inhitat devresi geçirmekte olan Osmanlı İmparatorluğu artık son inhitat safhasına girmiş gibi görünüyordu. Makedonya'daki isyan ve ayrılma hareketi her gün biraz daha vehamet kesbediyordu. Bulgar, Rum, Sırp, Ulah unsurları hep çarpışıyorlar, memlekette umumî ve derin bir asayişsizlik doğuruyorlardı. Türk topraklarında bir Hıristiyan köylünün başına gelen en küçük bir zabita vakası, ecnebî memleketlerde alâkadar propaganda makinelerinin elinde Türk idaresinin zülmünden, taassubundan bahsetmek için vesile teşkil ediyordu.

Avrupa konseri adını taşıyan büyük devletler her gün Türkiye'nin istiklâlini çiğneyerek dahilî işlerine karışıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu ancak lütfen bir istiklâl malikti. Hakikatte çok büyük müşkülâtle ayakta durabiliyor ve her buhranda haklarından, şeref ve haysiyetinden, istiklâlinden bir parça daha feda etmek suretiyle zahiri bir varlık muhafaza edebilmek imkânını buluyordu. Fakat artık bunun da sonu gelmek üzere idi.

Bu tehlike en çok Rumeli vilâyetlerinde hiss olunuyordu. Orada ecnebî kontrolü altında jandarma teşkilâtı vardı. Muhtelif konsoloslar dahilî işlerimizi daimî bir mürakabe altında tutarak bize ait siyasî programlarını fiile çıkarmaya çalışıyorlardı. Nihayet Reval mülâkatına dair akseden haberler Türkiye'nin bir paylaşma arifesinde olduğu kanaatini verdi ve İttihat ve Terakki'yi ümitsizce bir hamle ile şu menhus idareye bir nihayet vermek çaresini aramaya sevk etti.

İttihat ve Terakki'nin ümitsizce bir feveran ile elde etmek istedi-

ği hükûmet inkılâbı vukua gelmiş ve Türkiye'nin paylaşılmasını hazırlamış olan büyük devletlerde bir tereddüt uyandırmıştı. Fakat esas değişmiyordu. Türkiye'nin düzeleceğine, kuvvetleneceğine ve yaşar bir hale geleceğine inanılmıyordu. Meşrutiyetin yürüyeceğine ve kuvvetleneceğine ihtimal verilmiyordu. Ve kısaca, Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşaması istenilmiyordu. Uzun seneler Rus Çarlığına karşı Osmanlı İmparatorluğu'nu tutmuş olan İngiltere politikası, bilhassa Ermeni meselelerinden, dahilî idaresizlikten, sarayın müstebit ve çılgın politikasından dolayı prensibini değiştirmiş bulunuyordu. Osmanlı İmparatorluğunun parçalanması keyfiyetine İngilizlerin de zihinleri yatmıştı. Onlar bu ihtimale karşı tedbirlerini almış bulunuyorlardı. Fransa Suriye'ye yerleşeceğine memnun idi. Hasta adamın mirasçıları artık memnuniyetle ellerini oğuşturuyorlardı.

İttihat ve Terakki bu pişmiş aşı soğuk su katıyordu. Dünyanın en büyük devletlerinin yolu üzerine dikilen, onların milyonlarca asker, büyük donanmalar, milyonlarca liralarla vücade getirdikleri muazzam kudrete karşı koymak isteyen, mahvolmaya mahkûm edilmiş Türkiye'yi kurtarmaya kalkan bu İttihat ve Terakki kimdi? Bir avuç genç ki, bütün silâhları, bütün kuvvetleri, bütün bilgileri sadece kalplerindeki vatan aşkına inhisar ediyordu. Bu müthiş ve düşman dünya karşısında âciz birer genç idiler. İşte bunlar Türk vatanının üzerine çevrilen felâket selinin önüne bir sed olmaya kalktılar. Memleketi uyandırmaya, fikirleri ve kalpleri birleştirmeye, çürümüş zırhlılarımızı yürütmeye, paslanmış tüfeklerimizi işler hale sokmaya, bir ordu vücade getirmeye teşebbüs ettiler.

Dışarıdan hiç kimseden yardım bekleyemezlerdi. Hürriyet ilân edilir edilmez gözler hür memleketlere çevrilmişti. Fransız ve İngiliz efkârı umumîyesinin bize müzaheret göstereceği ümit edilmişti. İlk günlerde oldukça bir sempati gösterildi. Fakat derhal yüksek siyaset ve entrika tesirini hissettirdi. Bütün dünya matbuatı Türk inkılâbı ve İttihat ve Terakki aleyhine döndü. İttihat ve Terakki dar kafalı, sefener, jacoben idi, mutaassıptı. Zavallı ekalliyetleri Türkleştirmek istiyordu. İstiklâl istiyordu. Memleketteki ecnebî hâkimiyetini yani kapitülâsyonları kaldırmak istiyordu. Avrupa'nın bütün malî muhitleri bu cüretkâr gençler aley-

hine dönmüştü. Türkiye’de yaşayan ve kazanan ecnebinin, Türkiye’yi istismar eden, bir müstemlekeden farksız hale sokan ecnebî şirketlerinin bir Türk gibi vergi vermesini onların akılları alamıyordu.

Türkiye’de bir cürüm işleyen bir ecnebinin Türk polisi tarafından yakalanmasını ve Türk mahkemesi tarafından muhakeme edilmesini, Türk kanunlarına göre cezaya çarptırılmasını; Bâb-ı Âliye hükmetmeye, Bâb-ı Âliyi ayaklarına kapanmış görmeye alışmış ecnebî diplomatları delice bir iddia telâkki ediyorlardı. Bunu isteyen, Türkü hür ve müstakil bir hale sokan bir avuç genç, ezilmek ve idareleri devrilmek lâzımdı.

Fakat bu bir avuç genç, ümitsizlik bilmez bir gayret ile, zorluktan yılmaz ve sarsılmaz bir ideal ile memlekette vatan aşkını, Türklük tesanüdünü körüklemeye ve kuvvetlendirmeye uğraşıyordu. İttihat ve Terakki rejiminden sonradır ki, bu memlekette Türkler, Türküz diyebildiler ve Türklerin de bu vatanı bir hakları olduğunu ileriye sürebildiler.

Osmanlı İmparatorluğunda kavmi necip Arap’tan bahsolunuyordu. Arnavutların necabetinden, şecaatinden bahsolunuyordu. Fakat Türkün adı geçmezdi. Osmanlı İmparatorluğu müslim unsurlar arasında hiç fark gözetmemişti. Saray, Bâb-ı Âli, ordu, maarif, idare bütün bu unsurlara müsavi surette açıktı ve padişahların bu müsaadekâr telâkkisinden en çok istifade edenler onlardı. Padişahın en yakın muhafızları Arnavut ve Arap taburları idi. Bunların bütün efradı memleketlerindeki akraba ve taallûkatları için bir lûtf ve âtîfet kaynağı kesilmişti. Yalnız Türk köylüsü idi ki, muazzam vergi vermek, askerlik hizmeti görmek gibi vatanî yükleri sessiz ve şikâyetsiz yükleniyordu.

İttihat ve Terakki’nin geçirdiği hürriyetten sonra, diller açılmaya ve Mebusan Meclisinde reylerin kıymeti olduğu anlaşılmaya başlayınca, bütün bu Müslüman fakat Türkün gayri unsurları daha mütehakkim, daha sert tavır almaya başladılar. Bu unsurların meclisteki mebusları nazırlık istiyorlardı. Kendi hemşerileri için memuriyet istiyorlardı. Eşraf için valilik istiyorlardı. Her şey istiyorlardı. Fakat bu Türk vatani için kalplerinden ve ruhlarından bir şey vermiyorlardı. Büyük nisbette, çirkin ve derin bir siyasî şantaj başlamıştı. Müslüman olmayan ve dışarıda müstakil bir memleket ile birleşmeye göz dikmiş olan unsurlar, Türk topraklarından bir parça üzerinde müstakil ve millî bir hükûmet kurmak isteyen

kimselerle birlikte Müslüman fakat Türkün dışındaki unsurlar da Türke hücum ediyorlar. Türk vatanını parçalamaya çalışıyorlardı.

Bu tehlike İttihat ve Terakki'ye mensup Türklerde büyük bir tesanüt, azim ve irade yaratıyordu. Memleketin maruz olduğu tehlikenin anlaşılması, vatana sevgi ve bağlılık hislerini kuvvetlendiriyordu.

İptida Avusturyalılara hücumla geçtiler ve vaziyetlerini kat'î bir hal şekline bağlamaya kalktılar. Bosna ve Hersek'in ilhakı Osmanlı İmparatorluğunun tasfiyesine doğru ilk meşum adımı teşkil etti. Zayıf Türkiye buna ancak hafif bir boykotaj ile mukabele edebildi. Sonra İtalyanlar Trablusgarp darbesini hazırladılar. Osmanlı İmparatorluğu bu deniz aşırı kıtayı müdafaa edemezdi. Fakat İttihat ve Terakki oraya en fedakâr ve müteşebbis evlâtlarını koşturdu. Mısır ve Tunus yollarından Türk zabıtları ve bazı siviller Şimalî Afrika'ya koşarak koca İtalyan istilâ ordusuna karşı yerli bir mukavemet teşkilâtı yaptılar ve İtalyan askerlerini sahillere yapışmış bir halde durmak zorunda bıraktılar.

Artık her tarafta iştahlar kabarmıştı. Osmanlı Meclis-i Mebusanı âzaları Arnautluk'ta Türklüğe karşı bir isyan tertip ve teşvik ederken, nihayet Balkan devletleri birleştiler, Türk aleyhinde Balkan harbi başlamak üzere idi. Büyük devletler Türk ordusunun galebesinden korkuyorlardı. Bundan dolayıdır ki, harp ne suretle netice verirse versin, arazi ilhakları vukuuna müsaade etmiyeceklerini resmen bildirdiler. Fakat harp bizim mağlûbiyetimizle neticelenince bu ilân unutuldu ve Rumeli elden gitti. Salibin girdiği yere hilâlin bir daha avdet etmemesi, Avrupa büyük devletlerinin yakın şarka ait en esaslı prensibini teşkil ediyordu.

Balkan harbinden iki sene geçmeden, cihan harbi patlak verdi. Yakın şarkta müvazene bozulmuştu. Bunun Avrupa politikası üzerinde yapacağı aksi tesirin nihayet böyle umumî bir infilâka müntehi olması zarurî bir felâketti. İttihat ve Terakki Türkiye'nin büyük devletlerle ihtilâflarını topyekûn halletmek ve yaşama imkânı bulmak için Fransızlar, İngilizler ve Almanlarla her meseleyi müzakereye girişmişti. Fakat bu müzakerelerin bitmesi ve Türkiye'nin paylaşılması lâzımdı. Onun için bütün bu cehennemî gayretlerden bir fayda çıkmadı. İngiltere kabinesi Türkiye ile ittifak teklifini çoktan reddetmişti.

Hiç bir Avrupa devleti Osmanlı İmparatorluğu'nu kendisine bir

müttefik diye kabul edemezdi. Çünkü onun yaşaması değil, parçalanması ve ortadan kalkması matlûp idi. İttihat ve Terakki her ne bahasına olursa olsun ecdat mirası olan vatani kurtarmak ve yaşatmak azminde idi. Bunun içindir ki, umumî harp çıkınca bunun bir kurtuluş yolu olabileceğini düşündü. Garp devletlerinden hiç bir ümit yoktu ve şimdi onlar Rus Çarlarının müttefikleri bulunuyorlardı. Almanya ile birleşerek ve onun yanında harbederek Türkiye'ye bu hayat imkânını temin etmeye karar verdi ve cihan harbine atıldı.

Asıl İttihat ve Terakki devri, asıl mânasıyla 1908 senesi Temmuzundan 1914 senesi Ağustosuna yani umumî harbe kadar 6 sene devam etmiştir denilebilir. Çünkü umumî harp bir müstesna safha addolunabilir.

İttihat ve Terakki memlekete hâkim olduğu müddetçe yegâne gayesi Türk vatanını ve Türklüğü kurtarmak olmuştur. Siyasî bir fırka haline girdikten sonra İttihat ve Terakki'nin siyasî bir programı oldu. Fakat bu program herhangi meşrutî bir memleketin programlarına benzemiyordu. Bütün temel sadece siyaset mülâhazaları üzerine kurulmuştu.

İttihat ve Terakki Osmanlı İmparatorluğu'nun inhilâlîne sed çekmek için kuvvetli bir merkezî hükûmet kurmak ve Türk unsurunun hâkimiyetini temin etmek azminde idi. Fakat Türklerin içinde bile nazariyata kapılarak adem-i merkeziyet tavsiye edenler ve etraflarına diğer unsurlardan taraftar toplıyanlar vardı. Adem-i merkeziyet belki çok kuvvetli, prestijleri hiç bozulmamış bir merkezî hükûmet, bir hükümdar hanedanı bulunduğu zaman tasavvur edilebilirdi. Fakat hükûmette ne kuvvet, ne prestijler bulunmadığı ve Türk unsuru bile birbirini parçalamaya çalıştığı bir devrede bir adem-i merkeziyet sistemi memleketi kendi elimizle parçalamaktan başka bir mâna ifade etmeyecekti. İşte İttihat ve Terakki siyasî bir fırka sıfatıyla, bir cemiyet sıfatıyla ve bir hükûmet sıfatıyla daima bu fikre karşı çıktı. Memleketin vahdeti için bir timsal halinde mevki aldı. Selim birsevki tabîden bu hakikati sezenler ve vatanlarına karşı kalplerinde hudutsuz bir aşk duyanlar İttihat ve Terakki bayrağı altında çarpışmaktan geri durmadılar.

İttihat ve Terakki devresi

1908'den 1918 sonuna kadar devam eden Meşrutiyet zamanını bir İttihat ve Terakki devresi addetmek, yani bütün bu devrenin mesuliyetini İttihat ve Terakki'ye yüklemek doğru mudur? Bir bakıma, bu suale evet cevabını vermek icap eder. Çünkü istibdadı yıkarak Meşrutiyeti ilân eden İttihat ve Terakki'dir. Meşrutiyet ilân edilir edilmez, memlekette bir İttihat ve Terakki Cemiyeti bir müddet mutlak bir hâkim ve halâskâr gibi mevki almıştır. Hükûmet İttihat ve Terakki'nin işareti dairesinde hareket etmiştir. Dört ay sonra toplanan Meclis-i Mebusanda hemen bütün millet vekilleri İttihat ve Terakki'ye mensubiyet iddia ediyorlardı.

Sonra, İttihat ve Terakki Cemiyeti bir siyasî fırka haline girince, mecliste ekseriyet bu fırkanın elinde kaldı. Yalnız bir fasıla vardır. Bu da 1912 senesi Temmuz ayında İttihat ve Terakki'nin âdeti dahilî bir isyan neticesinde uzaklaştırılması ve büyük kabinenin iktidar mevkiine gelmesi ile başlar ve Balkan harbi sonlarına doğru, 1913 kanunusanisinde Bâb-ı Âli baskını ile biter. Bu müddet zarfında Balkan hezimetini vukua gelmiş ve Bulgar ordusu Çatalca istihkâmlarına dayanmış bulunuyordu.

Bu müddet istisna edilirse, bütün Meşrutiyet devresinde İttihat ve Terakki'ye muhakkak surette atfedilmeyecek vaka, Balkan harbi felâketidir. Katiyen o kanaattem ki, İttihat ve Terakki hükûmette olsaydı, Balkan harbi bu suretle neticelenmezdi. Türk ordusunun bu kadar utandırıcı bir tarzda çarçabuk perişan olması ve bütün Rumeli'nin düşman tarafından çiğnenmesi imkânsız bir şeydi. O derecede ki, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Türkiye'nin galebesinden emin bulunan büyük Avrupa devletleri, muharebe neticesinde arazi ilhaklarına müsaade edilmeyeceğini resmen bildirmeyi, bizim aleyhimizde bir ihtiyat tedbiri olarak düşünmüşlerdi. Balkan harbinden evvel Mahmut Şevket Paşa ile görüştüğüm sırada, ordumuzun hazırlıklarından bahsederken yalnız Edirne ile İstanbul arasındaki Türk topraklarının bütün Bulgar ordusunun topraklarına müsavi olduğunu bana temin etmişti.

Meşrutiyet içindeki Türk ordusu belki bir modern ordunun ihtiyacı gösterdiği derecede techizatlı ve talimli değildi. Fakat karşımızda-

ki düşmanlar da Balkanlılardı. Zaten 1912'deki ordular bu günkü teknik ordulardan çok basit idiler. Binaenaleyh, Türk ordusu iyi bir sevk ve idare altında Balkanlılara mağlûp olmayabilirdi. Hükmümüzde gayet ihtiyatlı davranmış olmak için diyebiliriz ki, mağlûp olsak bile bu şekilde mağlûp olmazdık ve çok daha ehven sulh şartları elde edebilirdik.

Meşrutiyet orduya büyük bir ehemmiyet vermiş ve en büyük gayretini bu sahaya tevcih etmişti. Esasen asker ve kahraman yaratılmış olan Türkün askerî kabiliyetlerini, çarçabuk inkişaf ettirmeye muvaffak olduğunu bize Cihan harbi ispat etmemiş midir? Balkan harbi hezimetinden sonra ordunun tekrar ıslâhına ve teşkiline başlandı. Ancak bir sene kadar çalışmaya vakit bulundu. 1914 Cihan harbi çıktı. Bir sene evvel o kadar acı bir bozguna uğramış, düşman karşısında hiç duramamış olan Türk ordusu, Cihan harbinin en kahraman orduları ile muvaffakiyetli surette boy ölçüşecek bir kabiliyet, fedakârlık ve cengâverlik göstermiştir. Çanakkale Zaferi Balkan bozgununun lekesini yıkamıştır. Cihan harbinde Türk ordusunun bu kadar kabiliyet, fedakârlık ve feragatle harbetmesinde kumanda heyetinin, teşkilâtın ve teçhizatın büyük rolü olduğu aşîkârdır. Aynı kahraman Türk erleri kabiliyetsiz ellerde perişan oldular. Fakat İttihat ve Terakki 'nin mesaisi sayesinde bir sene içinde en modern Avrupa ordularından geri kalmayacak bir kudret kazandılar.

Balkan harbindeki idaresizliğe küçük bir misal olarak şunu zikredebilirim. Seferberlik takdirinde derhal ittihaz edilecek levazım tedbirlerini havi mükemmel ve mufassal bir plân hazırlanmış ve kasaya konmuştu. İsmail Hakkı Paşa muhalifler tarafından levazım reisliğinden uzaklaştırılmıştı. İttihat ve Terakki'nin tekrar iktidar mevkiine gelmesiyle levazım reisliğine getirilen İsmail Hakkı Paşa, kasayı açtığı zaman bu plâna hiç el sürülmemiş olduğunu derin bir hayret ve esef ile müşahade etmiştir. Balkan Harbinde Türk ordusunun işe ve levazım bakımından o kadar bozuk bir halde kalması için daha başka ne sebep aranabilir?

Bu Balkan harbi felâketinde İttihat ve Terakki'nin hiç mesul olmadığı teslim edildikten sonra, Meşrutiyet devresi hakkında bir fikir edinmek istersek, vakaların hakikatini biraz araştırmak zahmetini ihtiyar etmeliyiz.

İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908 tarihinde memlekete hâkim bir

mevkie yükselmekle beraber hakikatte memlekete hâkim olmamıştır ve hâkim olmayı aklına bile getirmemiştir. Bence İttihat ve Terakki'ye bir kabahat ve mesuliyet atfedilecekse o da memleketi iyi sevk ve idare etmemiş olmasından dolayı değildir. Memleketi sevk ve idare vazifesinin kendisine terettüp ettiğini anlamamış ve bunu yapmaya teşebbüs etmemiş olması İttihat ve Terakki'ye bir mesuliyet yükletebilir.

Fakat bir adamı mavi gözlü ve uzun boylu doğmayıp da yeşil gözlü ve uzun boylu doğduğundan dolayı kabahatli görmek aklımıza gelir mi? Nazariyat bakımından, İttihat ve Terakki, sarayı Meşrutiyet ilânına mecbur eder etmez, hükûmetin başına gelecek, yani nazırlıklara kendi âzalarını yerleştirecek memleketi ıslâh ve idare etmek için ne düşünüyorsa bu programını fiile çıkarmaya teşebbüs edecekti. Halbuki İttihat ve Terakki böyle bir şeye ne teşebbüs etti, ne de teşebbüs etmeyi aklından geçirdi. Hükûmet mevkiine gelmek İttihat ve Terakki'nin aklının almadığı bir şeydi.

İttihat ve Terakki dediğimiz cemiyet ve heyet insanlardan tereküp ediyordu. Buradaki insanlar dünyanın en büyük bir feragati, fedakârlığı ve samimiyeti ile hareket ediyorlardı. Mevki ve memuriyet, ikbal, nişan, rütbe ve servet için uğraşmıyorlardı. Büyük bir tevazuları vardı. Birer kâtip, birer küçük zabıt, birer avukat, mütefekkir veya küçük tacir idiler. Kendilerini sadrazam, nazır görmek kendilerini bile hayrete düşürdü. O derecede ki, ilk zamanlarda cemiyet âzalarının bir memuriyet kabul etmelerine bile müsaade etmek istememişlerdi. Memuriyet kabul ederlerse yaptıkları fedakârlık vatan uğrunda ifa edilmiş bir cemiyet borcu olmaktan çıkarak şahsî bir menfaat uğrunda düşünülmüş bir hareket gibi görüneceğinden çekiniyorlardı. İlk İttihatçılar bir zahit ve bir tariki dünya ruhu taşıyorlardı.

Bundan başka, resmî hükûmet işleri hakkında hiç bir fikir ve tecrübeleri olmadığı için, birden bire bir hükûmet teşkil etseler ne yapacaklarını, idare mekanizmasını nasıl yürüteceklerini bilmezlerdi. Hükûmetin başına çıkmayı onların zihinleri almadığı gibi, memleketin de hazmedebilmesi imkânsızdı. Rütbesiz, nişansız, sakalsız, şansız ve şöhretsiz bir gencin vezaret ünvanıyla sadrazamlığa çıkmasını, sırmalı nazır üniforması giyerek bir koltuğa kurulmasını bu memleketin havsala alamazdı. Bugün bu işleri gayet tabii addediyorsak onu Meşrutiyet

devrindeki tecrübeye, tatbikata ve itiyada borçluyuz.

Bu çizdiğimiz tablo realitenin müşahadesi üzerine müessistir. Memleketin efkâr-ı umumiyesi böyle olduğundan, kendileri de aynı hamurdan yapılmış bulunduklarından dolayı onları kabahatli bulmak insafsızlık teşkil eder. İnkılâbı yaptıkları dakikada memleketi idareye kabiliyetleri olmamaları bir kabahat addolunamaz. Bu kabiliyetsizliklerine rağmen hükûmete el koysalardı ve bir kabine kursalardı asıl o zaman beceremeyecekleri bir davaya kalkmış olmakla itham edilmeleri lâzım gelirdi. 1908 Temmuzunda İttihat ve Terakki Cemiyeti bir yüzbaşıyı yahut bir binbaşıyı serasker, bir posta başkâtibi Talât Efendi'yi sadrazam ilân edemezdi. Buna şartlar ve haller imkân vermezdi.

İttihat ve Terakki'nin kuvveti gizliliğinden ileri geldi. Gizlilik daima muhayyileler üzerinde tesir yapar. İttihat ve Terakki Cemiyeti gizli kaldığı müddetçe halk onun kudret ve azametini, yaptığı işin büyüklüğü ile ölçüyordu. Cemiyetin hangi şahıslarda temessül ettiğini bilmemek, o şahıslara tabiat üstünde bir kudret atfedilmesine halkın zihninde imkân hazırlıyordu. Eğer meşrutiyetin ertesi günü halk Selânik'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti âzalarının Bâb-ı Âliye birer nazır olarak geldiklerini görseydi, memlekette muhakkak bir anarşi çıkardı.

İttihatçılar bunu bildikleri için çekinmiş değildirler. Onların selim sevki tabîfleri kendilerini hükûmet makamlarına ve nezaretlere geçmekten menediyordu. Memlekette şahsî münâferet, rekabet ve ihtirasları uyandırmaya, vatan uğurunda fedakârlık nümunesi vermeye gayret ediyorlar ve yalnız vatan uğurunda çalışmak istiyorlardı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mademki siz malûmatsız, tecrübesiz, hükûmeti idare kabiliyetinden mahrum gençler idiniz, neden bu inkılâbı yaptınız, neden padişahlığı yıktınız? diye bir mesuliyet yükletilebilir mi? Buna imkân görmüyoruz. İttihat ve Terakki'yi teşkil eden gençler vatanın maruz olduğu inkıraz felâketini yakından hissediyorlar ve buna mani olmayı en kudsî bir vazife biliyorlardı. Memleketin bütün fenalıkları sarayın mutlak hükûmetten, kanunsuzluktan, kanuna riayetsizlikten, iltimas ve irtişadan, cehaletten, orduya ve donanmaya ehemmiyet verilmemesinden, halkın hak ve hürriyetini tanımamasından ileri geldiğine hükmediyorlar. Memlekette Kanun-u Esâsî tatbik edilir de fikir ve

matbuat hürriyeti teessüs ederse, irtikâp ve irtişanın, iltimas ve himayenin önüne geçilirse, iktidar erbabının iş başına gelmelerine imkân bırakılırsa işlerin düzeleceğini ve vatanın kurtulacağını ümit ediyorlardı. İşte bu ümit ile işe sarılıyorlar, sarayı korkutuyorlar, bir inkılâp merkezi vücade getirerek memleketi kurtulma yolu üzerine çıkarıyorlardı.

Ondan sonra, kendi mantıklarına göre tamamen dağılmak ve memleketin kendi kendiliğinden yürümesini seyretmek ve çalışmak icap ederdi. Fakat tahtın üzerindeki padişah vaktiyle de Meşrutiyeti kabul ve ilân etmiş, fakat ilk fırsatta Meclis-i Mebusanı kapayarak hürriyetperverleri sürgüne göndermişti. Onun için, memlekette Meşrutiyetin kök salmasına intizar etmek ve sarayı daima korkutacak bir teşkilâtı muhafaza eylemek lâzımdı. İşte İttihat ve Terakki sade bunu düşünüyor ve hükûmetin teşekkülünü, işlerin gidişini kendi haline bırakıyordu.

İlk sadrazam Said Paşa oldu. Bütün kabine eski zamanın ricalinden terekkep etti. Yalnız bunların, fenalıkları ile dile gelmiş kimseler olmamasına itina edilmişti. Sarayın Harbiye ve Bahriye nazırlarını sadrazamın seçmesine müsaade etmeyerek doğrudan doğruya kendisi tayin etmek istemesi, inkılâbın ilk günlerinde gerek matbuatta, gerek memlekette büyük heyecan uyandırdı ve Sait Paşa Kabinesinin düşmesine sebep oldu. Yerine Kâmil Paşa geldi. Sait ve Kâmil Paşalar Abdülhamid devrinin en şöhratli vezirleri idiler. Memleket onların iktidar ve kabiliyetlerine büyük bir itimat besliyordu. Bu zatların sırf sarayın müdahalesi ve tahakkümü yüzünden hayırlı işler göremediklerine ve saray nüfuzundan âzade bir surette çalışmaya imkân bulurlarsa bütün ehliyetlerini göstereceklerine ve memleketi kurtaracaklarına umumî bir iman vardı. Prestijleri bu kadar büyük bu iki tecrübeli vezir varken düne gelinceye kadar nam ü şanı meçhul, rasgele bir gencin sadaret makamına çıkması herkesi çileden çıkarabilirdi.

Sait ve Kâmil Paşalar'dan sonra Hüseyin Hilmi Paşa sadarete geldi. O da eski devrin zekâsı, iffeti ve faaliyeti ile meşhur bir vezir idi. İttihat ve Terakki âzaları onun Rumeli vilâyetlerindeki umumî müfettişliğinde muntazam ve verimli çalışmalarına yakından şahit olmuştu. Sonra Hakkı Paşa sadrazam oldu. Hakkı Paşa Mekteb-i Mülkiye'de tahsilini bitirdikten sonra, mektepteki muvaffakiyetinin mükâfatı ola-

rak meratibi silsilesinde ilerlemiş, Mekteb-i Hukuk'taki parlak tedrisatı ve hür düşünceleri ile münevver muhitlerde büyük bir hürmet ve sevgi kazanmış idi. O, gençliğe, yeniliğe ve Avrupahlaşmaya eski vezirlerden ziyade yakındı. Filhakika, İttihat ve Terakki onunla daha iyi anlaşabiliyordu. Nihayet, Mahmut Şevket Paşa sadarete geldi.

Meşrutiyet devrinde Hareket ordusu kumandanı sıfatıyla ilk şöhreti kazanan ve büyük bir prestij kazanan, âdetâ bir diktatör zannedilen Mahmut Şevket Paşa Meşrutiyet hareketinin ve idealinin sadık bir taraftarı olmakla beraber, cemiyetin telâkkiyatı dairesinde hareket etmeyerek müstakil görüşünü müdafaa etmek ve sandalyesinde müstakil olmak isteyen bir şahsiyetti. Binaenaleyh, Mahmut Şevket Paşa'nın sadareti de İttihat ve Terakki'nin hesabına kaydedilemez.

1908 Temmuzundan sonra tarih yürürken, İttihat ve Terakki de yavaş yavaş bir istihale geçiriyor ve o da yürüyordu. Yavaş yavaş, İttihat ve Terakki hükûmete iştirak lüzumunu anlıyordu. Bu, hükûmeti tamamen ele almak ve İttihat ve Terakki görüşüne göre memleketi idare etmek değildi. Fakat herhalde bir adımdı. Bir iki nezarete doğrudan doğruya İttihat ve Terakki'nin içinden yetişmiş, doğrudan doğruya İttihat ve Terakki'yi temsil eden kimseler getirildi. Fakat bu, memlekette büyük bir itiraz ve muhalefet uyandırıyor, rekâbet ve ihtirası kamçıliyordu. İttihat ve Terakki idare mekanizmasını bilir, hükûmet işlerini ele alabilir gençler yetiştirmek için nezaretlere parlâmentodan siyasî müsteşarlar tayin etmek tedbirini düşündü.

Derhal, muhalif propaganda bunu bir iktidar hırsının eseri diye teşhir ederek faaliyete geçti. Fırkanın ve cemiyetin içinde bile, cemiyetin feragatseverliği hakkında bir şüphe tevilit edeceği korkusu ile bunu istemiyenler oldu. Eskiler kendilerinin ayakları kaydırılacağını zannederek yerlerini tutacak rakipleri kendi elleri hazırlamamayı muvafık buldular. Hattâ, her neden ise, belki de bu muhalif propagandanın fena tesirlerini önlemek maksadıyla, Mahmut Şevket Paşa bile el altından bu teşebbüsün aleyhinde bulundu: Siyasî müsteşarlar tayin edilemedi.

İşte memleketi elinde tuttuğu, her şeye hâkim olduğu zannedilen İttihat ve Terakki memleket işlerine istediği gibi hükmetmekte bu kadar âciz idi. Memleket, ilân edilen hürriyeti ciddiye almıştı. Türki-

ye'de, bilhassa ilk günlerde, kat'î bir matbuat hürriyeti vardı. Böyle birşeye alışmamış bir memlekette, her türlü ahlâk ve insaf mülâhazalarını unutmış, kanunun cezasına uğramak korkusundan âzade kalemlelerin ne kadar zararlı olabileceğini anlamak için 31 Mart vakasına takaddüm eden devredeki matbuatı gözden geçirmek şarttır.

31 Mart irtica vakasından sonra matbuat az çok tahdide tâbi tutuldu ise de, herhalde matbuat hürriyeti ile ifsat, tahrik ve tahkir hürriyeti arasında bir müvazene tesisine imkân bulunmadı. Matbuat hürriyeti ahlâksız, haris ve vatansız ellerde zararlı oldu.

İttihat ve Terakki Meşrutiyetin ilânından ancak dört sene sonra, 1912 de Bâb-ı Âli vakasını müteakip, hükûmete hakikaten sahip olmaya başlamıştır denilebilir. Dört sene İttihat ve Terakki Cemiyeti ile resmî İttihat ve Terakki hükûmeti arasında bir nevi keşmekeş devam etti. Resmî hükûmetin bütün hataları İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hesabına kaydedildi. Asıl Sait Halim Paşa'nın sadaretinden sonradır ki, hükûmete tamamiyle İttihat ve Terakki Fırka ve Cemiyetine geçmiştir. Fakat bu devre de çok sürmemiştir. Çünkü 1914'de harp başladı. Ondan sonra da artık harbi düşünmek ve idare etmek gayesi her mülâhazaya hâkim oldu.

İttihat ve Terakki içinde **TALÂT PAŞA**

Talât Paşa işte böyle karışık ve mücadeleli bir devrede İttihat ve Terakki içinde yetişmiş, sivrilmiş ve hükûmetin en yüksek mevkiine çıkmış bir simadır.

Meşrutiyetten evvel tamamen meçhul bir şahsiyetidi. O İttihat ve Terakki'yi vücade getirmekte, kuvvetlendirmekte ve icraata sevk-etmekte büyük bir hizmet ifa etti. İttihat ve Terakki de Talât Paşa'yı yarattı. Talât Paşa orta tahsilini yaptıktan sonra Hukuk Mektebine devam etmişse de bitirmeye imkân bulamamıştı. Mektepte yarım kalan yüksek tahsilini dünyanın en velveleli, en heyecanlı ve alâkalı bir siyasî hayatın tecrübeleri ve müşahedeleri içinde tamamladı. Onun fitrî meziyetleri, çok yüksek ve geniş zekâsı bu inkılâp devresinde inkişaf ettiler ve

kendisini hakikî bir devlet adamı mevkiine çıkardılar. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde belki Talât'tan çok parlak olarak yola çıkmış arkadaşları vardı. Fakat hayat mektebinde Talât hepsinden fazla muvaffak oldu. Bu, tamamen müstesna bir kabiliyete ve çok keskin bir zekâyâ istinat eden hakikî bir üstünlük eseridir.

En büyük profesörlerin en iyi hükûmet ve idare adamı olmadıkları muhakkaktır. Talât hiç bilmediği meşrutiyet ve parlâmento hayatına çarçabuk intibak etti. Bu hayat içinde en büyük bir manevracı kabiliyeti gösterdi. İnsan psikolojisini her günkü müşahedelerinden çıkardığı derslerle öğrendi.

Eğer Talât olmasaydı İttihat ve Terakki olmazdı. Meşrutiyetten sonraki devre hakkında benim kat'î kanaatım budur. Talât İttihat ve Terakki'nin kubbe taşı, çimentosu ve temeli idi. Onun bitmek tükenmek bilmeyen bir sabrı ve tahammülü vardı. Herkes derdini ona dökmeye koşar, bütün şikâyetlerini ona anlatırdı. O herkesin nazını çekerdi. Kimini okşamak lâzımdı, kiminin yüzüne gülmek icap ederdi, kimini aldatmak, kimini korkutmak, kiminin gözünü açmak, kimini avutmak zarureti vardı. Talât bunların hepsini sabır ile, metanet ile yapardı. Ona bu üzücü, yıpratıcı ve nankör çalışmalarda kuvvet ve cesaret veren yegâne âmil, vatan aşkıydı ibaretti. Sonsuz bir feragât hissi besliyordu. Hiç bir zahmet, fedakârlık ve gayret yoktu ki, Talât bunu vatan uğruna pek tabîî görmesin.

Meşrutiyet ilân edildiği ve üzerinden aylar geçerek Meclis-i Mebusan toplandığı zaman, Talât İstanbul için yepyeni, tamamen meçhul bir sima idi. Meşrutiyet kahramanları arasında ismi ağızlarda doluşmıyordu. Cemiyetin merkezi âzalarının ismi ilân edilmemiş olduğu için, yakın dostlarından ve mahremlerinden başka ismini kimse bilmiyordu.

İlk meclis reisleri intihap edileceği gün, Cavit bana: Talât'a rey ver, diyordu. Kim Talât? dedim. Bizim Talât, cevabını verdi. İşte bu «Bizim Talât» yavaş yavaş, sırf kendi halis ve samimî hizmetleri, yararlıkları sayesinde hepimizin Talât'ı oldu, memleketin Talât'ı oldu, vatanın Talât'ı oldu.

İttihat ve Terakki'nin idaresi kolay bir iş değildi. İttihat ve Terakki çok karışık, nazik bir motordu. Onu verimli surette işletbilmek bü-

yük bir ihtisasa ihtiyaç gösterirdi. Talât bu tekniğin en büyük bir üstadı olduğundan dolayıdır ki, Talât oldu. Bir gizli cemiyet, bir siyasî fırka adamı kalmaktan yükselerek bir devlet ve vatan adamı oldu.

İttihat ve Terakki içinde hâkim bir nüfuz, kuvvetli bir yumruk, bir diktatör yoktu. İttihat ve Terakki içinde en geniş ve kat'î bir liberalizm ve bir müsavat hüküm sürüyordu. İtaat edecek olanlar bu itaatın lüzumuna kanaat getirmeli idiler. Onları başka hiç bir şey itaata icbar edemezdi. Çünkü hep müsavi idiler, hep «kardeş» idiler.

İttihat ve Terakki yalnız bir noktada tam ve kat'î bir vahdet arz edebilirdi: Vatan muhabbeti. Fakat vatani sevmekte ittifak edenlerin hükümet rejimleri, idare tarzları, sosyal tedbirler meselelerinde de mutlaka birleşmelerine imkân yoktu. Herkes ayrı düşünebilirdi. İleri sürülen fikir ve mütalealar ve kanaatler sahiplerinin zekâsı, tahsili ve görgüsü ile mütenasip olmak tabii bulunduğu için, bunlar arasında çok bariz ayrılıkların vücudu zarurî idi. Bunları telif edecek, cemiyette bir ahenksizlik husule getirmeden işleri yürütebilmek için faal, yumuşak, insan kalplerini ve ihtiraslarını ölçebilmekte mahir bir zekâyâ ve yüksek bir ruha ihtiyaç vardı. İşte İttihat ve Terakki içinde Talât bu ruh idi.

Onda hırsıcah hiç yoktu. Kendisini göstermeye özenmezdi. Hat-tâ böylelerinden nefret eder ve onları ince istihzaları ile ezerdi.

İttihat ve Terakki içinde en koyu mutaassıplar, hattâ mürteciler bile yer almışlardı. Çünkü dinî bakımdan taassup memleketi sevmiye bir mâni teşkil etmezdi, saraya hizmetkârlık etmeyi icap eylemezdi. Böyle olmayınca da İttihat ve Terakki'ye giderek memleket idaresini düzeltmek hususundaki çalışmalara onlar da iştirak edebilirlerdi. Abdülhamid zamanında, İttihat ve Terakki gizli bir cemiyet iken, onun âzalığine girip de çalışmış olmak bir nevi asalet, bir nevi yükseklik bahşediyordu. Vaktiyle gizli cemiyeti idare edenler sonra da cemiyet bir fırka halinde faaliyete geçince memleket idaresine de iştirâk etmeyi tabii görüyorlardı.

Meşrutiyet ilân edilince, muhafazakârlık, radikallik, liberallik temayülleri cemiyet âzaları içinde kendisini göstermeye başlamıştı. Bu, Avrupa parlâmentolarındaki fırka teşkilâtlarını tetkik neticesinde vücut bulmuş bir taklit neticesi değildi. Fitri bir tezahürdü. Muhtelif mizaçlar-

daki kimseler vatanı kurtarmak bahis mevzuu olduğu zaman kolayca birleşebilirler, kardeş gibi mütesanit çalışabilirlerdi. Fakat bir fırka içinde umumî siyaset hayatının icaplarını takdirde ayrı ayrı yollar tutabilirlerdi.

Halbuki her ne sebeple olursa olsun İttihat ve Terakki içinde bir ayrılığa yer vermek, cemiyeti zayıflatmak, vatanı anarşiye atmak ve dahilî ve haricî düşmanlar karşısında bütün bütün âciz bırakmak olurdu. İttihat ve Terakki'nin içinde gözü açık unsurlar bu tehlikeyi görüyorlardı, İttihat ve Terakki'yi tutmak, yaşatmak ve kuvvetli göstermek bir vatan borcu olduğunu anlıyorlardı. Talât bunu en iyi anlayanlardan biri idi. Oynak ve uysal zekâsı, yumuşak görünmesini pek iyi bilen tabiatı, şahsî cazibesi, tatlı dili ve sevimli tebessümü ve pek tesirli gözleri onu bu role en elverişli bir şahsiyet haline getirmişti.

İttihat ve Terakki âdeta tehlikeli bir cambazlık marifetiyle ayakta tutulabildi. Muhtelif tesirler onu yıkmaya ve dağıtmaya çalışıyorlardı. Tehlike dışarıdan geldiği kadar, içeriden de geliyordu.

İttihat ve Terakki'nin içinde, Meşrutiyetten evvelki devirden kalma bir takım fedailer vardı ki, galeyanlı bir ruha maliktiler. Bunlar din softası olmamakla beraber, İttihat ve Terakki mutaassıbı idiler. En radikal hareketlerin, en şiddetli tedbirlerle icra edilebileceklerine kani bulunuyorlardı. Bunları teskin etmek, coşkun hareketlerine meydan vermemek lâzımdı. Hiç de tezyif mânasını ifade etmeden, teklifsizce bir tâbir ile bu «deli fişekleri» ancak Talât zaptedebilirdi. Çünkü Talât bütün etrafındakilere hürmet telkin edecek kadar temiz ve saf bir hayat sürüyor, feragat gösteriyordu. O en büyük mevkîye yükseldiği zamanlar bile gurur ve azamet ne olduğunu bilmedi. Selâniğin Beyazkule kahvelerindeki Talât, o zamanki arkadaşları için ne idiyse, Dahiliye Nâzırı Talât Bey, Sadrazam Talât Paşa da o halde kaldı. Talât'ın yanındakiler onun hiç bir şahsî düşüncesi, bir menfaat avcılığı olmadığını bilirlerdi. Vatan uğurunda her fedakârlığı göze alacağına, cesaretine ve azmine emin idiler. Onun için Talât'ı severler, sayarlar ve sözünü dinlerlerdi.

İttihat ve Terakki'nin içinde dar kafalı, inatçı, mutaassıp ve mürteci ruhlu insanlar da vardı. Bunlar, bu dar kafanın ve inadın verdiği bir nevi marazî düşkünlük ile siyaset hayatına karışmak, onda yüksek bir rol oynamak isterlerdi. Her şey kendi düşüncelerine uygun yürümek ik-

tiza ederdi. Bütün fertlere ve sosyal hayata hâkim olmak ve onları kendi taassup ve ifratlarının çerçevesi içinde sımsıkı bağlamak azminde idiler. Aynı zamanda bu adamlarda büyük bir hırsıcah vardı. Demagoji en büyük silâhları idi.

İttihat ve Terakki'nin en büyük düşmanı hakikatte bu adamlardı. İttihat ve Terakki içindeki liberal unsurlarda aynı derecede inat ve sebat bulunmaması, hastalık ve şiddet varmış bir yapışkanlık ve ısrar ile çalışan bu mürteci unsurlara faaliyet sahasını boş bırakıyordu. Onlarla en çok Talât uğraşmıştır. Çünkü tehlikeyi yakından görüyor ve kendisini tamamen bu tehlike ile mücadele vazifesine hasrediyordu. Talât olmasaydı, İttihat ve Terakki'nin içindeki bu mutaassıp ve haris hizbin fesat ve entrikaları İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni ve Fırkasını parçalardı.

Böyle olmakla beraber, İttihat ve Terakki içinde hiziplerin çıkmasının önüne geçilemedi. Fakat bu menfi, mürteci ve haris unsurlar İttihat ve Terakki'den ayrıldıkça kalanlar arasında daha ziyade bir insicam ve tesanüt hâsıl oluyordu.

İttihat ve Terakki içinde taassup ve irticaa meyyal olmadıkları halde hudutsuz bir hırsıcaha kendilerini kaptırmış genç ve münevver bir unsur da vardı. Bunlar terakki ve tecdüt taraftarı idiler, yahut öyle görünüyorlardı. İttihat ve Terakki'nin bayrağını taşımak ister gibi davranıyorlardı. İçlerini kasıp kavuran yükselme, sivrilme ve temeyyüz etme hırsı gözlerini bulandırmıştı. Bu insanî menfaatleri susturabilecek bir karakterleri ve ahlâkî metanetleri yoktu. Birinci mutaassıp takım İttihat ve Terakki'yi dinsizlikle, müfrit temayüller beslemekle itham ederken bu gûya münevver zümre de İttihat ve Terakki'yi istibdat temayülleri ile, cehalet ile, geri fikirlere bağlılık ile suçlu görüyorlardı. Bunların da bir demagojisi vardı. İttihat ve Terakki'nin içinde bu hizip için de bir hayat hakkı kalmadı. Bu takım da birer birer fırkadan çekildi veya çıkarıldı.

Bu resmî ve katî ayrılıklardan sonra da İttihat ve Terakki arasında tam bir siyasî fırka vahdeti görülememiştir. Bunda mizaçların, tahsil farklarının, dünya ve Avrupa işlerine vukuf derecesinin tesirleri vardı. Fakat entrika ve menfaat cereyanlarına kendilerini kaptırmamış olan bu arkadaşlar İttihat ve Terakki'de bir vahdet ve tesanüt muhafaza etmeye muvaffak oldular, İttihat ve Terakki, bir inkılâp ve ihtilâl cemiyeti-

tinden doğduğu ve o cemiyet ruhunu daima muhafaza ettiği halde, keskin bir sima olamadı. Daima muhafazakâr ve ileri unsurlar arasında bir uzlaşma adımları ile yürüdü ve daha ziyade muhafazakâr ve oportünist bir politika takip etti. Çünkü Talât böyle idi. Vatan için hayatını feda etmek lüzumu ile karşılaşsa idi katiyen eminim ki, bu cezrî hareketi memnuniyetle, tereddütsüz göze alırdı. Fakat siyasî hareketlerde onu radikal, cüretkâr ve çok ileri adımlara sevk etmek kabil değildi. Hükümet heyûlâsını devirmek için bir Bâb-ı Âli baskını tertip edilmek lâzım gelirse, Talât hiç tereddüt etmeden, tabancasını kapar ve bu tehlikeli isyan hareketinin önünde yürürdü. Fakat meselâ, eski Arap harflerini atarak lâtîn harflerini kabul etmek mevzuubahs olursa Talât bunu yapmak cesaretini göstermezdi. Kadınların çarşaflarını atarak yüzlerini açmak istenirse o bu hareketi ele almak cüretini gösteremezdi. Belki içinde bu yeniliklere tamamen taraftar değildi. Belki zamanın müsait olduğuna ihtimal vermiyordu. Kim bilir, belki o günlerde haklı olan Talât idi!

Çünkü, hakikaten memleket çok vahim günler yaşıyordu. Koca İmparatorluğu tutan teşkilâtî tek kuvvet İttihat ve Terakki'den ibaretti. Bunun için de dışarıdan zannolunduğu kadar sağlamlık yoktu. Meclisteki fırkanın ekseriyeti temiz insanladı. Memleketi severlerdi. Türklüğün maruz olduğu tehlikeyi anlamıştı. Fakat basit insanlardı. Bilgileri mahduttu. Dünyadan, Avrupa'dan, büyük siyasî meselelerden habersiz idiler. İçerideki dedikodulara, iftiralara, tahriklere, propagandalara kapılabilirlerdi. Ve bilhassa, dinî hissiyata hayatta ve siyasiyatta fazla bir yer ayırmıyorlardı. Din ile dünyanın ayrılabilmesini akılları alamazdı. Eğer memlekette bir fırka hayatı bulunacaksa, eğer ekseriyet kelimesinin bir mânası, bir hakkı ve bir hikmeti vücudu varsa bu temiz, vatansever, fakat matteessüf icap eden siyasî terbiye seviyesine yükselmemiş unsura hürmet etmek, onun hissiyatını gözetmek icap ederdi. Talât kısmen bu zümrenin içinde, kısmen liberal ve müterakki zümrenin içinde olduğu için arada bir irtibat teminini en çok muvaffak olabilen, yegâne muvaffak olabilen bir unsur idi. O olmasaydı İttihat ve Terakki çoktan dağılırdı.

Memleket içindeki düşmanlar ve bunların sicimlerini ellerinde tutan ecnebi propagandalar bunda kusur etmiyorlardı. İttihat ve Terakki dünyanın bütün kusurları ve kabahatları ile malûl görülüyordu. İtti-

hat ve Terakki Osmanlı İmparatorluğu içindeki zavallı ekalliyetleri eziyor, onları Türkleştirmek istiyor, onların lisanlarına ve dinlerine hürmet etmiyordu. İttihat ve Terakki hükümet işlerine gizli gizli karışıyordu. İttihat ve Terakki müfrit derecede chauvin idi. İttihat ve Terakki bütün İslâm âleminde tahrikât yapıyor, bütün Müslümanları birleştirmek emeli güdüyordu. Mısır'da Hindistan'da İttihat ve Terakki gizli murahhaslarının faaliyetlerine dair ecnebî gazetelerde havadisler çıkardı.

İttihat ve Terakki dünyada bütün Türkleri ayaklandırmak ve birleştirmek isterdi. Türk ülkelerini tahrikçi ve propagandacı gösterirdi. İttihat ve Terakki cahildi, mutaassıptı, haris ve menfaatperest idi. Zalim ve müstebitti. Hristiyanları öldürtür, Arap ve Arnavutları ezer, yalnız Türkleri hâkim kılmak ister ve her şeyden evvel kendi şahsî menfaatlerini temine çalışırdı.

İşte mürteci ve softa kafalı eski İttihatçılardan, münevver ve liberal görünen genç zümrelerden başlayarak dahildeki bütün ekalliyetlere ve hariçteki bütün ecnebî gazetelere varıncaya kadar İttihat ve Terakki aleyhinde böyle cihanşümül bir yayılım ateşi vardı. Yalanlar, iftiralar, tenkitler, muahazeler, istifhaflar durmadan sel gibi aktı, bir bomba ve duman halinde İttihat ve Terakki'nin ve Türklüğün üzerine saldırdı. İttihat ve Terakki'yi idare eden ve yürüten küçük bir Türk heyeti işte böyle koca bir dünya ile uğraştı. İçlerinde Talât, hiç sarsılmayan ümidi, hiç kaybolmayan neşesi, itidal ve sükûtu ile bütün dostlarına itimat ve cesaret telkin ediyor, vatan uğrunda mukavemet ve sebatın yıkılmaz bir kalesi oluyordu.

Çünkü bütün bu hücumların yalnız Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak, parçalamak ve Türkü ezmek için yapılan hainane bir suikastten ibaret olduğu anlaşıyordu. Harb-i Umumî çıkıp da Türk vatanını ve Türk milletini bir ahtapot ayakları gibi her taraftan saran ve düşman şebekeyi parçalamak için bir ümit ışığı parladığı zannolunduğu zaman Talât'ın, Enver'in ve arkadaşlarının bu harbe iştirak için gösterdikleri şevk ve arzu ancak memleket aleyhindeki bu mücadeleleri, bu hücumları göz önünde tutmak suretiyle anlatılabilir.

Talât Paşa'nın karakteri...

Osmanlı İmparatorluğunun maruz olduğu bütün tehditlere karşı mücadele ederek Türk vatanını inkırazdan kurtarmak vazifesi İttihat ve Terakki'nin omuzlarında idi. İttihat ve Terakki'nin vahdet ve insicamını muhafaza etmek, kuvvetini düşürmemek ve İttihat ve Terakki'yi memleket için hayırlı ve verimli bir teşkilât halinde yaşatmak vazifesi de Talât'a yükleniyordu. Meşrutiyet devrinde temeyyüz etmiş başka simalar, meselâ Enver Paşa, Cemal Paşa vesaire, İttihat ve Terakki'nin teşkilâtı ile, dahilî işleriyle meşgul değildiler. Onlar sadece hükûmetteki vazifelerini resmî makamlarında görürler ve nazır sıfatlarıyla da İttihat ve Terakki'nin umumî meclisinde fırkanın merkez-i umumî âzaları ve bu heyete dahil daha sair arkadaşları ile toplanırlardı. Fakat Talât cemiyetin asıl merkez-i umumîsinde de esaslı rol oynardı. Merkez-i umumînin mühim kararları Talât'ın iştirakiyle ittihaz edilirdi. Talât hükûmet ve devlet adamlığı sıfatını fırkacılık ve komitecilik sıfatıyla birleştirmek sırrını bulmuştu. Bu iki hüviyetten hangisine daha kıymet verdiği meselesine gelince, Talât'taki hudutsuz ve temiz vatan kıymeti ona hiç bir zaman memleketin menfaatlerini fırka ve cemiyet teşkilâtının menfaatlerinin üstünde tutmak vazifesini unutturmadı. Talât yaşadıkça, siyasî hayat mücadelesinde piştikçe ve tecrübe gördükçe, ondan yüksek bir devlet adamı peyda oldu. Talât Meşrutiyetin halis bir evlâdıdır. Meşrutiyet içinde yetişti, büyüdü ve ebediyete intikal etti.

Yeni Dahiliye Nâzır olmuştu. Bir mesele hakkında görüşmek üzere Bâb-ı Âli'de kendisini görmeye gitmiştim. Biz konuşurken, Rum Patrikinin geldiğini haber verdiler. Tanin Gazetesi Rum Patrikhanesinin ve Yunan emelleri arkasında koştan teşkilâtların şiddetle aleyhinde bulunduğu için, Dahiliye Nazırının odasında Rum Patriki ile karşılaşmamız peş hoş bir şey olmayacaktı. Talât bana yanındaki bir kapıyı işaret ederek: Buraya gir, dedi. Bu, küçük bir istirahat odası idi. Koridora açılan kapısından çıkıp gitmek istedim. Kilitli olduğu için açmak kabil olmadı. Odada biraz oturdum. İçim sıkıldı. Dolaşmak istedim. Dar bir odada ne kadar dolaşılabilir? Rum Patrikinin neler söylediğini, mülâkatının neden

bu kadar uzun sürdüğünü merak ederek muhavereyi dinledim.

Patrik bazı meseleleri ele alarak yeni ve tecrübesiz Dahiliye Nazırını epeyce sıkıştırıyor, müşkül mevkide bırakacak sualler soruyordu. Talât bütün bunlara o kadar maharetle cevap verdi ki, bende memnuniyetle karışık takdir ve hayret uyandırdı.

Ondan bu kabiliyet pek büyüktü. Fransa sefiri M. Bompard bir defa bana Talât'tan bahsederken şöyle demişti:

– Kaç defa, kavga etmek için Talât'ın yanına gittim. Fakat hiç birinde kavga etmeye muvaffak olamadım. Onun yanından daima güler yüzlü ve memnun ayrıldım.

Eminim ki, Talât'ın can düşmanları bile onun şahsî cazibesini, mertliğini ve afif ahlâkını teslim ederlerdi. Talât, bizde eskiden bir anane halinde devam eden ve kelimenin iyi mânasıyla «Kabadayılık» denilen meziyetleri kendinde toplamıştı. En büyük düşmanına bile açıktan, cepheden hücum etmeyi tercih ederdi. Küçük ve âdî entrikalar, sözde durmamalar, yalan ve iftiralar onun nazarında düşmana karşı bir silâh olarak kullanılmazdı.

Talât cesur, asil kalpli ve faziletli olduğu için, bu vasıfları düşmanında bile görse takdir ederdi. Onun nefret ettiği şey, iki yüzlülük ve menfaatperestlik idi. Bir memuriyete geçmek, mebus olmak, yahut malî bir teşebbüse hükûmetin müzaheretini temin etmek için yapılan siyasî şantajlar, bunu yapanlara karşı onun içinde bir nefret, bir tikslenme ve bulantı uyandırır. Fakat bu türlü adamlara ne kadar çok tesadüf ediyordu!

Hayatın tecrübeleri, siyasî hayatın murdarlıkları onun ruhunun derinliklerinde bir acı yaratmıştı. Şimdi insanlar hakkında şüpheli bir bakışı vardı. Fakat hiç bir zaman memleketi kurtarmak ve yükseltmek yolundaki azmi gevşemiyordu. Etrafında gördüğü sahtelik, menfaat hırsı, haset ve küçüklük onu emniyet ettiği arkadaşlarla daha yakından tesanüde sevk ediyordu. Bundan dolayıdır ki, ahlâkının temizliğine emin olduğu muarızları hakkında âdeta bir hürmet beslerdi.

Bir defa, Mahmut Şevket Paşa'nın katlinden sonra, İttihat ve Terakki aleyhindeki hareketlerde bir rol oynayan bir muhalif ile görüşüyordu. Bu zatın pederi, meşrutiyetten evvel İttihat ve Terakkiye girmiş

ve hürriyet davasını benimsemişti. Talât bu eski arkadaşın hatırasına ve oğlunun karakterine karşı duyduğu hürmet ve takdir hissiyle kendisine şunu söyledi:

– Cemal seni arayıp duruyor. Elinde bazı vesikalar da var. Tavsiye ederim, burada durma. İş, fenaya varacaktır.

Talât kendi fırkasını yıkmaya çalışan bir muarızına onu tehdit eden tehlikeyi haber vermeyi ve onu yakalanmaktan kurtarmayı bir mertlik vazifesi bilmişti. Talât aleyhinde birçok iftiralar uyduran ağzılar bile onun cesaretini inkâr edemiyorlardı.

Büyük kabine zamanında, bütün İttihatçılar toplanarak Bekirağa Bölüğüne hapis edildiği günlerde, Talât ele geçirilememişti. Resmî zabıta onu her tarafta arıyordu. Fakat Talât saklanmıya bile hemen hemen lüzum görmeyerek İstanbul’da dolaşüyor, hükûmettekilerin bazıları ile bilvasıta münasebetler tesis ediyordu.

Harp sonlarına doğru, Talât ile Enver’in arası açıldığına dair sonradan bazı şayialar işittim. Bu bapta mevsuk bir malûmatım yoktur. Yalnız, harbin ilk safhasında, Talât’ın ağzından Envere dair çok sitayiş-kâr sözler işittiğimi bilmiyorum. Talât, müşterek vatan davası uğurunda fedakârlık etmiş arkadaşlarını ufak tefek bahanelerle feda etmeyecek kadar ciddi bir düşünceye ve dostluğu unutmaz bir kalbe malikti.

Tanin’in bazı neşriyatından ve bazı icraat münasebetiyle benim ağzımdan işittiği acı tenkitlerden pek çok üzüldüğü ve müteessir olduğu halde, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve bu cemiyetin temsil ettiği ideal gurundaki mücadelenin hatırı için hepsine şikâyetsiz tahammül ediyor ve aradaki bazı fikir ayrılıklarını dostluk münasebetleri sahasına intikal ettirmiyordu.

Talât’ın Cavid’e karşı beslediği itimat, emniyet ve takdir hisleri de onun iffet ve sohbete, vatan uğurunda fedakârane hizmete karşı kalbinde hudutsuz bir muhabbet ve minnettarlık duymasının delili olarak gösterilebilir.

Talât için hayatın en büyük hapsini harpten sonra memleketi terk edip gitmek mecburiyeti teşkil etmiştir. Bu kadar sevdiği, uğurunda gençliğinden beri bu kadar fedakârlıkları, ıztırapları, didinmeleri göze aldığı vatani en bedbaht dakikasında bırakıp gitmek, onun için en bü-

yük bir dert teşkil ediyordu.

Talât bu memlekete gerek İttihat ve Terakki hesabına, gerek kendi şahsı namına bir hesap vermek, izahat vermek vazifesi altında bulunduğunu biliyordu. Vicdanına karşı hiç bir mesuliyet duymamaktan mütevellit bir ruh kuvvetiyle bu hesabı vermeye hazır idi. Fakat galip düşmanlar memlekete girmek üzere idiler. Hükûmette de zalim ve mütehakim bir hükümdar, canlanmış bir saray idaresi bulunuyordu. Haricî ve dahilî düşmanlar memlekette bir adalet işi görmeyecekler, bir intikam ve tahakküm gayesi takip edeceklerdi. İşte yakın dostları Talât'a bu hakikati anlatmaya çalışıyorlardı. Talât onların sözlerini mütalealarını, delillerini dinliyor, haklı olduklarını akıl ve mantık ile teslim ediyor, fakat memleketi bırakıp gitmek hareketi karşısında kalbinden kopan isyan tufanı onun mantığını susturuyordu.

Son hareket dakikasında yanında bulunanlar, onları rıhtımdan alıp uzaklaştıracak motordan iki üç kere çıkıp tekrar döndüğünü, tekrar çıktığını söylüyorlar. Son saniyelere kadar içinde ruhî bir mücadele devam etti. Son saniyeye kadar onu İstanbul'u muvakkaten terk etmenin lüzumuna ve memleket için faydasına ikna etmeye uğraştılar.

Daha evvel, Talât'ın ve bazı arkadaşlarının vatan topraklarını terk edecekleri o vakit sadrazam bulunan İzzet Paşa'ya bildirilmiş ve mütaleası sorulmuştu. İzzet Paşa da düşman işgali altındaki bir İstanbul'da onların durumlarından memleket için hiç bir fayda hâsıl olmayacağını takdir etmiş ve icabında millete karşı hesaplarını vermek üzere avdet edebilmeleri için o aralık harice gitmelerini münasip görmüştü. İzzet Paşa'nın da bu fikirde olması, Talât'ın vicdanını teskin hususunda büyük bir tesir yapmıştır.

Ve bir müddet sonra İttihat ve Terakki Kabinesi istifa edince, İttihat ve Terakki Cemiyetinin de devam edemeyeceği anlaşılmış idi. Fakat İttihat ve Terakki teşkilâtı mahvedilemezdi. Böyle bir hareket en müşkül bir dakikada Türk vatanını kimsesiz, teşkilâtsız ve müdafaasız bırakmak, Türkleri tesanüitten ve topluluktan mahrum etmek olurdu. Onun için harbin ilânında ve idaresinde rol oynamış ileri gelen şahsiyetleri hariçte bırakmak üzere, bir Teceddüt Fırkası teşkil etmeye karar verildi. Daha doğrusu, İttihat ve Terakki Fırkasının adı Teceddüt Fırka-

sına tahvil ediliyordu. İleri gelen İttihat ve Terakki âzaları da bu yeni fırkadan dışarıda kalıyorlardı. Artık ilk İttihat ve Terakki Cemiyeti mahiyeti bütün bütün kalkıyor ve hakikaten siyasi bir fırka başlıyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu şekilde feshine karar verildiği zaman, cemiyetin ve fırkanın elinde bulunan kasa mevcudunun ne yapılacağı noktası da düşünöldü. Taşralardaki mesul murahasların değıştirilmesi mülâhazası karşısında bunlara bir senelik tazminat olmak üzere biner lira verildi. Merkez-i Umumî âzalarına ikişer bin lira tazminat takdir olundu. Ailelerini İstanbul'da bırakıp Avrupa'ya gidecek âzalar beşer yüz lira daha fazla verilmesi münasip göröldü.

Bunlardan başka İttihat ve Terakki'nin nesi varsa hepsi Teceddüt Fırkasına devredildi. İşte memleketi terk etmek mecburiyetinde kalan İttihat ve Terakki şefleri bu iki bin beş yüz lira ile İstanbul'dan gitmişlerdir.

Talât'ı Avrupa'da son bazı hayal sukutları da bekliyordu. Çünkü İstanbul'dan ayrılmak ona bir kenara çekilip dinlenmek yahut eğlenmek için bir vesile vermemişti. O bin türlü pasaport mecburiyetleri, gizlenmek lüzumu içinde çırpınırken bir memleketten bir memlekete gidiyor, tanıştığı siyaset adamları ile, muhtelif teşkilâtlarla konuşuyor, vatana hayırlı olmaya çalışıyordu. Bunlar masrafa ihtiyaç gösterir işlerdi. Kendisine minnettar bulunan, uzun senelerden beri dostu görünen, en yakın bildiklerinden taleplerinin red cevabıyla karşılandığını gördü. Hareminin ufak tefek elmaslarını, hattâ nişanlarındaki taşları sattı. Fakat zevk ve keyif için harcetmedi. Elinde ne varsa hepsini, vücudunu, ruhunu, bütün varlığını vatan uğuruna veriyordu. Nihayet bir düşman kurşunu ile canını da verdi.

Memleketini seven, Türklüğün yükselmesi uğurunda çalışan vatan evlâtları arasında Talât daima yüksek ve muhterem bir mevki tutacaktır.

Talat Paşa, Yedigün Neşriyatı - İstanbul 1943

**POSTA MEMURU TALÂT EFENDÎ'DEN
İHTİLÂLCİ TALÂT BEY'E...**

Derleyen: SELÂHATTİN GÜNGÖR

Merhum Talât Paşa'ya aid hatıraları toplamak vazifesini üzerime aldığım zaman ilk aklıma gelen canlı mehaz Sivas Meb'usu Midhat Şükrü Bleda oldu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski Umumî kâtibi, her devirde tertemiz kalan tarihî şahsiyetiyle Talât Paşa'yı herkesten çok sevmiş, onun daima yakınında bulunmuş, bütün hareketlerini, tatbik mevkiine konulsun konulmasın bütün teşebbüslerini adım adım, safha safha takib etmiş bir zattır.

Midhat Şükrü Bleda, söze Talât Paşa'nın gurbette geçirdiği günlere ait bir hatıra ile başladı;

Bir aralık oğlunun yanına dönmek üzere Berlin'e giden Bayan Bleda'ya Talât Paşa bir gün dudaklarında acı bir gülümseme ile:

– Şimdi düşünüyorum da., demiş, sahne gözümün önüne geliyor. Selânik'te iken, ikide bir sürgün cezasına çarptırılan Bulgar komitacılarıyla karşılaşmıştık. Bunlar vatanlarından ayrılmazdan evvel jandarma nezaretinde bulundukları halde merasimle rıhtımın üzerine toplanır ve içlerinden birinin verdiği işaretle hep birden eğilip toprağı öperlerdi.

Bu, onlar için vatana dönüş ümidinin bir ifadesi idi: «Öptüğümüz toprak, bizimdir. Buraya gene geleceğiz!» demek istiyorlardı.

Eğer bir gün ben de vatanıma dönecek olursam bilir misiniz ne yapacağım?

Bayan Bleda, kendisinin de aynı şeyi yapacağını tahmin ederek sormuş:

– Siz de onlar gibi toprağı mı öpeceksiniz?

Merhum, gözlerinde iki damla yaşla cevap vermiş:

– Hayır! Yiyeceğim! Çünkü onu öpmekle doyamıyacağımı anlıyorum!

Memleket hasreti, Talât paşa'da o dereceyi bulmuş ki, Berlin'de iken kendisini görenler, tanımakta güçlük çekiyorlarmış.

Midhat Şükrü'nün anlattığına göre, «Talât» Berlin'de geçirdiği günler içinde havası tükenen bir balon gibi sönmüştü. Ancak tonu değişmeyen sesiyle teşhis edilebiliyordu. Anasının tabutunu sırtına vurmuş bedbahtlar gibi omuzları ansızın çökmüştü. Ağaran saçları ve ferikçilen gözleriyle bir yaşuyan ölüden farksızdı.

Midhat Şükrü, kahvesinden bir yudum daha alarak sözüne devam etti:

– Daha o zamanlar, Edirne'de seyyar posta memuru. Yaşı yirmi var, yok. Ateşli, acar, tam manasıyla gözünü budaktan sakınmaz bir delikanlı... Fakat, siz şu cür'ete bakın ki, hertarafta vızır vızır hafiyeler dolaştığı bir devirde Talât, seyyar memurluğunu bir siper gibi kullanarak ecnebî postaneler vasıtasıyla gönderilen posta paketlerini açar, «Meşveret» veya «Şûra-yı Ümmet» gibi gazeteleri öteye beriye gizlice dağıtmaktan çekinmezdi. Nihayet günün birinde başlıca arkadaşlarıyla birlikte kendisini de yakalarlar. Faik Bey (şimdiki Edirne meb'usu), Hoca İbrahim Efendi (eski İpek meb'usu), bir de Talât Efendi (o zamanki unvanıyla) kısa bir sorgudan sonra üçünü de hapishaneye atarlar. Edirne hapishanesinde çilelerini doldurduktan sonra artık bir arada ikâmetleri caiz görülmez. Talât Efendi'yi Selâniğe gönderirler. Faik Bey Edirne'de kalır. İbrahim Efendi'yi de memleketi olan İpek'te ikâmete memur ederler.

Deli diye anılan eski Adliye Nazırlarından Rıza Paşa Selânik'te vali.. Talât Efendi, kendisine yardım tertibinden bağlanan gündeliği al-

mak üzere her sabah belediyeye uğruyor ve bu para ile geçiniyor. Fakat, hiç bir iş yapmadan para almak onun izzet-i nefesine dokunmaktadır. Bir gün, elinde bir istida ile doğruca hükûmet konağına giriyor istidasının meali kısaca şu: «*Ya beni serbest bırakın istediğim yerde çalışayım, yahud da vaziyetime uygun bir vazife verin!*»

Deli Rıza Paşa, kapıcı vasıtasıyla kendisine sunulan istidaya göz gezdirdikten sonra «Talât Efendi»yi yanına çağırıyor. Gayet iltifatlı bir sesle:

– Evlâdım diyor, istidamı okudum. Belli ki, fazla müteessir olmuş, heyecana kapılmışsın, halbuki senin gibi memleket işlerinde çalışan gençler kolay kolay yeise kapılmamalıdır! Şimdi hangi işdesin bakalım?

– Hiç bir işde değilim efendim. Evvelce seyyar posta memuruydum.

– Peki öyleyse. Şimdi posta başmüdürlüğüne bir tezkere yazdıracağım. İlk açılacak vazifeye tayin edilirsin. Haydi güle güle evlâdım.

Vali sözünde duruyor. Münhal seyyar posta memurluklarından birine de «Talât»ı kayırlıyorlar. Derken, posta ve telgraf idaresinde başkâtiplik vazifesi boşalıyor. Başmüdüre kendisini kısa zamanda sevdirmeye muvaffak olan «Talât» derhal bu işin başına getiriliyor. Bu yeni vaziyeti, onun Selâniğin münevver gençliğiyle temaslarını çoğaltmasına imkân vermektedir.

Makedonya'nın en nazik devri içindeyiz. Çetelerin faaliyeti günden güne artıyor. Ecnebler, artık bütün işlere yavaş yavaş el koyuyorlar. Rumeli, tam manasıyla tehlikede. Bir şeyler yapmak lâzım. Talât Bey –başkâtiplik vazifesiyle birlikte onun unvanı da değişmişti, artık kendisine Bey diyorlardı– bu yapılacak şeyleri tasarlamakla meşguldü. Ve nihayet günün birinde, Paris'te bulunan Ahmed Rıza Bey'le temas etmek çarelerini mahdud bir kaç arkadaşıyla birlikte başbaşa vererek düşündüler. İlk temas şöyle oldu: Paris'te yaşayan Doktor Nazım, Selânik'teki eniştesi Nuri Efendi'ye, gönderdiği bir mektupta: «Bana orada, bizimle muhabere edecek birini bul!» diye haber göndermişti.

Nuri Efendi, bir gece toplantısında bunu ortaya attı. Doktor Nâzım'dan aldığı mektubu göstererek:

– Bu işi içimizde kim yapabilir? diye sordu.

Bütün reyler, Talât Bey üzerine toplanmaktaydı. Kendisi de bu teklifi derhal kabul etti. Ve ilk mektup yazıldı. Altında «Talât»ın imzası vardı.

Gene bu sıralarda bir gün, Talât arkadaşlarına:

– Bu işin sonu geleceği yok, diye ortaya bir lâf attı. Hep birlikte:

– Ne yapalım? diye sordular.

Talât fikrini söyledi:

– Bir cemiyet kuralım.

Teklif, tereddütsüz kabul edildi ve süratle icraata geçilmek üzere ilk hazırlıklara başlandı. Cemiyetin şimdilik bütün âzası, on kişiden ibaretti: Selânik Askerî Rüştîyesi Müdürü Bursalı Tahir Bey (sonradan meb'us olmuştu), Jandarma kumandanı Naki Bey, Talât Bey, ben Midhat Şükrî, Rahmi Bey (eski İzmir Valisi), Hakkı Baha Bey (meb'us olmuştu), İsmail Mahir Bey (Darülmuaalliminin müdürü), Ömer Naci Bey (meşhur hatib), Kâzım Nami Bey (meb'us), Edib Servet Bey (meb'us).

Bu on arkadaş, Selânik'te, Alatini değirmeni civarında Ömer Naci namına tutulan bir Rum evinin üst katında ortalık karardıktan bir müddet sonra toplanmıştık.

Cemiyetin ilk adı «*Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*» idi. Meşrutiyetin ilânı sıralarında «*İttihat ve Terakki*» oldu. Cemiyetin ilk nizamnamesi müsvedde halinde Süleyman Fehmi Bey'de kalmıştır.

Mühür kazılması işi Ömer Naci'ye havale edilmişti. Bu mührün kime ve nasıl kazdırıldığı hâlâ bir sırdır.

Cemiyetin azası hayli kalabalık olduğu zannını vermek için bizden sonra ilk defa aramıza dahil olacak arkadaş 101 numara verildi. Güya, biz yüz kişilik bir heyettik!

Cemiyetin on birinci azası, ya Cemal Bey'di (Paşa), yahut da Hafız Hakkı Bey (Paşa), faaliyet sahamız, süratle genişliyordu.

Talât bütün bu çalışmaların daima en başında idi. Bir yandan resmî vazifesiyle uğraşıyor, öte yandan kendine asıl iş edindiği cemiyet teşkilâtıyla geceli gündüzlü meşgul oluyordu.

Niyazi Bey'in dağa çıkması üzerine, cemiyetin o zamana kadar gizli kalan faaliyeti açığa vurulmuş oluyordu. Saray telâş içinde idi. Bütün hafiye teşkilâtı seferber edilmiş, Makedonya'nın her tarafına adamlar saldırılmıştı.

İlk tahkikat, şu neticeyi verdi: Bütün fesad ocağını Selânik'teki gizli cemiyet kaynatıyordu ve bu cemiyetin de başında, Posta İdaresi Başkâtibi Talât Bey bulunmakta idi. Derhal umumî müfettişliğe emir verildi:

Talât Bey, Anadolu'da münasip bir mahalde ikâmet etmek üzere Selânik'ten uzaklaştırılacaktı. Fakat Talât Bey, hakkında verilen karar daha önceden umumî müfettişlik dairesindeki cemiyet mensuplarından haber almıştı. Bu sırada, Selânik'te bulunan Manyasizâde Refik Bey merhum da, bir aralık gizlice Hüseyin Hilmi Paşa ile görüşmüş, «Talât»ın teb'idi halinde kendisini çok feci bir akibetin beklemekte olduğunu yarı okşamak yarı tehdid etmek suretiyle umumî müfettişe bildirmiş:

– Paşam, demişti. İnanınız ki, bütün Rumeli, ayaklanmak üzere-
dir. Talât Bey'in Selânik'te kalması lâzım. Bir müddet için «idare-i maslahat» ederek, bu işi pekâlâ savsaklıyabilirsiniz. Eğer böyle yapmayacak olursanız, hakkınızdaki hürmeti mahsusama istinaden arzediyorum. Siz de bir gün kendinizi yatağınızda ölü bulabilirsiniz!»

Hüseyin Hilmi Paşa, zaten Yıldız Sarayının son günlerini yaşamakta olduğunu biliyor ve tedbirlerini de ona göre alıyordu. İhtilâl hareketinin vilâyat-ı selâsede nasıl dal budak saldığını, her taraftan gelen raporlar açıkça göstermekte idi.

Umumî müfettiş, «Talât» hakkında gelen emri yalnız geciktirecek değil, onu hükümsüz bırakabilecek bir mevkiye bulunuyordu. Nitekim, o günden sonra «Talât»ın sürgüne gönderileceğinden artık bahsedilmez oldu.

«Talât» sürgün cezasından kurtulmuşdu. Fakat vazifesi başında da artık kalamadı. Memuriyetinden istifa ederek Avukat Said Efendi'nin frenk mahallesindeki yazıhanesine kâtib sıfatıyla yerleşti. Böylece bir müddet için mütecessis gözlerden kendisini gizlemiş olacaktı.

Bu mekteb propagandalarımız için önümüzde açılmış yeni bir alandı. Cemiyete kaydolunanları burada tahlif ediyor, gizli toplantılarımızı arasına burada yapıyorduk. Bir gün gene böyle bir toplantı esnasında:

– Acaba İstanbul’da bir şube açamaz mıyız? suali ortaya atılmıştı.

Talât Bey hemen bu işi de üzerine aldı:

– Hele bir tecrübe edelim, diyordu muvaffak olursak ne âlâ.

Ve yanına Emanuel Karasu Efendi’yi alarak İstanbul’a gitti. Talât Bey’in İstanbul’da ilk temas ettiği adam o zamanlar Mercan idadisi müdürü olan Hüseyin Cahid Bey’di. Fakat, kendisiyle yaptığı görüşme, Talât için hiç de ümit verici olmadı. Cahid Bey, onu hattâ sonuna kadar bile dinlemeden:

– Sakın ha! demişti. Bu fikrinizden hemen vazgeçmenizi tavsiye ederim. Sizin orada çalışmanız daha muvafıktır. İstanbul’da böyle işleri başarabilecek adam bulamıyacaksınız. Kimseye emniyet etmeyiniz. Hattâ, bana bile bu bahsi bir daha açmayın!»

Talât Bey, Hüseyin Cahid’den sonra, muharrir Mahmud Sadık ve Avukat Baha ile de görüştü. Fakat onlar da kat’î ve müspet bir cevap veremediler. Sadece müphem bir takım vaidlerde bulundular. Talât, uğraşa uğraşa, Galatasaray Sultanisi son sınıf talebesinden üç efendi ile Şûra-yı Devlet âzasından Reşad Bey’i (Doktor Nihad Reşad’ın babasıdır) cemiyete aza kaydettirebilmişti. Bu gençler, Manyasizâde Refik Bey’in teşebbüsüyle Kadıköy’ünde bir evde tahlif edildiler.

Reşad Bey, o günden itibaren, cemiyet aidatı olarak, Mösyö «Pol» imzasıyla Selânik’teki umumî merkezimize her ay birer mecdidiye göndermeğe başladı.

Talât Bey Selâniğe döndüğü gün, bu muvaffakiyetsizliğinden dolayı duyduğu teessürü gizliyememiş:

– İstanbul’da bir şey yapılamayacağını anladım. Biz buradaki işimize bakalım! demişti.

Talât, cemiyetin gelişmesi uğruna hiç bir vasıtayı ihmal etmiyor, her çareye başvurarak gayeye doğru adım adım ilerliyordu. Bir aralık, başta kendisi olmak üzere, bütün cemiyet mensupları, «Makedonya Ri-

zorta» adını taşıyan mason locasına kaydolunduk. Artık daha serbest çalışabiliyorduk.

Beni locanın reisliğine geçirdiler. Birinci mubassırlığa da Talât Bey seçildi. Mason locasına girmekten asıl maksadımız, cemiyeti, haricin müdahalesinden korumaktı. Size bu arada Talât Bey'in, «Bektaşî» tarikatine kaydedilmiş olduğunu da haber vereyim: Selânik'te Harman Köyü'nde bir Bektaşî tekkesi vardı. Bu tekkede sık sık âyinler yapılır, dergâh müntesibleri arasında bulunan hürriyetperverler, bu vesile ile başbaşa verip «ahval-i hazırâ» hakkında serbestçe münakaşalar yürütmek imkânını bulurlardı. Talât Bey, cemiyetin gayesi için Bektaşiliği bir vasıta gibi kullanabileceği ümidiyle, bu tekkeye mürid yazıldı. Fakat tecrübe umduğu neticeyi vermemiş olacak ki, bir müddet sonra tekkeden çekildi.

«Talât»ın Selânik'teki faaliyeti arttıkça etrafındaki hafife çembere de gitgide daralıyordu. Meşrutiyetin hangi şartlar altında ilân edildiğini hemen herkes bildiği için yakın tarihin bu safhasına yeniden temas etmeğe lüzum görmüyorum. Yalnız «Talât»ın bütün bu olup biten hâdiselerdeki rolü, daima birinci plânda geldiğini söylemeliyim.

Fakat o, asla iktidar mevkiinde bulunmağa düşkün bir adam olmamıştır. İş başına geçmek, «Talât»ın nazarında bir gaye değil, memlekete hizmet için sadece bir vasıttan ibaretti.

Osmanlı Meb'uslar Meclisine Edirne mebusu sıfatıyla giren Talât Bey'i günün birinde, Dahiliye Nâzırlığı daha sonra da sadaret sandalyesinde görüyoruz.

Fakat bu makamlar, onun benliğine hiç bir şey ilâve etmediği gibi mücadeleci ruhu üzerinde de en ufak bir tesir yapmamıştı. Talât, herşeyden evvel karakter itibarıyla değişmeyen bir adamdı. Başlıca hususiyeti, lâubaliliği idi. Sadrazam olunca da kendisine pek yaraşan bu lâubaliliği bırakmadı. Çok defa samimî misafirlerini, evinde gecelik kıyafetiyle kabul ederdi. Sadaret konağına nakletmek aklından bile geçmedi. Sultanahmed'deki mütevazî evinde kendisini görenler, onu orta halli bir memur sanırlardı. Ve seyyar posta memurluğundan Osmanlı İmparatorluğu Sadrazamlığına ve ölümüne kadar hayatının bütün devrelerinde, dünyanın en temiz adamı olarak kaldı.

Her «zekâ»nın hakkı olan nükteyi o da severdi. Sözlerinin arasını, bazan o kadar güzel fıkralarla bağlar, durup durduğu yerde arasına öyle zarif espriler sarfederdi ki, dinliyenleri ağzının içine baktırırdı.

Balkan muharebesi koptuğu günlerde Edirne'ye giderek gönüllü asker yazılmıştı. Bir müddet sonra, hastalandı, Harbiye Nezaretinden müsaade alarak İstanbul'a döndü. O sırada, İttihat ve Terakki erkânını yakalayıp yakalayıp Bekirağa Bölüğüne gönderiyorlardı.

Talât Bey'le ben de tehlikede olduğumuzu anlıyarak bir müddet için ortadan kaybolmağa karar verdik. Bir gün Said Halim Paşa'nın yalısından dönüştü, bizim Arnavutköy'ündeki yalıya uğramıştık. Kapıdan içeri girerken bir polisin gelip beni aradığını haber verdiler.

Artık oralarda daha fazla kalmak, tedbirsizlik olurdu. Bulduğumuz yalının arkasında bir dağ yolu olduğunu hatırlıyarak, polis bir daha gelip arayacak olursa, kimseye görünmeden bu dağ yoluyla kaçmağa karar verdik.

Polis tam kapıyı çalarken, biz de yalının arkasındaki dağ yolunu tuttuk. Ortaköy üzerinden, Beşiktaş'a oradan da Beyoğlu'nu geçerek Şişli'ye geldik. Tabii, hep yayan yürümek suretiyle. Bulgarlar o günlerde, Çatalca önlerine gelmişlerdi. Beyoğlu'ndan geçerken, uzaktan uzağa top seslerini duyuyorduk.

Talât Bey bir ara bu seslere kulak vererek durakladı:

– Midhat, dedi, sen şu hale bak. Düşman İstanbul'a giriyor. Baştakiler ise, düşmanla uğraşacak yerde bizimle uğraşıyorlar! Bıraksalar da, herkes gibi biz de cephede, kendimize düşen hizmeti yapsak.

Şişli'de, yakın akrabamızdan bir zat vardı. Talât Bey'le ikimiz, bu zatın evinde gizlenmiştik. Fakat Talât rahat durur mu? Günün birinde, «Ben bu gece Beyoğluna çıkacağım!» diye tutturdu. Ve bütün ısrarlarınıza karşı gelerek, gözünde siyah bir gözlükle çıktı, gitti. Sabaha karşı döndüğü zaman gayet neşeli idi. Mütemadiyen kahkahalarla gülüyordu:

– Ne oldun? Ne var? diye sordum.

Anlattı:

– Polislerin vızır vızır bizi aradıklarını biliyorum ya! (Tokatlıyan)ın önünden geçerken baktım içerde, senin de tanıyacağın (...) Bey, masaya kollarını dayamış oturuyor: Ne kadar korkak olduğunu bilirsin ya. Aklımdan şeytanca bir fikir geçti. Şuna bir muziblik yapayım, dedim. Ve pencereye doğru sokularak gözümdeki siyah gözlüğü çıkardım, dik-katle bir kaç defa kendisine baktım. Nihayet beni gördü. Gördü ama, görür görmez de işi bitti zavallının. Düşün bir kere İstanbul zabıtasının fırıl fırıl aradığı Talât, karşısına geçmiş, kendisine dilini çıkarıyor!

Adamcağız, ne dersin, korkusundan az kaldı bayılacaktı!

Talât, son derece cesur bir adamdı. Ve belki de bundan dolayı korkaklarla alay etmesini pek severdi.

Talât Paşa'nın «Göben»in Karadeniz'e çıkışı vak'asını iş işten geçtikten sonra haber aldığına ben yakından şahidim. Şu hâdisle ile: Yıllardan 914-328 ... Kurban bayramına üç gün var. Ben de o arada, tatili Bulgaristan'da geçirmeğe karar vermiştim. Talât'a sordum:

– Mahzur yok, gidebilirsin! Ortalık süt liman... dedi. Hazırlığımyı yaptım. Hattâ pasaportumu çıkarttım. Veda etmek üzere arife günü akşamı, Bâb-ı Âli'de ziyaretine gittim.

Halinde bir fevkalâdelik vardı:

– Allahâısmarladık demeğe geldim, dedim.

Başını saladı:

– Hiç bir yere gidemezsin!

– Ne oldu?

Karadeniz'deki hâdiseyi tafsîlâtıyla anlattı.

– Sen, böyle bir şey olacağını bilmiyor muydun? diye sordum.

– Vallahi haberim yoktu. Şimdi Enver Paşa telefon etti! Vaziyet çok vahim. Harbe giriyoruz artık... diye söylendi.

Berlin'e yaptığı son seyahatten dönüşü de çok hazindir. Kendisini karşılamak üzere Çekmece'ye gitmişim. Vagonda onu yorgun bir halde buldum.

– Midhat... dedi, harbi kaybettik. Evet.. Bence herşey bitmiştir artık.

İttihat ve Terakki Fırkası kendi kendini feshedip tarihin sinesine intikal ettikten sonra, Talât ve arkadaşları için memlekettten ayrılmak zarureti başgöstermişti. Fakat o, bütün teklifleri reddediyor:

–Bir yerde saklanırım... Beni bulamazlar. Hem vatanımdan ayrı yaşamaktansa, ölüm daha iyi değil mi?.. diyordu.

Nihayet kendisini ikna ettik. Fakat gözü arkada kalarak, istemeye istemeye İstanbul'dan ayrıldı. Nasıl kaçtıklarına gelince: Bunu hemen hemen öğrenmiyen yok gibidir.

Arnavutköy'ünde İhsan Namık Poroy'un sahip olduğu yalının rıhtımına gece karanlığında bir Alman torpidosu yanaşiyor. Talât Paşa ve biraz sonra hemşiresinin yalısından çıkan Enver Paşa torpidoya biniyorlar. Yeniköy'den Cemal Paşa'da onlara katılıyor ve İttihat ve Terakki hükûmetinin bu üç kuvvetli şahsiyeti Karadeniz'in dalgalarını çiğniyerek Odesa'ya doğru açılıyorlar.»

Midhat Şükrü Bleda Talât Paşa'ya aid çok enteresan bir hatırası-nı da bu arada şöyle hikâye etti:

«– Harb-i Umumî içindeyiz. Romanya, mağlûbiyete uğramış ve sulh talebinde bulunmuştur. Türk - Alman - Avusturya ve Bulgar murahhasları, sulh müzakerelerinde bulunmak üzere Bükreş'te toplanmışlardır. Talât Paşa'nın reisliğinde Hariciye Nâzırı Ahmed Nesimi ve Müşir İzzet Paşa'dan mürekkep bir heyet, Osmanlı hükûmetini temsil etmektedirler.

Bir akşam Bükreş'te, Talât Paşa, İzzet Paşa, Ahmed Nesimi Bey, hep bir aradayız. Bir aralık Talât Paşa, İzzet Paşa'ya sordu:

– Paşam.. biz geldik gidiyoruz. Yarın, bu memleketin mukadderatını idare edecek kuvvetli ellere ihtiyacımız var. Sizin tanıdığınız askerî erkân arasında kendisinden istifade edilebilecek, büyük kudrette bir adam hatırlıyor musunuz? Akli başında, vatanperver, faziletli, iyi idareci..

İzzet Paşa'nın böyle bir sual karşısında, bir müddet olsun düşünceğini ve cevap bulmakta güçlük çekeceğini tahmin ediyordum. Fakat öyle olmadı. İzzet Paşa, birden:

– Tanıyorum böyle bir adam.. dedi.

Talât Paşa:

– Kimdir? diye merakla sorunca, kendisinden şu cevabı aldı:

– İsmet Bey.. Miralay İsmet Bey.. Çok zeki, çok çalışkan bir genç erkân-ı harp zabiti.. Muhakkak ki günün birinde bu memleketin en büyük adamı o olacaktır.

Talât Paşa'nın İsmet Bey'e (Büyük Millî Şefimiz İsmet İnönü) hususî alâkası o günden itibaren başlar.

Talât Paşa'nın merhum Atatürk'le muhaberede bulunduğunu bilir misiniz? Size bu hâdiseyi de kısaca anlatayım: Malta'da bulduğum sırada, Talât Paşa ile fırsat buldukça mektuplaşırdık, Talât, bana Berlin'den gönderdiği mektupların birinde şöyle bir haber veriyordu:

«Ben burada, Sarı Paşa ile (Atatürk) muhabere ediyorum. Berlin'de olup bitinleri, kulağıma çalınan şeyleri kendisine bildiriyorum. Sarı Paşa'nın bana verdiği cevaplardan anlıyorum ki, verdiğim bu malûmattan kendisi pek memkun kalmaktadır.

Bugüne kadar meydana çıkmamış olan bu hâdisе, Talât Paşa'nın gurbet ellerinde de vatani kurtarmak mevkiinde bulunanlara yardımda geri durmadığını gösterir!»

Talât Paşa şehit edildiği zaman, Midhat Şükrü Malta'da imiş:

– Hayatımın, diyor, en acı günlerinden birini bu kara haberi aldığım zaman yaşadım. Sade ben mi?. Hepimiz, bütün Malta'daki mevkıflar ona ağlaşmıştık. Ne garip tesadüftür ki, Talât'ın ölüm haberi, bize Malta'dan kurtulacağımızın müjdesiyle birlikte geldi.

Muhafazamıza memur olan Maltalı Gad adında bir zabıt vardı. Bizim böyle başbaşa verip kara kara düşündüğümüzü görünce işi şakaya bozarak:

– Yoksa, Malta'dan ayrılacağınıza mı canınız sıkıldı? diye sormuş, fakat sonra teessürümüzün sebebini öğrenince hayret etmekten kendini alamamış:

– Talât Paşa’yı bu kadar mı severdiniz? İçinizde ona gücenmiş, kin bağlamış tek kişi de mi yok?.. demişti.

Midhat Şükrü Bleda, hatıralarını şöyle bitirdi:

– Talât Paşa, hayatında her ne yapmışsa asla kendi hesabına yapmamıştır. Tarih, onu daima icraatından hesap vermeğe hazır vaziyette bulacaktır. Aklına gelmeyen bir şey varsa, o da «şahsî endişe» idi. Tam mhanasıyla bir lokma, bir hırka ile geçindi. Dünyaya fakir olarak gelmişti. Fakir olarak yaşadı ve fakir olarak öldü.»

Hususî hayatını ve Berlin’de geçen son günlerini refikası Bayan Hayriye Bafıralı’dan dinlediğim gibi yazıyorum:

– Nasıl mı yaşıyorduk? Son derece sade.. Hergün elde kalanlardan bir şey satarak, geçiniyor, fakat kimseye halimizi belli etmiyorduk.

Hardenberg Strase’de küçük bir daire kiralamıştık. Bahaeddin Şakir, Doktor Nâzım ve daha birkaç arkadaşı, Talât Paşa’yı yalnız bırakmıyorlardı. Fakat, vatandan ayrılık, onu yiyip bitirmekte idi. Gözü-müzün önünde bir mum gibi eriyordu. Sabahları erkenden uyanır, çabucak giyinip sokağa çıkardı. Doğruca apartımanımızın biraz ilerisinde oturan Doktor Nâzım’ın yanına.. Orada, bazan saat ona, onbire kadar meşgul olur, yemek zamanından evvel, eve dönerdi.

O gün, gene hergünkü gibi kalktı, gitti. Saat ona doğru eve döndüğü zaman:

– Haydi.. Hayriye.. dedi, seninle biraz dolaşalım. Hava almış olursun.

Fakat ben, mutfakta yemek hazırlamakla meşguldüm.

– Ben çıkmıyayım.. dedim, hem yorgunum.. hem de yemeği hizmetçinin başına barakmak istemiyorum..

– Sen bilirsin!. dedi. Fakat, bir türlü evden çıkmak istemiyordu. Kapıya kadar birkaç kere gidip geldi ve her defasında; titrek bir sesle:

– Allah’a ısmarladık, diyor, sonra tekrar yanıma gelip uzun uzun gözlerimin içine bakıyordu.

– Paşa.. dedim, bugün sizin bir tuhaflığınız var. Çocuk mu oluyorsunuz Allah aşkınıza. Niçin gitmiyorsunuz?

– Bilmiyorum.. Hayriye.. İçimde bir sıkıntı var. Sen yanımda olmadıkça kendimi çok yalnız hissediyorum.

Böyle söyleyerek kapıya doğru yürüdü. Ben de mutfağa döndüm. Aradan bilmem ne kadar zaman geçmişti. On dakika, belki daha fazla.. Kapının zili üstüste çalındı. Hizmetçiler koşup açtılar, içeriye ilk giren eski Selânik Meb'usu Nesim Mazliyah oldu. Arkasından Doktor Nâzım, yüzü sapsarı, gözleri dehşetle dışarı fırlamış, içeri girdi.

Nâzım, beni görünce tarif edilemeyecek bir heyecanla bağırды:

– Hayriye Hanım!. Hayriye Hanım!..

Bu ses, halâ zaman zaman beynimin içinde ürpertiler uyandırır. Deli gibi koştuğumu ve:

– Nâzım Bey.. korktuğum başıma geldi mi? Diye sorduğumu hatırlıyorum. Düşüp bayılmışım. Kendime geldiğim zaman:

– İlle ölüsünü gidip göreceğim! dedim. Mani olmak istediler. Dinlemedim. Ve perişan bir halde Morga koştum. Hain bir kurşunla, beyni parçalanan «Talât»ın kanlı cenazesini bir masanın üzerine yatırmışlardı. Doktorlar, ölümün çok anî surette vuka geldiğini söylüyorlardı. Talât Paşa, en ufak bir ızdırıp dahi çekmeğe vakit bulamadan ruhu-nu Allah'a teslim etmiş.

Cenazesini morgdan kaldıracaklardı: «Hayır, olmaz..» diye ayak diredim. «Talât», kendi evine getirilmeli ve cenazesi oradan çıkmalıydı. Nihayet arzumu yerine getirdiler. O kadar muhteşem bir cenaze alayı yapıldı ki size tarif edemem. Ölüsünü tahnit ettirerek üç katlı bir kasanın içine koydurdum. Namazı Tampilhof'daki camide kılındı. Bu caminin ikmali için Talât Paşa çok çalışmıştı. Orada namazı ilk kılınan ölü de kendisi oldu.

Kanlı elbiselerini hâlâ yanımda saklarım. Cenaze alayının filmi ni de aldırılmışım. Eğer, hükümetimiz emrederse bunları Müzeye teslim etmeğe hazırım.»

Bayan Hayriye, gözlerinden âdeta ihtiyarsız bir halde akan yaş-ları sildikten sonra sözüne devam etti:

– Ölümden mümkün olduğu kadar az bahsederdi. Bu mevzua temas ettiği zaman da teessüre kapılmadan:

– Hayriye.. derdi, beni bir gün, sokakta giderken vuracaklar. Rahat yatağında ölmek bana nasip olmayacak... Buna şimdiden kendini alıştıır! Evden her çıkışında, telefonla adım adım kendisini takip ederdim. O da benim ne kadar meraklı olduğumu bildiği için, uğradığı yerleri, haber verirdi:

– Küçük kulübden çıkıyorum.. Oradan Serklidoryan'a uğrayacağım..

– Şimdi eve geliyorum!

Otomobilinin itfaiye arabalarının sesini andıran bir kornası vardı. Sultanahmed'deki evde, bu sesi çok defa otomobili Köprü üstünden geçerken duyar «Hah.. geliyor.. Yarabbi şükür!..» diye, yolunu beklemeye başladım.

Ay sonlarına doğru, mutlaka parasız kalırdık. Ben, bazan:

– Paşam.. kendimizi neden bu kadar sıkıyoruz?.. diye söylenecek olurum. Talât Paşa, bu sefer gayet ciddi bir tavır alır:

– Ne yapayım ben zengin adam değilim ki, derdi.

Almanya'ya gittiği zaman, emrinde tahsisatı mestureden yüz bin lira vardı. Fakat bu paranın tek meteliğine dokunmamış giydiği çorabın parasını bile kendi cebinden vermişti.

Avrupa seyahatlerinden dönüşte, bütün getirdiği hediyeler, mese-lâ bana bir küçük bluz, annesine birkaç çift çorap gibi basit şeylerden ibaretti.

Cumhuriyet Gazetesi / 25, 26 , 27 Şubat 1943

TALÂT PAŞA'NIN REFİKASI ANLATIYOR...

Meşrutiyet hükûmetinin Sadrazamlarından Talât Paşa'nın nâşı, nihayet Türk topraklarındaki ebedî istirahatgâhına tevdi edilmek üzere memleketimize gelmiş bulunuyor. Birinci Cihan Harbinde Türk hükûmetinin en mes'ul makamını senelerce büyük bir feragatle idare eden bu kıymetli Türk evlâdının mütareke ve ondan sonraki kara günlerde Almanya'da alçakçasına yapılan bir suikaste kurban olduğu malûmdur. 15 Mart 1921 tarihinde Talât Paşa şehit edilmiş bulunuyordu. O zamandan beri geçen müddet zarfında merhumun nâşını ana vatan topraklarına nakil mümkün olmamıştı. Cumhuriyet hükûmeti bu işi başarmış olmakla bu temiz memleket evlâdına karşı vazifesini ifa etmiş bulunuyor.

Bu vesile ile dün merhumun refikası Bayan Hayriye'yi ziyaret ettik. Muhterem Bayan merhumun hususî ve resmî hayatı hakkında bize bazı hatıralarını nakletmek lûtuf ve nezaketini gösterdiler. Bazı hatıralar naklettiler. Bunları okuyucularımıza nakletmeği münasip gördük:

«– Merhum Talât Paşa'nın biricik gayesi ve biricik endişesi Türk milletinin benliğini bulması, yükselmesi, büyümesi ve medenî memleketler arasında lâıyk olduğu yüksek mevkie almasıydı. Hayatını bu işe vakfetmiş bulunuyordu. Fakat merhum Talât Paşa memleketin çok buhranlı bir devrinde yetişti. Bütün hayatı sonsuz mücadeleler içinde geçti. En sonra bu memleketin hayrına vakfetmiş olduğu hayatını yine bu uğurda feda etti.

Bana her zaman şöyle derdi: «Bana rahat döşekte ölmek mukadder değildir Hayriye! Bunu bil ve günün birinde beni alçakçasına sıkılan bir kurşunla kanlar içinde hayata son nefesimi verirken görmeğe hazır ol. Buna kendini alıştır.. der. Ve hakikaten de öyle oldu. Berlin'de uğradığı

suikast hayatında karşılaştığı tek tehlike değildir. Onu Sadrazamlığında bir çok defa vurmak istediler. Bâb-ı Âli'den çıkıp eve gelişini her gece ne kadar büyük endişelerle takip ederdik. Eve gelme saati gecikince merkez-i umumîye telefon eder, orada bulunup bulunmadığını, ne zaman çıktığını, şimdi nerede bulunduğunu dakikası dakikasına takip ederdim ve onu evde yanbaşında görünceye kadar bu üzüntüm devam ederdi. Nihayet o korktuğum facia günü geldi çattı. Onu kanlar içinde bir gün eve getirdiler. Bütün bunlar benim için o kadar feci, o kadar acı hatıralardır ki, aradan seneler geçtiği halde şimdi yine o demleri anarken büyük bir acı ve ızdırıp duyuyorum. Şimdi ondan bana yalnız derin hatırası ve yine bu memleket için akıttığı kanıyla bulanmış elbiseleri kaldı.

Onu öldüren hainin o zaman muhakemesi sırasında söylediği bir sözü burada nakletmek isterim. Katil, isticvabı sırasında Talât Paşa'yı öldürmek kararını tatbik mevkiine koyabilmek için çektiği azapları uzun uzadıya anlatmıştı. *«Onu vurmak üzere kaç defa kendisiyle yüzyüze geldimse hiç bir zaman buna muvaffak olamadım. Talât Paşa'nın bakışları ve şahsiyetinin kuvveti beni bu kararımı tatbik etmekten da-ima alıkoydu. Nihayet onu yüzüne karşı vuramayacağımı anladım. Onun için kendisini arkasından vurdum»* demişti. Talât Paşa'nın bu şahsiyet kudreti bir çok defalar hayatını kurtarmıştır.

Talât Paşa bütün Umumî Harp içinde memleketin türlü dertleriyle uğraşırken nüfuzundan ve mevkiinden istifade ederek hiç bir zaman şahsı ve ailesi için en ufak bir imtiyaz ve menfaat elde etmeğe kalkışmamıştır. Hiç unutmam harbin en şiddetli bir devrinde bir gün askerî levazımat-ı umumîye müdürü merhum Topal İsmail Hakkı Paşa evimize gelmiş, yemeğe kalmıştı. Tabii biz de bütün İstanbul halkının süpürge tohumundan yapılmış o siyah berbad ekmeğinden yiyorduk. İsmail Hakkı Paşa bunu görünce bir Sadrazamın evinde bu çeşit ekmeğin yenmesine gönlü razı olmamış olacak ki, bizim sivil komiserimiz Cevad'a ertesi gün kendisine gelmesini söylemiş. Cevad da ertesi sabah İsmail Hakkı Paşa'yı görmüş, İsmail Hakkı Paşa kendisine bize gönderilmek üzere bir torba dolusu beyaz ekmeğe vermiş ve her sabah kendisini ziyaret ederek bu ekmeğe almasını söylemiş.

Cevad eve beyaz ekmeği getirince son derece memnun olduk, gerek ben, gerek Talât Paşa'nın doksan yaşındaki validesi bu bozuk ve

mahlût ekmeklerden çok müşteki idik. Hazımsızlıktan cildimiz taharrüş etmiş bulunuyordu. Şimdi beyaz ekmeği görünce bundan ötürü sevincimiz son derece arttı.

Paşa, o akşam eve geç gelmişti. Sofraya oturup beyaz ekmekleri görünce: «Bu nedir?» diye sordu. Keyfiyeti kendine anlatınca fevkalâde kızdı. Gerek benim gerekse hasta yatan annesinin ısrarlarına kaluk bile asmayarak Cevad'ı çağırdı. Sofradaki en küçük lokmalara varınca-ya kadar beyaz ekmekleri toplattı ve Cevad'a İsmail Hakkı Paşa'ya biz-zat söylemesi için şu sözleri söyledi:

«İsmail Hakkı Paşa'ya selâm söyle. Biz hergün vesika ile ekmeği-mizi mahalleimizin fırınından alıyoruz. Bu ekmeğe ihtiyacımız yoktur.»

Bütün harp müddetince İstanbul halkı ne yemişse Sadrazam da aynı şeyi yemiştir. Talât Paşa halktan ayrılmamayı ve şahsî menfaatini bir saniye bile düşünmemek için bütün hayatı müddetince kendisine en büyük prensip yapmıştı.

Bayan Hayriye, sözlerine şöyle devam etti:

– Memleketi çok düşünürdü. Biricik arzusu, biricik gayesi memleketin saadete erişmesinden ibaretti. Geceleri pek az uyur, gecenin çok ilerlemiş saatlerine rağmen çalışmaktan geri kalmazdı. Memleket hakkında en basit meseleler için bile saatlerce kafa yorar, kılı kırk yarar, vatanın menfaatine halel gelmesin diye sonsuz bir gayret sarfederdi.

Paşa, mevkiinin ehemmiyetine, nüfuzunun kuvvetine rağmen asla hodkâm değildi. En ufak bir şahsî ihtiras beslemezdi: «*Elbet bir gün memleketi daha büyük liyakatle idare edebilecek eller yetişecek. O zaman bu ağır vazifeyi kendilerine büyük bir kalb inşirahı ve memnuniyetle tevdi edeceğim*» derdi.

Nitekim Anadolu'da Millî Hareket başladığı ve muvaffakiyete doğru adımlar attığı zaman paşa son derece memnun olmuştu. Senelerden beri bin bir ıstırap içinde gülmeyen yüzünde ilk defa tebessümün tatlı ışıklarını sezdim. Kendisi anavatanından uzakta, fakat kalbi Anadolu'da idi. Millî harekâtın muvaffak olması için gece gündüz dua ederdi.

Ne yazık ki, memleketin bu mesut günlerini göremedi. Gözleri açık gitti. O, hele böyle bir bedbahtlığa asla lâayık değildi.

Bayan Hayriye, gözlerini paşanın duvarda asılı duran yağlı boya büyük bir portresine çevirdi. Çok kuvvetli bir fırça tarafından yapıldığı hemen göze çarpan bu tablonun alt tarafları henüz nâtamamdı. Yalnız yüz ve heyet-i umumiyesiyle baş mükemmel bir şekilde yapılmıştı. Elbiseleri ve ceketi ancak umumî çizgileriyle belirtilmiş, altında muşamba olduğu gibi görünüyordu.

– Bu resim, Alman İmparatorunun hususî ressamı tarafından yapılmaya başlanmış, fakat yarıda kalmıştır. Bu ressam, Sultan Reşad'ın, Talât Paşa'nın, Enver Paşa'nın ve Cemal Paşa'nın resimlerini yapmak için İstanbul'a gönderilmişti. Fakat dikkat ederseniz tamamlıyamadı. Resim yarım kaldı. Zavallı Paşanın mukadderatı böyle yazılmış. Her işi yarıda kaldı. Memleketinin kurtuluşunu göremedi. Daha yarı yolda iken o alçakça suikasta uğradı. Dikkat ederseniz, ressam resmini yaparken gözlerini de yaşlı gibi yapmıştır. Bu resme baktıkça Paşayı talihi-ne ağlar sanıyorum.

Paşa'nın mevkiine karşı asla bir hırs beslemediğini daha evvel söylemiştim. Fakat gerek yüksek kabiliyeti ve şahsiyetinin kuvveti, gerekse sonsuz temizliği ve işbirliği bütün umumî harp yıllarında karşısına ciddi bir rakip çıkarmadı. Bu hususta şahit olduğum bu hatıramı nakledeyim:

Hürriyet ve İtilâf Fırkası kurulduğu zaman, Paşa bunu son derece büyük bir hüsnü niyetle karşıladı. Bazı fırka arkadaşlarının bu fıkranın kuruluşunu iyi gözle görmemelerini ilk önce tenkit eden Paşa'dır. Bu fırkanın ileri gelenleri, yani Sadık Bey, Lütfi Fikri Bey hep İttihat ve Terakki'nin eski nüfuzlu şahsiyetlerindendir. Bunlar, her hangi bir mülahaza ile İttihat ve Terakki'den ayrılarak Hürriyet ve İtilâf Fırkasını kurdular.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası kurulunca bunların ileri gelenleri, Lütfi Fikri'yi bazı taleplerde bulunmak ve fikirler dermeyan etmek vazifesiyle Talât Paşa'ya göndermişler. Talât Paşa her defasında Lütfi Fikri'yi derhal kabul etmiş, kendisine fevkalâde iltifatlarda bulunmuş; İttihat ve Terakki'den ayrılması hakkında en ufak bir serzenişte bulunmak şöyle dursun, bilâkis: «Bu yeni fırkayı kurmakla memlekete hakikaten büyük bir hizmette bulundunuz. İnşallah fırkanız kuvvetlenir, büyük işler ya-

par ve iktidarı eline alabilir. Bu memleket sizlerin de büyük kabiliyetlerinizden istifade eder» gibi sözlerle metihlerde bulunur. Lütfi Fikri Bey'e kahve ve sigara ikram eder. Lütfi Fikri Bey bu vaziyet karşısında bir türlü kendisine fırkası tarafından verilen vazifeyi yerine getiremez.

Nihayet hiç bir iş beceremeyeceğini anlayınca arkadaşlarına:

– Birader, beni bir daha Talât Paşa'nın yanına göndermeyin. Orada elim dilim tutuluyor. Karşısında şaşırıyor, bir şey söyleyemiyorum, diyor.

Talât Paşa ile birlikte memleketi terketmemiz çok hazin olmuştu. Paşa, İstanbul'dan sonsuz bir ıstırap içinde uzaklaştı. Oraya bir daha ne zaman dönebileceğini bilmiyordu. Onu en fazla sarsan şey ise vatanından, bir haine, bir memleket düşmanına yakışacak şekilde kaçır gibi gitmesi idi. Bu yüzden duyduğu ıstırap hudutsuzdu.

Şimdi aradan seneler geçtikten sonra Cumhuriyet hükûmeti bu büyük memleket evlâdının temizliğini bütün dünya ve tarih önünde ilân ederek onun daha uzun müddet yurt toprakları dışında yatmasına lâkayt kalamamış bulunuyor. Eminim ki, şimdi anavatandaki ebedî istirahatgâhına tevdi edilirken onun ruhu şad olacaktır. Onu düşünen büyüklerimize «*Yeni Sabah*» vasıtasıyla teşekkür etmeyi kendime bir borç bilirim»

Yeni Sabah Gazetesi / 24 – 25 Şubat 1943

«Talât Paşa'yı nasıl bilirsiniz?» — «İyi biliriz!»

Yazan: Vâlâ-Nurettin (Vâ-Nû)

Sadrâzam Talât Paşa'nın na'sı dün törenle İstanbul'a getirildi. Buna dair tafsilâtı, gazeteler, havadis sütunlarında uzun uzun, resimlerle tasvirlerle canlandırıp duruyor. Bu arada, artık ihtiyarlamış olan «Genç-Türkler»i bir arada toplanmış görerek rikkat duyuyoruz. ...

Beni mütehassis eden bir hâtıra ile Talât Paşa'yı hususî hayatından bilirim: Selânik'te mektebimizin müdürüydü; babamın da talebesiydi. Şöhreti parlamadan evvel görüşürdük. O dar çerçeve içinde de sevimliliği, zekâsı, kendini saydırmasıyla dikkate çarpardı.

1879 senesinde doğduğuna göre, bugün hâlâ yaşasaydı 64 yaşında olacaktı. Halbuki 34 yaşında İttihat ve Terakki'nin -resmî değilse bile- hakikî lideri halini almağa başlıyan, 35 yaşında Dahiliye Nazırlığına, 42 yaşında da Sadrazamlığa geçen bu keskin zekâ, 1921'de, 47 yaşındayken Berlin'de bir suikaste uğrayıp öldürüldü tarihimizin onun tarafından idare edilen safhasını şöyle tarif edebiliriz:

Talât, bu milleti gençleştirmek, geliştirmek azim ve inanile ona büyük bir hamle yaptırmak teşebbüsünde bulunmuştur. Fakat sıçrayan ham vücut tıkmış, yuvarlanmış; bizzat müteşebbisi de ezmiş, üstelik: «Başıma bu belâyı neden açtın?» diyerek bir zaman Talât'ı kabahatli görenler olmuştur.

Şimdi Talât'ın ve arkadaşlarının mukadderatlarını ifade eden 1908-1914-1918 senelerine daha uzaktan, daha tarafsız ve soğukkanlı

bakabiliyoruz. Onlar geri kalmış olan bu camiayı cidden ileri sürüklemek isteyenlerdi. Niyetleri halis, fakat kendilerinin ve muhitlerinin maddî ve manevî imkânları müsait değildi. Milletin talihiyle 1914'de kumar oynamak hakkını haizmiydiler, değil miydiler; buna dair karar vermeği de daha ilerinin tarih münekkitleğine bırakalım. Fakat şimdiden gördüğümüz ve söyleyebileceğimiz:

Bugünün Türkiyesi, Talât ve arkadaşlarının kâh doğru; kâh yanlış hareketlerini görerek çok ibret dersi almış, tecrübe, basiret sahibi olmuştur. Şayet 1939 - 1943 harbi esnasında dünyaya parmak ısırtacak bir akıl ve izam gösteriyorsak, bunda, 1914'teki «ya herrü! ya merrü!» Zihniyetinin bir etkisini aramak lâzımdır. Bazı ilim enstitüleri tecrübelerinden menfî netice alan âlimlere de *-kendilerinden sonrakileri o zahmetlerden kurtardığı için-* mükâfat verirlermiş. Bilmem cemiyet ilimlerinin tatbikat cihetinde de buna cevaz var mıdır? Fakat genç atılgan, vatanperver, dürüst Talât Paşa, ne yaptıysa iyilik olsun diye yapmıştır. O bizden, bizim içimizdendi. Halk çocuğuydu. Fakat bir ailenin evlâdıydı. İlk gençliğinde ancak posta memuru olabilmış; siyasete karıştıktan sonra resmî tahsilini bitirmek muvaffakiyetini elde etmiştir.

Ona hele pek sevdiği memleketine döndüğü bugünler zarfından ancak ve ancak hürmet ederiz; iyiliğini hatırlarız; ve ölüler hakkında cenaze merasiminde sorulan şu son suale şu son cevabı veririz:

- Talât Paşa'yı nasıl bilirsiniz?
- İyi biliriz.

26 Şubat 1943 - Akşam Gazetesi

TALÂT PAŞA'NIN CENAZESİNİN GETİRİLMESİ

Yazan: HÜSEYİN CAHİD YALÇIN

Birinci Cihan Harbinden sonra iltica ettiği Almanya'da öldürülen ve o zamandan beri muvakkaten Berlin'de medfun kalan Talât Paşa'nın bakiye kemikleri bugün anavatanda bütün Türk milletinin derin hüznü ve teessür ve hürmet ve muhabbet duyguları içinde Hürriyet-i Ebediye Tepesine defnediliyor. Talât Paşa tekmil Meşrutiyet devrini nefsinde hemen hemen teşhis ettiriyor denilecek derecede bu memleketin kurtuluş tarihinde rol oynamış yüksek ve müstesna bir şahsiyettir. Türkiye Meşrutiyet inkılâbını yapan İttihat ve Terakki dahilinde fena idareye inzımam eden haricî tazyik ve entrikalar yüzünden mahvolmak üzere bulunan vatani kurtarmak için milletin göğsünden kabarmış bir azim ve gayret hamlesi idi. Fakat bu hamle vekayii ve mukadderatın çetin ve makûs cereyanı, vazifenin âdeta imkânsız denilecek derecede ağırlığı yüzünden beklenen neticeyi veremedi. Memleket içtinap edilmek istenen felâketin içine büsbütün dalarak bir hale geldi. O zaman yine milletin sinelerinden kopan bir isyan ve mücadele hamlesi ile Millî Mücadele başladı ve Meşrutiyet inkılâbının erişemediği saadet ve muvaffakiyete Cumhuriyet İnkılâbı yükseldi.

Cumhuriyet inkılâbının temsil ettiği yüksek vatanseverlik ruhu kendisine takaddüm eden devrede vatan uğurunda yapılan mücadelelere lâkayt kalamazdı. Bundan dolayıdır ki millî hayatımızda temiz, dürrüst ve fedakâr surette azamî hizmetler ifasına çalışmış bir evlâdını ecnebî topraklarında garip ve bîkes bırakmıyarak onu vatana getirdi ve göğsüne basarak ebedî makberesine tevdi etmeyi bir vazife bildi.

10 Temmuzda Meşrutiyet ilân edildiği ve İttihat ve Terakki hükûmete hâkim görüldüğü sırada memleketin durumu şu idi: Türkiye’de hükûmet bir heyulâdan ibaret idi. Türk hükûmeti lâfzan bile müstakil adde-dilemiyecek derecede ecnebî tesir ve nüfuzu altında bulunuyordu. Kapitülâsyonlar hükûmetin istiklâline vurulmuş bir zincir idi. Kapitülâsyonlar hükûmeti adlî ve inzibatî sahada tahdit ettiği kadar iktisadî ve malî sahada da eli bağlı bırakıyordu. Türkiye içinde yaşıyan ecnebler ne Türk zabıtasını tanırlar, ne Türk malîyesine vergi verirlerdi. Her sefir Bâb-ı Âli üzerinde en muzirrane tazyiki yapmakta diğer sefire rekâbet ederdi.

Memlekette ordu ve donanma lâfzan mevcut idi. Bütçe yoktu, maaşların ve masrafların muntazaman ödenmesi akla sığmayacak kadar imkânsız bir işti. Hükûmet makinesi bu kadar zayıf olduğu gibi memlekette bir hükûmet tesisini imkânsız kılacak kadar karışıklık ve ayrılık vardı. Birçok unsurdan tereküp eden Osmanlı İmparatorluğu bütün ağırlığını yalnız Türk unsuruna yükletiyordu. Tarlada o çalışır, vergiyi o verir, askere o giderdi. Türk vilâyetlerinden toplanan paralarla Make-donya’da, yahut başka uzak vilâyetlerde imar ve ıslâh projeleri tatbik olunurdu. Türk köylüsünü ve Türk milletini Avrupa şantajı ile sömüren bu muhtelif unsurlar Türk hükûmetini yıkağı gaye bilmiş birer düşman idiler. Arkalarını Avrupa’ya dayamışlardı. Her biri büyük bir devletin kölesi ve mahmisi idi. Bütün Avrupa’nın propaganda makineleri Türk’ün aleyhinde çalışıyor, ekalliyet unsurlarını birer mağdur halinde gösteriyor, memleketi anarşi içinde ilân ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu içtinabı imkânsız bir gidişle inhilâle doğru yürüyordu.

İşte İttihat ve Terakki bu devleti kurtarmak vazifesini, tecrübesiz ve genç omuzlarına hudutsuz bir cesaret, sarsılmaz bir iman ve hamiyet ile yükledi. İdareyi ıslâha, hükûmet makinesini tamire, ordu ve donanmayı ihyaya teşebbüs etti. Fakat ilân edilen fikir, söz ve kalem hürriyeti memleket içindeki düşmanların elinde Türklüğe karşı çevrilmiş en muthiş ve zehirli bir silâh hizmetini görüyordu. Türkleri mahvetmek için kullanılan bu propagandaya bizzat bazı düşüncesi basit Türkler bile kapılmıştı. İttihat ve Terakki içeride ve dışarıda kudretli, muazzam ve insafsız düşmanlarla pençeleşti. Elinde tek bir silâh vardı: *Vatan aşkı ve iman*.

Meşrutiyet inkılâbı Türkiye için bir kurtulma ışığı teşkil edince, düşmanlar ellerini çabuk tutarak son darbelerini vurmağa kalktılar.

Avusturya va Macaristan İmparatorluğu Bosna ve Hersek' ilhak etti. Bulgaristan istiklâlini ilân etti. Yemen'i, Horan, Arnavutluğu ateşe verdiler. İtalya Trablusgarba saldırdı. Beceremediğini anlayınca Balkanlıları kışkırttı. Dahilî hiyanetin sebep olduğu hükûmet değişikliği içinde patlak veren Balkan harbi Türk tarihinin en hazine ve en fecaatle dolu bir sayfasını teşkil eder. Bütün bu hercû merçler dört sene içine sıkışmıştı! Balkan harbinden sonra, İttihat ve Terakki ancak bir, bir buçuk sene kadar nisbeten rahat bir çalışma temin edebildi ve bu sayededir ki, Türkiye Birinci Cihan Harbinde hayranlık ile karşılanacak bir savaş ve metanet kudreti gösterdi. Arabistan'da, İran'da, Kafkasya'da, Dobruca'da, Galiçya'da, Çanakkale'de, Irak'ta, bin bir cephede kahramanca dövüştü. Fakat İttihat ve Terakki bu memlekette uyuşup kalmış vatan aşkını tekrar diriltmişti. Türke kendi nefesine inanmayı ve kurtuluşu kendi silâhından beklemeyi öğretmişti. Bu aşkın ve bu imânın yarattığı mucizeyi şimdi iftihar ile görüyoruz: Millî mücadelede ecdadının yüksek kahramanlığı ile dövüşen Türk artık her tehlikeye istihfaf edecek bir kudretle vatan topraklarına yerleşmiş bulunuyor. Bugün Talât Paşa'nın kemikleri huzurunda Türk milleti bir hürmet hissiyle eğiliyor sa sebebi bütün o çetin mücadelelerde onun en başta yürümesinden ve Türkün hürriyet ve istiklâl bayrağını elinde taşımasından dolayıdır.

Yeni Sabah Gazetesi / 26 Şubat 1943

TALÂT'IN TABUTU ÖNÜNDE

*Alnındaki ter bir vatanın döktüğü terken,
Nabzındaki kan belki de bir nesle yeterken,
En sonra, şu bir torba kemik sen misin? Anlat.
Biz dipdiri verdik seni bir devlete Tal' at!
Takrîben adamlık sana yetmezdi, tamamdın;
Sen kütle-adam, millet-adam, bayrak-adamdın.
En sevdiğin insan senin en çıplak olandı,
Şanlar, senin ölçünle, palavraydı, yalandı,
İnsanların insanlara verdikleri şanlar!
Göğsünde kalır, kalbine girmezdi nişanlar!
Aslâ derileşmezdi vezîr esvabı sende,
Sen zorla büyüktün ne kadar istemesen de!
En sonra eğildinse de kurşunla eğildin,
Altınlar akarken de züğürd ölmeyi bildin.
Neymiş sana heykel? Ne demekmiş sana türbe?
Arkanda kalan tertemiz ismin yetişir be!*

*Mithat Cemal
(24 Şubat 1943)
Cumhuriyet Gazetesi*

Osman Selim Kocahanoğlu

ATATÜRK'E KURULAN PUSU

İzmir
Suikasti'nin
İçyüzü

2.
BASKI

İzmir Suikasti üzerine şimdiye kadar yapılmış en kapsamlı

204 sayfa, B1 boyutunda, 22 Fotoğraf, seriyeleştirilmiş 2 baskı

TEMEL YAYINLARI

TARİH DİZİSİ

•
Midhat Paşa'nın Hâtıraları (C: I-II)
HAYATIM IBRET OLSUN ve YILDIZ MAHKEMESİ VE TÂİF ZINDANI
Haz: Osman Selim Kocahanoğlu

•
KAFKAS YOLLARI / İKİ KOMİTE İKİ KITAL
Ahmet Refik (Altınay)

•
İTTİHAT - TERAKKİNİN YARGILANMASI
Osman Selim Kocahanoğlu

•
ŞEYH SAIT İSYANI VE İSTİKLAL MAHKEMESİ
Ahmet Süreyya Örgüevren

•
İTTİHATÇILARIN GİZLİ MEKTUPLARI
Hüseyin Cahit Yalçın

•
DERVİŞ VAHDETİ VE ÇAVUŞLARIN İSYANI
Osman Selim Kocahanoğlu

•
ŞEYH BEDREDDİN / Şerafettin Yaltkaya

•
FELAKET GÜNLERİ (I - II)
Maliye Nâzırı Cavid Bey'in Mütareke Notları

•
YÜKSELEN HİLAL / Dr. Ernest Jackh

•
ATATÜRKTE KURULAN PUSU
Osman Selim Kocahanoğlu

•
NUTUK - SÖYLEV / M. Kemal ATATÜRK
Haz: Osman Selim Kocahanoğlu

•
OSMANLI'NIN MÜTAREKE MECLİSİ
Osman Selim Kocahanoğlu

•
OSMANLI'NIN SON MECLİSİ
Osman Selim Kocahanoğlu

Süleyman Kâni İRTEM

YILDIZ ve JÖN-TÜRKLER

İttihat-Terakki'nin Gizli Tarihi

♦ Jön-Türk hareketini doğuran okul: Askerî Tıbbiye Mektebi... ♦
İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin ilk kurucuları ve Nizamnamesi...
♦ İttihat-Terakki, Ahmet Rıza, Mizancı Murad, Abdülhamid ve
Said Paşa... ♦ Taşkılla Divân-ı Harbi ve Şeref Kurbanları... ♦ Sa-
hip Molla'nın ihaneti ve Abdülhamid... ♦ Jön-Türklerin Paris
toplantısı... İttifak ve bölünme... ♦ Abdülhamid'i hançerleyen
Paris mektubu ve Ahmed Cellalettin Paşa... ♦ Prens Sabahattin,
İttihat-Terakki ve Abdülhamid... ♦ İttihat-Terakki Cemiyeti, Se-
lânik ve Talat Paşa... ♦ İsmail Kemal ve bir ihtilâl teşebbüsü... ♦
Erzurum'da bir halk ayaklanması... ♦ Harbiye Mektebinde hür-
riyet mücadelesi... ♦ Jön-Türklerin çıkardığı dergi ve gazete-
ler... ♦ Abdülhamid'e karşı Ermeni ittifakı... ♦ Şeref Kurbanları
ve Trablusgarp ahvâli... ♦ İttihat-Terakki'nin ilk Nizamnamesi...
♦ İttihat-Terakki'nin gizliliği, masonluğu ve Fedai Komiteleri... ♦
Şemsi Paşa'nın öldürülmesi ve Tatar Osman Paşa'nın dağa kaldı-
rılması... ♦ Firzovik toplantısı ve Abdülhamid'e tehdit telgrafı...
♦ Mustafa Kemal ne kadar İttihatçı... ♦ Meşrutiyetin ilanı ve 23
Temmuz 1908 Selânik günleri... ♦ Ohri İslam Cemiyeti ve İtti-
hat-Terakki... ♦ İttihat-Terakki ve Bulgar ittifakı... ♦ Şerif Paşa
ve Prens Sabahattin Avrupa'da...

♦ DÜNÜ BİLMEYEN BU GÜNÜ ANLAYAMAZSINIZ...

Süleyman Kâni İRTEM

MEŞRUTİYET DOĞARKEN

1908 Jön-Türk İhtilâli

◆ Meşrutiyet şafağı sökerken Yıldız ve Sultan Abdülhamid... ◆ Abdülhamid'in iki yedek akçesi: Said ve Kamil Paşalar... ◆ Ağzı var dili yok bir Vükelâ Meclisi... ◆ Gül suyu ile yıkanmış meşrutiyet inkılâbı... ◆ Abdülhamid'in en kasvetli gecesi ve hürriyetin ilânı... ◆ Tanzimat'tan Meşrutiyete bir Osmanlı toplumu... ◆ Abdülhamid'in meşrutiyet yemini ve Kamil Paşa... ◆ Said Paşa'nın ilk meşrutiyet kabinesi... ◆ Osmanlının Mikadosu Sultan Abdülhamid... ◆ Abdülhamid'in yakınları İstanbul'dan kaçıyor... ◆ Osmanlı meşrutiyetçilerinin büyük yanılgısı... ◆ Recep Paşa muamması ve bir cenaze merasimi... ◆ İmparatorluğun kursağında kalan meşrutiyet sevinci... ◆ Meşrutiyetin üç tilsimi ve yırtılan haysiyet perdesi... ◆ İttihat-Terakki sadece sükût-u hayalden ibarettir... ◆ Meşrutiyet ilânında Hicaz ve Mekke Emirliği... ◆ Bulgaristan artık bağımsızlığını ilân ediyor... ◆ Tanzimattan Sonra Bosna-Hersek meselesi... ◆ Osmanlı boykotaj tarihi ve Avusturya mallarına uygulanan boykot... ◆ Meşrutiyet ilânı ve Girit'in elden çıkması... ◆ Meşrutiyet Meclisi nasıl açıldı? ◆ Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza, Âyan Reisi Said Paşa... ◆ Abdülhamid mebuslara ziyafet veriyor... ◆ Prens Sabahattin, Ahmed Rıza ve Abdülhamid...

◆ DÜNÜ BİLMEYEN BU GÜNÜ ANLAYAMAZSINIZ...

Hüseyin Cahit YALÇIN

TARİHİ MEKTUPLAR

*İttihatçı Liderlerin
GURBET MEKTUPLARI*

Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu

Yurt dışına kaçan İttihatçı önderlerin 1920-1921 yıllarında kendi aralarında ve Mustafa Kemal Paşa ile mektuplaşmaları... Millî Mücadelenin toz-dumanı içinde, tarihe sıkılmış kurşunlar gibi ağır ve tehdit dolu mektuplar... İhtiras, kıskançlık, pişmanlık, riyakarlık ve acı itiraflarla dolu 180 tarihi mektup... Aynı damardan beslenmiş Meşrutiyet ve Cumhuriyet kadrolarının ideoloji ve iktidar kavgaları... Millî Mücadelede İttihatçılık ve İttihatçılar...

Talat Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya...

Mustafa Kemal Paşa'dan Talat Paşa'ya...

Enver Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya...

Mustafa Kemal Paşa'dan Enver Paşa'ya...

Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya...

Mustafa Kemal Paşa'dan Cemal Paşa'ya...

Meşrutiyet'in sönen yıldızları ile Cumhuriyetin yükselen hilâline tarihimiz nasıl bir kader hazırladı?..

Bu kitapta mektubu bulunan veya kendine mektup yazılan kişiler:

Mustafa Kemal Paşa, Talat Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa, Dr. Nazım, Cavid Bey, İsmail Canbulat... Ahmet Rıza Bey, Rauf Orbay, Galip Kemali, Falih Rıfkı, Dr. Bahaettin Şakir, Halil Paşa, Fethi Okyar, Cevat Abbas, Kara Kemal, Câmi Bey, Memduh Şevket, Dr. Ruşhî, Edip Servet, Erzurumlu Cafer, Hakkı Behiç, Hacı Adil Bey, Eyüp Sabri ve EMANULLAH HAN...

Maliye Nazırı CAVİD BEY

FELÂKET GÜNLERİ

I-II

Mütareke Devrinin Feci Tarihi

- ♦ Vahdettin Sarayda mı yoksa kümeşte mi oturur...
- ♦ Damat Ferit Paşa ve iplikleri yüksekten çekilen komplo...
- ♦ Enver Paşa kaçacağına alınına kurşun sıkmalıydı...
- ♦ Ahmet Rıza ile Mustafa Kemal'in kabinesi... ♦ Yunus Nâdi'ye her şey yazdırılabilir...
- ♦ Alçaklar defterine yazılacak bir isim daha... ♦ Kürt Şerif Paşa ve Seyyit Abdülkadir...
- ♦ Mustafa Kemal'in ellibin liraya şiddetle ihtiyacı varmış...
- ♦ İngiliz kölesi Rıza Tevfik ve evlâtlarına iftira gönderen bir memleket...
- ♦ Mustafa Sabri en çok Mustafa Kemal'den korkuyormuş...
- ♦ Vatanseverlik Anadolu'nun bağrında mücadele vermekle olur...
- ♦ Yanı ölü bir Sultanla defî bir Sadrazam... ♦ İstanbul şimdi alçaklar ve satılmışlarla doludur...
- ♦ Ahmet Rıza'nın Kuva-yı Milliye'ye hariçten okuduğu gazel...
- ♦ Müslümanlar Türkleri değil, Türkler Müslümanları kurtaracak...
- ♦ Mustafa Kemal'den yüz bulamıyanlar Enver Paşa'nın peşinde...
- ♦ Komünizmin İncili ile ibadet edilemez... ♦ Ermeniler hala şaraplarına su katmamışlar...
- ♦ İsmet Paşa ile bir Lozan görüşmesi... ♦ Enver Paşa'nın Mustafa Kemal'e tehdit mektubu...
- ♦ Vahdettin'in yanında hocalarla Çerkezler, arkasında İngilizler var...
- ♦ İttihatçıların Komünizm sevdası ve sonu gelen Saltanat...
- ♦ Venizelos 250.000 Frangı acaba kime gönderdi?...
- ♦ Hem cahil, hem mağrur, hem de aciz bir sadrazam hiç görülmemiştir.

♦ DÜNÜ BILMEDEN BU GÜNÜ ANLAYAMAZSINIZ...